

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АБУ РАҒИҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

АБУ БАҚР МУҲАММАД ИБН ЖАЪФАР НАРШАХИЙ

БУХОРО ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ • 1966

Қўлингиздаги китоб Ўрта Осиёнинг VIII—XII асрлардаги сиёсий, иқтисодий ва маданий аҳволини ёритишда ҳозирги замон тарих фани учун асосий ёзма манба ҳизматини ўтаб келаётган «Бухоро тарихи» («Тарихи Бухоро»)нинг форс-тожик тилидан ўзбекчага таржимасидир.

Асар мазкур даврлар тарихига оид бош манба ва ўрта асрлар тарихий адабиётидан намуна сифатида тарихчи мутахассислар ва умуман китобхонлар диққатига тақдим этилади.

Форс-тожик тилидан таржима
филология фанлари кандидати

А. РАСУЛЕВНИКИ

Масъул муҳаррир
тарих фанлари кандидати

А. УРИНБОЕВ

Қўлингиздаги «Бухоро тарихи»ни Ўрта Осиёнинг ерли халқлари томонидан қачонлардир ёзилиб, энди ўтмиш асрлар саҳифаларини ёритиш учун хизмат қилиб келаётган нодир ёзма ёдгорликларнинг энг қадимийларидан биридир дейилса, хато қилинмаган бўлади. Дарҳақиқат, бундан 1000 йил муқаддам Ўрта Осиёнинг ўзида, ўз фарзанди қўли билан ёзилиб, тугал бир асар ҳолида бизнинг кунларгача етиб келган бошқа тарихий манба ҳозир бизга маълум эмас. Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи»ни Ўрта Осиё халқлари тарихнавислик фанидаги энг дастлабки асарлардан бири деб ҳисоблайдилар.

Бу асар, асосан, Ўрта Осиёда араблар истилоси натижасида ислом динининг тарқатилиши (VIII аср) ва ундан бевосита олдинги даврлар ҳамда IX—XII асрлардаги Бухоро ва унга яқин шаҳар-қишлоқлар халқларининг иқтисодий, маданий, ижтимоий, сиёсий тарихига оид муҳим маълумотларни ўз ичига олган ва бу ҳол «Бухоро тарихи»нинг қимматли бош манба сифатида тарих фанида зўр шухрат топишига асос солган¹.

Асарнинг ҳозирги давргача етиб келиш тарихи бошқа қўлёзма манбалардан кўра бошқачароқ бўлиб, уни ўрганишдан аввал бу ҳақда

¹ Асарда келтирилган маълумотлар ҳозирги замон илмий-тарихий адабиётида бошқа ёзма манбалар ҳамда археологик, топографик, этнографик ва ҳоказо турли хил тарихий материаллар билан солиштирилиб бир қадар ёритилган. Шу тўғрисида биз бевосита асарнинг ёзилиш ва асрлар оша бизнинг давримизгача етиб келиш тарихи ҳамда ушбу ўзбекча нашрнинг қандай тайёрланганлиги борасидагина сўзлаб ўтгани маъқул деб билдик. Кўрсатилган давр бўйича тўла тарихий маълумот олмоқчи бўлган ҳурматли китобхонларга «Ўзбекистон ССР тарихи» (I т., I-киتاب, Тошкент, 1956), В. В. Бартольднинг «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» (Москва, 1963), В. А. Шишкиннинг «Варахша» (Москва, 1963), «История таджикского народа» (т. II, кн. I, Москва, 1964), О. А. Сухареванинг «К истории городов Бухарского ханства» (Ташкент, 1938) каби йирик асарларга ва уларда кўрсатилган бошқа тарихий адабиётга назар солишни тавсия этамиз.

кисқача маълумотга эга бўлиб олиш унда келтирилган маълумотлардан тўғри фойдаланиш учун албатта зарурийдир.

«Бухоро тарихи»нинг бош сўзида айтилганидек, уни даставвал Бухоронинг Наршах қишлоғидан бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий 943—944 йилларда араб тилида ёзган. Ҳозирда Наршахийнинг номи Урта Осиёнинг VIII—XII асрлар тарихига онд деярли барча илмий тадқиқот ишларида тилга олинади-ю, аммо унинг ҳаётига онд бирор тўлиқ маълумот келтирилмайди. Бунга сабаб, унинг ўз асарида ҳам ва унга яқин даврларда яшаган бошқа муаллифлар асарларида ҳам шундай маълумотларнинг келтирилмаганлигидир. Фақат Самъонийнинг «Китоб ул-ансоб» асарида унинг тўла номи Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро аҳлидан бўлиб, 286 (899) йили туғилган ва 348 (959—960) йили вафот этганлиги эслатилади². «Бухоро тарихи»нинг эса араб тилидаги асл нусхаси бизгача етиб келган эмас, тўғрироғи, ҳали шу вақтгача унинг мавжудлиги ҳақида бирор маълумот йўқ.

Гап шундаки, асарнинг бизгача етиб келган нусхасининг бош сўзида айтилишича, 1128 йили асли ҳозирги Қува шаҳаридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий Наршахийнинг китобини «кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўргазмаганликлари» сабабли ўз дўстларининг илтимосига биноан арабчадан форс-тожик тилига таржима қилган. У «араб тилидаги нусхада сўзланган кераксиз ва бунинг устига ўқиганда [киши] табиатда малоллик орттирадиган нарсалар»ни таржимага киритмай қисқартириб юборган. Ундан ярим аср ўтгандан кейин асар яна қайтадан таҳрирга учраган: 1178-1179 йиллар мобайнида Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар форс-тожик тилидаги таржимани иккинчи марта қисқартириб баён қилган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда, баъзан, мазкур 1178-1179 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳам, (масалан, Техрон нашрининг 31, 42-бетда) қисқа-қисқа маълумотлар учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Муҳаммад ибн Зуфардан кейин ҳам бир ёки бир неча бизга номаълум кишилар асарни таҳрир қилганлар. Улар ҳам асарни қисқартирганлар дейишга

² „Бухоро тарихи“нинг Техрон нашрини (1939 йил) тайёрлаган Мударрис Ризавийнинг муқаддимаси: تاریخ بخارا، تألیف ابو بکر محمد بن جعفر النرشخی
(۲۸۶—۳۴۸)، ترجمه ابو نصر احمد بن محمد بن نصر القویای، تلخیص
محمد بن زفر بن عمر و تصحیح مدرس رضوی، تهران، ۱۳۱۷ (۱۹۳۹)،
مقدمه.

асос бўлмаса-да, лекин қўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан аниқ англашилиб турибди³.

«Бухоро тарихи»нинг биз танишишга муяссар бўла олганимиз барча қўлёзма нусхалари, улар орасидаги баъзи фарқлардан қатъий назар, ана шу 1220 йилгача давом эттирилган текстини ўз ичига олади. Наршахийнинг ҳамда унинг асарини бевосита қайта ишлаб арабчадан форс-тожик тилига таржима қилган Абу Наср Аҳмад ва бу таржимани қисқартириб баён этган Муҳаммад ибн Зуфарларнинг асл текстлари эса ҳозиргача ҳам манбашунослик фани учун номаълумлигича қолиб келмоқда. Лекин бизгача етиб келган асар текстининг мазмунига қараганда, шуни айтиш мумкинки, таржимон Абу Наср Аҳмад ҳам, қисқартирувчи муҳаррир Муҳаммад ибн Зуфар ҳам ўз ишларига оддий таржима ёки таҳрир тарзида қараган эмаслар. Асарнинг кўп ерларида унинг автори Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфарга (қаранг: Техрон нашри, 1, 4, 8, 16, 17, 22, 25, 29, 36, 37, 40, 44, 45, 56, 57, 63, 70, 77, 85, 87 ва 110-бетлар) ҳамда таржимон Абу Наср Аҳмадга (15, 26, 27, 29, 38, 40, 44, 58, 70, 77, 88, 89 ва 115-бетлар) илова қилиб сўзланган жумлалар шуни кўрсатадики, таржимон Абу Наср Аҳмад ҳам, қисқартирувчи муҳаррир Муҳаммад ибн Зуфар ҳам ўз ишларига мустақил бир тус берганлар⁴.

Таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасида мавжуд бўлган баъзи мавзуларни ташлаб кетиш билан бир қаторда асарга катта тарихий қимматга эга бўлган кўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтгани (қаранг: Техрон нашри, 4, 25, 27, 29 ва 40-бетлар) Абу-л-Ҳасан Абдурраҳмон [ибн] Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-келмаганлиги ҳозирча маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги айрим сатрларнинг ўзи ҳам Абу-л-Ҳасан Абдурраҳмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. «Хазоин ул-улум»дан маълумотлар келтири-

³ Асарга кўп кишилар ўз таҳририни киритганлиги кўпчилик тадқиқотчилар томонидан қайд этилиб келган, улардан бири, масалаи, Эрон олими Муҳаммад Тақи Баҳор „Малик уш-шуаро“дир: *سبک شناسی یا تاریخ تطور نشر فارسی، جلد دوم*.

چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۷ (۱۹۵۸)، ص ۳۲۲-۳۱۸.

⁴ Абу Наср Аҳмад ва Муҳаммад ибн Зуфарларнинг «Бухоро тарихи»га киритган ўзгартишлари миқдори ва Наршахийнинг асл нусхасига қўшимчалар киритган киши асосан Абу Наср Аҳмад эканлиги ҳақида О. А. Суҳареванинг «Қ истории городов Бухарского ханства» (Ташкент, 1958) номли асарининг кириш қисмида бир оз тўхтаб ўтилган бўлса ҳам, бу масала ҳали узи-кесил ҳал қилинган эмас ва келажакда яна илмий тадқиқот ишлари олиб боришни талаб қилади.

лиши ҳақиқатан ҳам Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад томонидан бажарилганлиги эса қисқартирувчи муҳаррир Муҳаммад ибн Зуфарнинг ўз номидан келтириб: «Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср... шундай дейди: Абулҳасан Нишопурӣ «Ҳазоин ул-улум»да айтишича ...» деган сўзлари (қаранг: Теҳрон нашри, 28-бет) шубҳасиз далилдир.

Ана шу мазмундаги кўп жумлалар яна шуни кўрсатадики, Наршахийнинг асарига қўшимчалар киритган киши асосан таржимон Абу Наср Аҳмад бўлиб, Муҳаммад ибн Зуфарнинг иши, қатъий қилиб айта олмасак ҳам, форс-тожик тилидаги таржимани «қисқартириб баён қилиш»дан иборат бўлган.

Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги муҳаррирлар асар текстига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, лекин Наршахий номини мусанниф-автор сифатида сақлаб қолганлар; масалан, асардаги: «Бу китобнинг мусаннифи айтади» (қаранг: Теҳрон нашри, 4-бет) деган сўзлар бунн яққол исботлай олади. Лекин, шунга қарамай, асардаги бир қанча маълумотлар Наршахий ўз китобини ёзиб тугаллагандан (944) кейинги таржимонга яқин (1128) даврларга оид эканлигига кўра, биз бу маълумотлар автори деб Абу Наср Аҳмадни ёки ундан кейин китобни қисқартириб таҳрир қилган Муҳаммад ибн Зуфар ва бошқа ҳозирча номлари аниқланмаган шахсларни танишимиз лозимлигини тақозо этади.

Наршахий аслида ўз асарига қандай ном берганлиги маълум эмас. Шу сабабли асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий-тарихий адабиётида ҳам «Тарихи Наршахий» («Наршахий тарихи»), «Тарихи Бухоро» («Бухоро тарихи»), «Таҳқиқ ул-вилоят» («Ҷилоят ҳақиқатини аниқлаш»), «Ахбори Бухоро» («Бухоро ҳақида хабарлар») ⁵ каби ҳар хил номлар билан юритилиб келган. Бу номлардан кейинги учтаси асар мазмун бўйича тўғри бўлиб, улардан энг аниги — «Тарихи Бухоро» ҳозирда тарихий адабиётда қатъий ўрнашиб қолди, «Тарихи Наршахий» деб аталиши эса юқорида эслатиб ўтганимиздек, асарнинг бизгача етиб келган нусхаси Наршахийдан бошқа кишиларнинг ҳам қўшимча ва таҳрирлари, қисқартиришларига учраганлиги туфайли тобора камроқ ишлатилиб келмоқда. Шунга биноан, ушбу нашрда ҳам асарнинг номи «Бухоро тарихи» деб қабул қилинди.

«Бухоро тарихи»ни бош манба сифатида ўрганиб, ундаги қимматли маълумотларни илмий тадқиқотларга жалб қилиш ишлари кўп вақтлардан бери давом этиб келмоқда. Бухоронинг VIII—XII асрлардаги тарихдан баҳс этувчи ҳозирги замон йирик илмий тадқиқот ишларининг ҳаммасида ҳам «Бухоро тарихи»дан олинган маълумотларни учратамиз десак, муболага қилмаган бўламиз. Шу билан баробар

⁵ «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 46, № 92.

асарнинг бир ёки бир қанча қўлёзма нусхалари асосида тайёрланган тексти ҳам бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда⁶, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода⁷, 1939 йили Мударрис Ризавий томонидан Теҳронда⁸ нашр қилинган. Шунингдек, «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин томонидан бажарилган изоҳли русча таржимаси 1897 йили Тошкентда⁹ ва Р. Фрайнинг изоҳлар илова этилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда¹⁰ босилиб чиқди.

* *

*

«Бухоро тарихи»нинг кенг ўқувчилар оммаси диққатига тавсия этилаётган ушбу ўзбекча таржимаси бундан бир неча йил бурун Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида асарнинг Париж ва Бухоро нашрлари ҳамда мазкур институтнинг қўлёзмалар фондида сақланаётган 5388/II рақамли 1235 (1819-1820) йили кўчирилган қўлёзма нусхаси асосида бажарилган эди. Сўнграқ, таржимани таҳрир қилиб, нашрга тайёрлаш асосида босма ва қўлёзма нусхалар сони яна кўпайтирилиб, таржима қайтадан кўриб чиқилди ва баъзи текстологик изоҳлар тузилди. Чунончи, бу ишга «Бухоро тарихи»нинг Теҳронда Мударрис Ризавий томонидан нашр қилинган форс-тожик тилидаги қиёсий нашри (таржима тексти ҳошиясида бетлари кўрсатилди, изоҳларда Т ҳарфи билан белгиланди) ва СССР Фанлар академияси Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган 1008 (1599-1600) йилда кўчирилган 675 рақамли ҳамда Тожикистон ССР Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари фондидаги 1060 (1650) йилда кўчирилган 513/II рақамли¹¹ қўлёзма нусхалар жалб қилинди. Бу қўлёзма ва босма нусхаларни бир-бирига таққослаш натижасида Теҳрон нашрини асос қилиб олиш мувофиқ топилди. Чунки гарчи бу нусха ҳам айрим камчиликлардан холи бўлмаса-да, умуман олганда бошқа қўлёзма ва босма нусхаларни назарда тутиб нашрга тайёрланганлиги билан эътиборга сазовордир¹². Бу босма нусханинг камчиликларини текшириб бориш учун эса асосан Париж босмаси

⁶ Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Necshakhy, texte persan, public par Charles Schefer, Paris, 1892.

⁷ تاریخ نرشخی، Новая Бухара, Каган, 1904.

⁸ Юқорида тўла келтирилган иловага қаранг.

⁹ Мухаммад Наршахи. История Бухары. перевел с персидского Н. Лыкошин, под редакцией В. В. Бартольда, Ташкент, 1897.

¹⁰ The history of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic original by Nershekhli Richard N. Frye, Cambridge—Massachusetts, 1954.

¹¹ Қўлёзманинг илмий тавсифи «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР» (т. I, стр. 97, № 101) да келтирилган.

¹² Бу ўринда эслатиб ўтиш зарурки, О. А. Сухарева «К истории городов Бухарского ханства» (Ташкент, 1958) номли асарида «Бухоро тарихи»нинг Теҳрон босмаси устида фикр юритар экан (ўша асар, 11-бет), Р. Фрайнинг инглизча таржимасига

(таржима тексти ва изоҳларда П ҳарфи билан ифодаланган), Бухоро босмаси (Б ҳарфи). Ленинград қўлёзмаси (Л ҳарфи) ва Душанба (Тожикистон ССР) қўлёзмаси (Д ҳарфи) текстларидан фойдаланилди. Зарурат туғилган айрим ҳолларда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг XIX асрда кўчирилган 2212/1 ва 4355/III¹³ рақамли қўлёзмалари ҳам жалб қилинди.

Нусхаларни таққослаш натижаларининг таржима ва изоҳларда акс эттириш иши эса асарнинг текстини мазмунан тўлатиб ва тузатиб бориш нуқтаи назаридан олиб борилди, яъни нусхалар орасидаги фарқларнинг ҳаммаси ҳам кўрсатила бермай, улардан мазмун жиҳатидан зарурий бўлганларигина таржима текстига ёки изоҳларга киритилди. Чунончи, Бухоро босмасининг бошланишида, асарнинг кириш — ҳамду-сано қисмида бошқа нусхаларда бўлмаган бир жумла бор, лекин у мазмунан қайтарилишдангина иборат эканлиги ва зарурий эмаслиги аниқ сезилиб турганлигидан эътиборсиз қолдирилди. Яна шу нусхаларнинг баъзи жойларида бошқа нусхаларда бўлмаган ва, афтидан, кейинги хаттотлар томонидан қўшилган диний афсоналар учрайди, улар ҳам таржимага киритилмади.

Шунингдек, тексти тўлатиб ва тузатиб бориш шартига амал қилиб ҳамда қўлимизда бир нечта босма нусхалар (Техрон, Париж, Бухоро нашрлари) мавжуд бўлганлиги сабабли Д, Л нусхаларида учрайдиган суқут (тушиб қолган жой)лар ҳам изоҳларда кўрсатилмади¹⁴.

[] ичидаги сўзлар текстга қўшимча равишда киритилган.

Китобдаги ҳижрий тарих-саналардан фойдаланишни қулайлаштириш учун, уларни мелодийга айлантириб, йилнинг бошланиш ва тамомланиш кунлари билан таржима текстида келтирилди.

Географик номлар, номлари тилга олинган шахслар ҳақидаги изоҳлар ва кўрсаткичлар Д. Ю. Юсупова томонидан бажарилди¹⁵.

асосланиб бу босма бошқа нусхаларга кўра кўпроқ нуқсонга эга деган хулосага келадиган ва фикрининг далили сифатида (ўша асар, 32-бет, 92-изоҳ) «Бухоро тарихи»даги «Бухорода бўлган тўқимачилик корхонаси» номи сарлавҳанинг таровми — «У ҳануз ўз жойида турпти» деган сўзлар Техрон нашрида тушириб қолдирилганлигини айтади. Аммо инглизча таржима билан Техрон нашри таққослаб кўрилганда, бу суқут Р. Фрайнинг таржимасидагина экан, Техрон нашрида эса бу сўзлар, бошқа нусхалардаги каби мавжуд экан (қаранг: Техрон нашри, 24-бет).

¹³ «Собрание восточных рукописей АН УССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 46, № 92, 93.

¹⁴ Айтиб ўтиш лозимки, «Бухоро тарихи»нинг ушбу нашрини тайёрлаган таржимон, муҳаррирлар асарнинг барча қўлёзма ва босма нусхаларига асосланган мукаммал танқидий таржима яратишни мақсад қилиб қўймай, асар текстининг ҳозирда мавжуд бўлган форсча-тожикча нашрлари ҳамда баъзи қўлёзма нусхалари бўйича иш олиб бордилар. «Бухоро тарихи»нинг мукаммал танқидий текстини яратиш иши, асар бир неча бор нашрдан чиқарилганлигига қарамай, ҳали узил-кесил бажарилган эмас.

¹⁵ Изоҳларнинг шахсий ҳам географик номларга ва баъзи тарихий воқеаларга тааллуқли бўлганлари қисқа, асар текстини тушунишга йўлланма тарзда ёзилди. Чунки Урта Осиёнинг VII—XII асрлар тарихига оид ҳозирда мавжуд бўлган ёзма маъ-

Маълумки, «Бухоро тарихи»ни дастлаб ёзган Муҳаммад ибн Жъ-фар ҳам, сўнг асарни қисқартириб ва қўшимчалар қўшиб арабчадан форс-тожик тилига таржима қилган Аҳмад ибн Муҳаммад ва бу таржимани қисқартириб баён қилган Муҳаммад ибн Зуфарлар ҳам X—XII асрлар шароитида, ўз даврларида мавжуд бўлган иқтисодий, маънавий ҳаёт таъсирида иш олиб борганлар. Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» X—XII асрлар ижтимоий муҳити тақозосича ислом динини ёқлаш ва унга ҳамда ўша даврда ҳукмрон бўлган тузумга қарши ҳаракатлар (масалан, Муқанна қўзғолони)ни қоралаш позициясидан туриб ёзилган. Бироқ, шунга қарамай, асарда катта тарихий қимматга эга бўлган маълумотлар келтирилган ва уларни илмий объектив равишда таҳлил қилиш тарих фани учун фойдадан ҳоли эмас. Бу ҳол «Бухоро тарихи» маълумотлари Ўрта Осиёнинг VII—XII асрлар тарихидан баҳс этувчи илмий-тарихий асарларнинг аксарида кўп вақтлардан бери фойдаланиб келинаётганлиги билан шак-шубҳасиз исботланган. Бу қимматли ва ноёб асарнинг ушбу ўзбекча нашри ҳам тарихчи-тадқиқотчилар, кенг ўқувчилар оммаси диққатига бош манба ҳамда X—XII асрлар тарихий адабиётидан намуна сифатида тақдим этилади.

«БУХОРО ТАРИХИ»ДАГИ БОБЛАР РҲЙХАТИ*

- I «Бухоро тарихи»ни арабчадан форсчага таржимони Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий (1128 йил) ва бу таржимани қисқартириб таҳрир қилган Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умарнинг (1178 йил) бош сўзи
- II Бухорода қозилик қилган кишилар ҳақида
- III Бухорода подшоҳ бўлган хотин ва ундан кейин подшоҳ бўлган фарзандлари ҳақида
- IV Бухоро ва унга қўшиладиган жойлар
- V Бухорода бўлган «Байт ут-тироз» — «Тўқимачилик корхонаси»нинг баёни
- VI «Бозори Моҳ»нинг баёни
- VII Бухоро номларининг баёни
- VIII Бухоро аркининг бино этилиши ҳақида
- IX Подшоҳларнинг Бухорода бўлган манзиллари баёни
- X Жўйи мулиённинг баёни ва унинг тавсифи
- XI Шамсободнинг бино этилиши
- XII Қашкашон [деб аталган] гуруҳининг баёни
- XIII Бухоро ва унинг атроф ерларидаги анҳорлар
- XIV Бухоро ва унга тобе жойлар хирожиди
- XV Бухоронинг кишилар «Қаппирак девор» деб атайдиган девори ҳақида

баларни, археологик, топографик, этнографик ва бошқа мавзуларда ёзилган асар ҳамда мақолаларни таққосан таҳлил қилиб чуқур илмий изохлар яратиш узоқ вақт талаб қилувчи мустақил бир ишдир.

Изоҳларни кўриб чиқиб ўз қимматли фикрларини баён қилганликлари учун муҳаррир тарих фанлари доктори М. А. Абдураимов ва география фанлари кандидати Ҳ. Ҳасановларга самимий ташаккурлар билдиради.

* Боблар рўйхати ва тартиб рақамлари китобдан фойдаланишни осонлаштириш мақсадида тузилди. Асарнинг асл қўлёзма нусхаларида бундай рўйхат келтирилган эмас.

- XVI Бухоро шаҳрининг девори
 XVII Бухорода дирҳам ва сийм — кумуш [танга] зарб қилиниши
 XVIII Бухоро фатҳ этилишининг бошланиши
 XIX Қутайба ибн Муслимнинг ҳукмронлиги ва Бухоронинг фатҳ этилиши. Мовароуннаҳрнинг араб ва ажам ўртасида тақсим қилиниши
 XX Бухоро фатҳ этилиши ва у ерда ислом динининг тарқалиши
 XXI Масжиди жоменинг бино этилиши
 XXII Ийд намозгоҳи
 XXIII Бухоро шаҳрининг араб ва ажам ўртасида тақсим этилиши
 XXIV Сомонийлар ва уларнинг насаби ҳақида
 XXV Наср ибн Сайёр зикри ва Тағшоданинг ўлдрилиши
 XXVI Шарик ибн Шайх ал-Махрий
 XXVII Муқаннанинг хуружи ва унинг тобелари оқ кийимликлар
 XXVIII Сомонийлар ҳукмдорлигининг бошланиши
 XXIX Амири мозий Абу Иброҳим Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний ҳукмронлигининг бошланиши
 XXX Амир Исмоилнинг Бухорога кириши
 XXXI Амири шаҳид Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмдорлиги
 XXXII Амири саъид Абу-л-Ҳасан Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний ҳукмдорлиги
 XXXIII Амири ҳамид Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний
 XXXIV Амири рашид Абу-л-Фаворис Абдулмалик ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги
 XXXV Малики музаффар Абу Солиҳ Мансур ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги
 XXXVI Амири рашид Абу-л-Қосим Нуҳ ибн Мансур ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги

БУХОРО ТАРИХИ

Бисмиллоҳ ир-раҳмон ир-раҳим

Шукр ва мақтовлар жаҳонни яратувчи, яширин [нарсалар]ни ҳам билувчи, жониворларга ризқ бирувчи ва еру осмонни тутиб турувчи улуғ тангрига бўлсин! Унинг шаъни улғайсин!

[Худонинг] марҳамати ва саломлари одамларнинг сараси, пайғамбарларнинг сўнггиси Муҳаммад мустафога,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,— унинг хонадони, ёр-дўстлари ва тобеларига бўлсин! Уларнинг барчасидан оллоҳ рози бўлсин! (Б. 3)

Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий¹ шундай дейди: «Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий Бухоро [шаҳари], унинг хусусият ва фазилатлари, шаҳарнинг ўзида ва қишлоқларида мавжуд бўлган қулай шароитли ва фойда етказувчи нарсалар, шаҳарга алоқадор бўлган нарсалар ҳақида ҳамда пайғамбар, (Д. 2а) — оллоҳ унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин,— унинг суҳбатдошлари, || тобелари ва дин олимлари,— уларнинг барчасидан оллоҳ рози бўлсин,— томонидан Бухоронинг фазилати борасида айтилган ҳадислар² ҳақида бир китоб ёзилган ва уни марҳум Амири ҳамид Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний³ номига бағишлаган. Бу китоб араб тилида, гўзал иборалар билан уч юз ўттиз иккинчи йил ойларида (4 сентябрь 943—23 август 944) ёзилган эди. [Аммо] кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўрғазмаганликлари сабабли, дўстларим мендан у китобни форс (Л. 2а) тилига таржима қилишни илтимос қилдилар. Мен илтимосни қабул қилдим ва беш юз йигирма иккинчи йилнинг жумод ал-аввал ойида (май, 1128) китобни форс тилига таржима қилдим. Бироқ араб тилидаги нусхада *кераксиз⁴ ва бунинг устига ўқиганда [киши] табиатига малоллик орттирадиган (Б. 4) нарсалар [ҳақида ҳам] сўзланган экан. У нарсаларнинг баъни [таржимага] киритилмади».

Беш юз етмиш тўртинчи йил ойларида (19 июнь 1178—7 июнь 1179) эса бандаларнинг камтарини Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар бу таржимани жаҳон садрларининг садри, хожа (Д. 2б) имом, энг улуғ, энг иззатли, дин ва шариятнинг далили, (П. 3) ислом дини ва мусулмонлар қиличи, бутун олам пешволари шамшири, шарият султони, ха-

лифалик таянчи, икки ҳарам имоми, кун чиқиш ва ботиш муфтиси, икки томони обрўлик, мақтовлар ва фахрлар эгаси Абдулазиз ибн ас-садр ал-имом ал-ҳамид Бурҳонуддин Абдулазизнинг⁵, — худо унинг ота-боблари руҳларини пок этсин ва болаларига иззат ва баланд мартаба билан баракатли умр берсин, — олий мажлиси учун қисқартириб баён қилди.

II БУХОРОДА ҚОЗИЛИК ҚИЛГАН КИШИЛАР ҲАҚИДА

Себавайҳ ибн Абдулазиз ал-Бухорий ан-Наҳвий¹ шулар жумласидандир. «Мен Абдуллоҳ Муборакдан эшитдимки, — дейди Муҳаммад ибн Аъян, — (Л. 2б) Себавайҳ Бухорода қозилик қилганида [халқнинг] икки дирҳамига ҳам адолатсизлик қилмади»; сўнг у яна: «Икки дирҳам кўплик қилади, у тариқча ҳам жавр ўтказмади», — дейди.

Яна Мухаллад ибн Умар ҳам йиллар давомида, токи шаҳид бўлгунинга қадар қозилик қилди. Абу Дайм Ҳозим Садусий [ҳам қози бўлди] ва унга халифадан қозилик фармони келди. **Ғанжор** деб машҳур бўлган раҳматли Исо ибн Мусо || ат-Таймийга (Д. 3а) қозиликни берган эдилар, у қабул қилмади. Султон унга агар қозилик қилмасанг бирор кишини танлагин, биз ўшанга берайлик деган эди, буни ҳам қабул қилмади. Султон қозиликка лойиқ кишилар номини унинг олдида бир-бир айтинглари деб буюрди; шундай қилдилар, аммо унинг олдида кимнинг номини атамасинлар, у «лойиқ эмас» дея берди ва, ниҳоят, Ҳасан ибн Усмон Ҳамадонийнинг номини тилга олганларида сукут қилди. Унинг сукути розилигидир дедилар-да, қозиликни Ҳасан ибн Усмон Ҳамадонийга бердилар. Бунинг замонида Хуросон шаҳарларида илмда ва тақводорликда унга тенглашадиган ҳеч бир кишини кўрсата олмаганлар (Б. 5).

Яна Омир ибн Умар ибн Имрон қози бўлди. Исҳоқ ибн Иброҳим ибн ал-Хитий ҳам қозилик қилди. Бу киши қозиликдан бўшатилаганидан кейин икки юз саккизинчи йили (16 май 823 — 3 май 824) Тусда вафот топди.

Яна Саъид ибн Халаф ал-Балхийни икки юз ўн учинчи (П. 4) йил жумод ал-аввал ойининг охирида (16 август 828) қозиликка тайинландилар (Л. 3а). Бу киши қозиликни шундай олиб бордики, худойи таолонинг яратган бандаларига адолат, инсоф ва шафқат қилиш борасида уни мисол қилиб кўрсатар эдилар (Д. 3б). У яхши қонун-қоидалар ўрнатди. Жумладан, токи кучлик киши заиф кишига зулм ўтказмасин учун бу тўғонларни² қурдириб Бухоро сувини адолат ва инсоф юзасидан тақсим қилишни у киши асослаган.

Яна раҳматли Абдулмажид ибн Иброҳим ан-Наршахий [қози бўлди]. Бу кишини хушхулқ-тақводор бандалар жумласидан ҳисоблар эдилар. Яна Султон Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг³ даврида [раҳматли] Аҳмад ибн Иброҳим ал-Баркадий қозилик қилди. У ҳам зоҳид⁴

ҳам фақиҳ⁵ эди. Яна [қозилардан бири] Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у раҳматли Имом Шофейнинг⁶ суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва зоҳид эди; уни [барча] Бухоро олимлари орасида || юқори кўра эдилар. У кишини яширин пора бериш ва бош- 4
қа ҳар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирор нарса билан ҳам ўзини булғотмади, балки кундан-кунга ундаш адолат ва инсоф равшанроқ содир бўлди. У кексайган пайтида қозиликдан бўшатилишини илтимос қилди ва ҳажга кетиб, ҳаж маросимини адо этди; (Д. 4а) кейин бир муддат Ироқда туриб, пайғамбарнинг,— худо унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин,— ҳадисини ўрганиш талабида шоғирлик (Л. 3б) қилди. Сўнг қайтиб Бухорога келгач, то умрининг охиригача узлатда яшашни ихтиёр этди; худо уни раҳмат қилсин.

«Мухтасари Қофий»нинг муаллифи марҳум Абу-л- Фазл ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Марвазий ас-Сулами⁷ кўп йиллар (Б. 6) давомида Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб юқтирмади; у барчага [баробар] адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ва зоҳидликда бутун дунёда ҳам унга тенг келадиган киши йўқ эди. Шундан кейин у султонга вазир бўлди ва шаҳид бўлиб ўлди.

Бу китобнинг мусаннифи айтади: Агар Бухоро олимларининг ҳаммасини зикр қилсак, бир нечта дафтарни ташкил этади. Биз баён этиб ўтганларнинг ҳаммаси пайғамбарнинг,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,—[ҳадисидаги] «менинг умматим [ичидан чиққан] олимлар Баний Исроил пайғамбарлари кабидирлар» деган [киши]лари жумласидан дирлар.

Ф а с л⁸. Муҳаммад ибн Жаъфар ан Наршахий бу фаслни ўз китобида келтирмаган (Д. 4б). Аммо Абу-л-Ҳасан Абдурахмон [ибн] Муҳаммад ан-Нишопурий «Ҳазоин ул-улум» китобида⁹ шундай келтирган: ҳозирда Бухоро [ўрнашган] бу мавзе, [илгари] ботқоқлик бўлиб, унинг баъзи ерларини тўқайзор, дарахтзор ва кўкаламзорлар ташкил этган, айрим жойлари эса шундай бўлганки, || бирон ҳайвон ҳам оёқ қўйишга 5
жой топа олмаган. Бунинг сабаби шуки, (II. 5) Самарқанд томонидаги вилоятларда тоғларда қор эриб, суви¹⁰ [оқиб келиб] ўша жойга йиғилиб ётар эди (Л. 4а).

Самарқанд томонида бир катта дарё борки, уни «Руди Мосаф» — «Мосаф дарёси»¹¹ деб атайдилар. Бу дарёга кўп сув йиғилган, у бир талай ерларни ювиб-ўпириб, кўп лойқаларни суриб келган ва, натижада, бу ботқоқликлар тўлиб қолган. Сув кўп оқиб кела берди, лойқаларни то Битик¹² ва Фарабгача¹³ суриб келтира берди. Сўнг сув [тошиб келиши] тўхтади, Бухоро ўрнашган жой [аста-секин] (Д. 5а) тўлиб текис ерга айланди ва, шундай қилиб, у катта дарё Сўгд ва бу [лойқалар билан] тўлган мавзе Бухоро бўлиб қолди; ҳар томондан одамлар йиғилиб, у жой обод бўлди. Одамлар Туркистон томонидан келар эди-

лар (Б. 7). Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган [жониворлар] кўп бўлганидан кишиларга бу вилоят хуш келиб, шу ерга жойлашдилар. Аввал улар чодир ва ўтовларда турар эдилар, сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб иморатлар қурдилар. Халқ кўпайгач, бир кишини сайлаб амир қилдилар; унинг номи Абруй¹⁴ эди. Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин қишлоқлардан баъзилари найдо бўлган эди. Нур,¹⁵ (Л. 46) Харқонруд¹⁶, Вардона¹⁷, Таровча¹⁸, Сафна ва Исвоналар¹⁹ ўша қишлоқлар жумласидандир. Подшоҳ турадиган катта қишлоқ Байканд (Пойканд)²⁰ эди. Шаҳар (Д. 5б) «Қалъайи Дабусий»²¹ — «Дабусий қалъаси» бўлиб, шаҳар деб шуни атар эдилар. Бир қанча муддат ўтгандан кейин Абруй [ҳукмдорликда] улғайиб, шу вилоят [халқ]га зулм қилишга тутунди; халқ ортиқ чидай олмади, деҳқонлар²² ва бойлар бу вилоятдан қочдилар ҳамда Туркистон ва Тароз²³ [яқинида] бир шаҳар бино қилиб || уни Ҳамукет деб атадилар, чунки Бухородан қочиб кетган тоифанинг раиси бўлмиш бир катта деҳқоннинг номи Ҳамук эди; «Ҳамук» деб, Бухоро тилида гавҳарга айтилади, «кет» эса — шаҳар, яъни Ҳамукет «Ҳамук — гавҳарнинг шаҳарй» демакдир. Бухоро тилида катта одамни «ҳамук», яъни фалончи гавҳар дейдилар.

Сўнгра Бухорода қолган кишилар ўзларининг (қочиб кетган) саркардаларига одам юбориб, Абруйнинг жабр-зулмидан қутқаришни сўрадилар. Шунда саркардалар ва деҳқонлар турклар подшоҳининг²⁴ олдига бордилар,— (Д. 6а) у подшоҳнинг номи (Л. 5а) Қарожурип²⁵ турк бўлиб, улуғлиги сабабли унга (П. 6) Биёғу деб лақаб берган эдилар,— (Б. 8) ва Биёғудан арз-додларига етишини илтимос қилдилар. Биёғу Шери Кишвар номли ўз ўғлини кўп лашкар билан юборди. Шери Кишвар Бухорога келгач, Байкандда Абруйни тутиб банд қилди. Унинг фармони билан бир катта қопни қовоқ арига тўлғизиб Абруйни шу қопга солдилар ва у қоп ичида ўлди. Шери Кишварга бу вилоят ёқиб қолиб, отасига хат юборди ва ундан бу вилоятни талаб қилиб, Бухорода туриши учун рухсат беришини илтимос қилди. Биёғудан: «Ў вилоятни сенга бағишладим», деган жавоб келгач, Шери Кишвар Ҳамукетга одам юбориб, Бухородан қочиб кетган кишиларни хотин ва болачақалари билан Бухорога олдириб келди ва ўша вақтдаёқ яна: «Ҳамукетдан келган ҳар бир киши (Д. 6б) [амирнинг] яқин кишиларидан бўлади» деган буйруқ бўлди. Бунинг сабаби, кимки боӣ ва катта деҳқон бўлган бўлса Бухородан қочиб кетган, камбағал ва бечоралар эса Бухорода қолган эдилар. Қочиб кетган кишилар қайтиб келгач, чорасиз [Бухорода] қолган [камбағал]лар (Л. 5б) уларга хизматкор бўл-
7 дилар. ||

Бухорога қайтиб келган гуруҳ орасида бир катта деҳқон бор эди, у қадимий деҳқонзода ва кўпроқ даромадли ерлар²⁶ уники бўлганлигидан уни «Бухорхудот» дер эдилар ва [Бухорода қолганларнинг] кўплари унинг кадиварлари²⁷ ва хизматкорлари эдилар.

Шери Кишвар Бухоро шахристонини²⁸ қурди ҳамда Мамостин²⁹, Сақматин, Самтин³⁰ ва Фараб қишлоқларини бино қилди. У йигирма йил подшоҳ бўлиб турди. Ундан кейин бўлган бошқа подшоҳ Искажкат³¹, Шарф³² ва Ромтин³³ қишлоқларини бино қилди, сўнгра Фарахший³⁴ қишлоғига асос солди. Хитой подшоҳининг қизини (Б. 9) келин қилиб Бухорога олиб келганларида унинг жиҳозлари орасида Хитойдан (Д. 7а) бир бутхона ҳам олиб келдилар ва уни Ромтинга ўрнатдилар.

Амир ул-муъминин Абу Бакр Сиддиқнинг, — худо ундан рози бўлсин, — халифалиги даврида³⁵ Бухорода соф кумушдан танга пул зарб қилдилар, бундан илгари Бухорода танга пул йўқ эди.

Муовиянинг даврида Қутайба ибн Муслим томонидан Бухоро фатҳ қилинди³⁶ ва Тағшода Қутайба ибн Муслим томонидан подшоҳ бўлиб, ўттиз икки йил ҳукмронлик қилди³⁷. Абу Муслим уни Хуросон амири бўлган. Наср [ибн] Сайёр даврида³⁸ Самарқандда ўлдирди. (Л. 6а).

У, то ўлдирилгунигача, Қутайбадан кейин (П. 7) ўн йил ҳукмронлик қилган эди. [Шундан кейин] уни худо раҳмат қилгур Абу Муслим ўлдирди. Ундан сўнг унинг биродари Сукон ибн Тағшода етти йил подшоҳлик қилди³⁹ || ва халифанинг фармони билан Фарахший (Фарахша) қасрида ўлдирилди, тўполон кўтарилди; у рамазон ойида ўз кўшида олдига қуръон қўйиб ўқиб ўтирган эди, уни шу ҳолатда ўлдирдилар ва (Д. 7б) шу кўшкка кўмдилар. Сукон ибн Тағшодадан кейин биродари Бунёт ибн Тағшода етти йил ҳукмронлик қилди⁴⁰. У халифанинг фармони билан Фарахший қасрида ўлдирилди; бунинг сабаби кейин сўзланади⁴¹.

Шундан кейин Бухоро токи худо раҳмат қилгур амир Исмоил Сомоний давригача⁴² Тағшоданинг фарзандлари, хизматчилари ва набиралари қўлида бўлди. Сўнг подшоҳлик Бухорхудот болаларининг қўлидан кетди. Бу ҳақда қуйида айтилади.

III БУХОРОГА ПОДШОҲ БУЛГАН ХОТИН ВА УНДАН КЕЙИН ПОДШОҲ БУЛГАН УНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ ҲАҚИДА (Л. 6б)

Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий] айтади: Бидун Бухорхудот¹ ўлган вақтда (Б. 10) ундан бир эмадиган ўғил бола қолди; унинг номи Тағшода эди. Боланинг онаси бўлган хотин тахтга ўтирди ва ўн беш йил ҳукмронлик қилди². Унинг даврида (Д. 8а) араблар Бухорога кела бошладилар; ҳар гал келганларида хотин улар билан сулҳ тузар ва мол³ берар эди. Айтишларича, унинг даврида ундан кўра донороқ биронта ҳам киши бўлмаган; у донолик билан ҳукмронлик қилар ва халқ унга итоатда эди. Унинг одати шундай эдики, у ҳар куни отга миниб Бухоро ҳисори дарвозасидан ташқари чиқар ва «Алаффурушлар дар-

9 возаси» деб аталган Регистон дарвозасига келиб тахтга ўтирар, унинг олдида эса ғуломлар, хожа саролар, яъни бичилган қуллар⁴ ва || улуғ кишилар (II. 8) турар эдилар. У қишлоқ аҳолиси учун шундай қонда ўрнатган эдики, ҳар куни деҳқонлар ва маликзодалардан икки юз нафарйигит заррин камар боғлаб, қиличларини осиб хизматга ҳозир бўлиб, узоқроқда туришар, хотин ташқарига чиққач, ҳаммалари уни олқиш-лашар (Л. 7а, Д. 8б) ва икки сафга тизилишар эди; хотин эса подшоҳлик ишлари билан машғул бўлар, яхшиликка даъват қилиб ёмонликдан қайтарар, истаган кишисига сарпо кийгизиб, истаган кишисига жазо берар эди. Шу тарзда эрталабдан то тушгача ўтириб, сўнг ҳисорга қайтиб кирар, дастурхонлар чиқариб ҳамма хизматкорларига таом берар эди. Кечга яқин ҳам хотин шу йўсунда ташқари чиқиб тахтга ўтирар, [ҳалиги] деҳқонлар ва маликзодалар икки саф бўлиб унинг хизматида туришар эди; қуёш ботгач, хотин тахтдан туриб отга минар ва қасрга қараб йўл олар, йигитлар эса ўз ватанларига — қишлоққа қайтар эдилар. Эртаси куни бошқа жамоа келиб шу сифатда хизматда бўлар ва ниҳоят, навбат яна ўша [аввалги] жамоага келиб етар эди. Шу тарзда ҳар бир жамоа бир йилда тўрт маротаба [хизматга] келиши лозим эди.

Бу хотин ўлганида унинг ўғли Тағшода подшоҳликка муносиб келадиган даражада катта бўлиб қолган ҳамда ҳар ким бу мамлакатни эгаллашни тама қилаётган эди. Бир вазир Туркистондан келган эди; номи Вардонхудот: Вардона ерлари унга тегишли эди. *Қутайбага у билан кўп уруш қилишга тўғри келган эди. Шу Вардонхудот (Л. 7б) ўлди ва Қутайба Бухорони олди. Қутайба Вардонхудотни бир неча марта бу вилоятдан қувиб ташқари чиқарди ва у қочиб Туркистонга кетди. Қутайба Бухорони яна Тағшодага топширди ва уни подшоҳликка ўтказди; мамлакатни [тамагарлардан] тозалаб Тағшодага топширди ва унинг || барча душманларининг қўлини қисқартирди⁵. Тағшода Қутайбанинг қўлида имон келтириб мусулмон бўлган эди. У Қутайба тириклигида ва ундан кейин, [Д. 9б]. Наср [ибн] Сайёр даврида Бухоро мулкни сўраб турди; жами ўттиз икки йил давомида Бухоро унинг қўлида бўлди. Тағшода ислом динига киргандан кейин ундан бир ўғил дунёга келди. Тағшода Қутайба билан бўлган дўстлиги ҳурматиға ўғлини Қутайба деб атади.

Тағшода ўлгандан кейин унинг ўғли Қутайба тахтга ўтирди⁶, бир оз вақт мусулмонликда турди-да, сўнгра марҳум Абу Муслим даврида диндан қайтди. Абу Муслим бундан хабардор бўлиб уни ўлдирди, (II. 9) унинг биродарини ҳам [тарафдор] одамлари билан қўшиб ҳалок этди.

Ундан кейин Бунёт ибн Тағшода Бухорога подшоҳ бўлди. У отаси ислом динида эканлигида туғилган эди. Бир қанча вақт мусулмон бўлиб турди. Муқанна пайдо бўлиб «Оқ кийимликлар» қўзғолони Бу-

хоро қишлоқларига тарқалгач, Бунёт-уларга мойил бўлиб ёрдам берди ва натижада «Оқ кийимликлар»нинг қўллари узайиб, (Л. 8а) улар ғалаба қозондилар. Алоқа [хат-хабар] ишлари бошлиғи⁷ бу ҳақда халифага хабар юборди, (Д. 10а) халифа Маҳдий эди⁸. Маҳдий Муқанна ва «Оқ кийимликлар» ишларидан хотиржам бўлганидан кейин [Бухорога] отлиқ аскарлар юборди. Бунёт Фарахший қасрида мажлис [тузиб] шароб ичар ва дарчадан қараб ўтирар эди. У узоқдан шошилнч билан келаётган отлиқларни кўрди ва улар халифа томонидан эканликларини фаросат билан англаб, қарши чора кўришга киришар-киришмас отлиқлар етиб келдилар ва ҳеч бир сўз айтмасдан қиличларини қиндан суғуриб унинг бошини кесдилар. Бу воқеа бир юз олтмиш олтинчи йилда (15 август 782 — 4 август 783) бўлган эди. || Унинг барча одамлари қочиб кетди, [халифа юборган] отлиқлар ҳам қайтди. 11

Шундай қилиб, Қутайба ибн Тағшода диндан қайтганлиги сабабли Абу Муслим уни, биродарини ва хонадон аҳлини ўлдирди ҳамда Қутайбанинг даромадли ва ғаллакорлик ерларини⁹ унинг биродари Бунёт ибн Тағшодага берди; амир Исмоил Сомоний давригача [бу ерлар] Бунётнинг қўлида бўлди. (Д. 10б) Бунёт [ҳам] диндан қайтиб ўлдирилганидан кейин эса бу мол-мулк Бухорхудот (Л. 8б) фарзандларининг қўлида турди. Бу мамлакат қўлидан кетган охирги киши Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Халид ибн Бунёт бўлди.

Иброҳим¹⁰ Бухорода турар ва мамлакат унинг қўлида эди. У ҳар йили ўзининг биродари Насрга¹¹ Амир ул-мўъминин Муқтадирга¹² етказсин учун Мовароуннаҳрдан олинаниган ҳосил ва ғаллалардан¹³ юбориб турар эди. (Б. 13) Амир Исмоил Сомоний бу даромадли ва ғаллакорлик ерларни унинг қўлидан чиқарди. Бунинг сабаби, ўша вақтда соқчилар бошлиғи¹⁴ бўлиб турган Аҳмад ибн Муҳаммад Лайс бир кунни амир [Исмоил Сомоний]дан: «Эй амир! Шу қадар кўп ғалла битадиган серҳосил яхши ерлар (Д. 11а) Абу Исҳоққа кимдан қолган?»— деб сўради. Амир Исмоил Сомоний унга жавобан: «Бу даромадли ерлар улар [Бухорхудотлар]нинг мулки эмас, султонлик мулкидир»,¹⁵— деди. Аҳмад ибн Муҳаммад Лайс яна: «Уларнинг мулки-ю, аммо уларнинг отаси диндан қайтгани сабабли халифа уларнинг (П. 10) қўлларидан чиқариб байт ул-мол мулкига¹⁶ айлантирган ва яна хизмат ҳақи [сифатида] ва таъминот ўтказишлари учун уларга бериб қўйган эди, Абу Исҳоқ эса хизматни керагича адо этмайди ва у ерларни ўз мулки деб биледи»,— деди. Улар шундай сўзлашиб турганларида Абу Исҳоқ Иброҳим кириб келди. || Амир Исмоил Сомоний ундан: (Л. 9а) «Эй Абу Исҳоқ! 12 Бу даромадли ерлардан сен ҳар йили қанча ғалла ҳосил оласан?»— деб сўради. Абу Исҳоқ: «Кўп машаққат ва уринишлардан кейин бир йилда йигирма минг дирҳам ҳосил бўлади»,— деб жавоб берди. Амир Исмоил Аҳмад ибн Муҳаммад Лайсга: «Бу мавзени сен олгин. Абу-л-Ҳасан оризга¹⁷ айт, у ҳар йили Абу Исҳоққа йигирма минг дирҳам

(Д. 116) бериб турсин»,— деб буйруқ берди. Ана шу сабадан у даромадли ерлар Абу Исҳоқнинг қўлидан кетди ва қайтиб [ҳеч] унинг қўлига кирмади. Абу Исҳоқ уч юз биринчи йили (7 август 913—26 июль 914) дунёдан ўтди, унинг авлодлари Сафна ва Севанж¹⁸ қишлоғида қолдилар.

IV БУХОРО ВА УНГА ҚУШИЛАДИГАН ЖОЙЛАР

Абу-л-Ҳасан Нишопурий «Ҳазоин ул-улум» китобида келтирганки, Бухоро шаҳри, гарчи орадан Жайҳун дарёси¹ ўтган бўлса ҳам, (Б. 14) Хуросон шаҳарларидан ҳисобланади.

Қармина Бухоро қишлоқлари жумласидан бўлиб, унинг суви Бухоро сувидан келади; хирожи Бухоро хирожига қўшилади. Унинг ўзига тегишли алоҳида бир қишлоқ ҳам бор; унда масжиди жоме барпо этилган. Карминада адиб ва шоирлар кўп бўлганлар. Масалда ай-тиллишича, қадим вақтларда Карминани || «Бодяйи хурдак» («Кўзача») деб атаганлар. (Л. 96) Бухородан то Карминага²ча ўн тўрт фарсангдир².

Нур катта жой. Унда масжиди жоме бор; (Д. 12a) у кўпгина работларга эга. Бухоро ва бошқа жойларнинг одамлари ҳар йили зиёрат учун у ерга борадилар. Бухоро аҳолиси бу ишда кўп муболага қиладилар; Нур зиёратига борган киши ҳаж қилган [кишининг] фазилатига эга бўлади; у зиёратдан қайтиб келганда табаррук жойдан келганлиги сабабли шаҳарни ҳавоза банд қилиб безатадилар. (П. II). Бу Нури бошқа вилоятларда Нури Бухоро деб атайдилар. Тобеинлардан³ кўп кишилар у ерга дафн этилганлар, худо уларнинг ҳаммаларидан то қиёматгача рози бўлсин!

Яна Тавоис⁴. Бу Бухоро вилоятларидан бўлиб, [асл] номи Арқуддир⁵. Унда бой ва зебу зийнатни севувчи кишилар яшаганлар. Зебу зийнатга берилганлигидан ҳар бир киши зийнат учун уйда битта ёки иккита товус сақлаган. Араблар [бу ерга келишдан] илгари товусни кўрмаган эканлар, бу ерда кўп товусларни кўриб, у қишлоқни «Зот ут-тавоис» — «Товуслар эгаси» деб атаганлар, унинг асл номи (Д. 126) эса унутилган; ундан кейинроқ «зот» сўзини ташлаб Тавоис деб қўя қолганлар. Унда масжиди жоме бор, у катта бир шористонга эга, қадимги вақтларда (Л. 10a) [ҳар] куз фаслида у жойда ўн кун бозор бўлар эди. У бозорда шундай расм бор эдики, [бошқа бозорлардан сурилиб қолган] ҳар қандай нуқсонли қуллар⁶, чорва моллари ва бошқа айбли қолдиқ нарсалар бўлса ҳаммаси бу бозорда || сотила берав ва уларни қайтариб беришнинг ҳеч илож-имкони бўлмас эди; на сотувчи ва на олувчининг ҳеч бир шартини қабул қилинмас эди. Ҳар йили [шу ўн кунда] бу бозорга масалан, Фарғона, Чоч⁷ ва бошқа жойлардан келган савдогарлар ва турли ҳожатмандлардан ўн мингдан ортиқ киши ҳозир бўлишар ва кўп манфаат топиб қайтар эдилар. Шу сабабли бу қишлоқнинг аҳо-

лиси бой кишилар эдилар ва бойликлари *деҳқончилик туфайли эмас эди⁸. (Д. 13а) Тавоис Самарқандга бориладиган катта йўл устида бўлиб, ундан Бухорогача етти фарсангдир.

Искажкат. У бир катта куҳандизга⁹ эга. Унинг аҳолиси бой кишилар бўлганлар; бойликлари деҳқончиликдан бўлмаган, чунки у қишлоқнинг ерлари хароб бўлиб, яхши ерлари минг жуфтга¹⁰ етмаган. Унинг ҳамма аҳолиси савдогарчилик билан шуғулланган. У жойда кўп бўз¹¹ [тўқиб] чиқарилар эди. Ҳар пайшанба куни у ерда бозор бўларди. У қишлоқ (Л. 10б) султонликка тегишли мулклар жумласидандир. Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллоҳ¹² бу қишлоқни муқотаа¹³ сифатида Хуросоннинг амири Муҳаммад ибн Тоҳирга¹⁴ берган эди [кейин] уни яна Саҳл ибн Аҳмад ад-Доғуний ал-Бухорийга сотди ва пулини олди. Доғуний у жойга бир ҳаммом қурди ва дарёнинг қуйи томон қирғоғида бир бурчакка катта қаср бино қилди (П. 12). У қасрнинг қолдиқларининг бизнинг замонимизгача¹⁵ (Д. 13б) сақланиб келган эди. Ушн Доғуний қасри деб атаганлар; уни дарё суви || вайрон қилди. Саҳл ибн Аҳмад Доғуний учун Искажкат аҳолиси ҳар йили ўн минг дирҳам солиқ [тўлаши шарт эди]. Бу солиқни ҳамма хонадонларга тақсим қилиб тўлар эдилар. Кейинроқ бориб аҳоли икки-уч йил давомида солиқни тўламади ва подшоҳга мурожаат қилиб ундан ёрдам сўради. Саҳл ибн Аҳмаднинг меросхўрлари амир Исмоил Сомоний даврида ҳужжат кўрсатдилар, у ҳужжатни кўриб, тўғри тонди. Лекин [икки орадаги] хусумат узоқ давом этиб шаҳарнинг улуг кишилари қишлоқ аҳолиси билан Доғуний меросхўрлари орасига тушиб, бир юз етмиш минг дирҳамга сулҳ қилдилар. Аҳоли қишлоқни сотиб олиб [Доғуний меросхўрларига] солиқ тўлашдан қутулдилар ва у маблағни тўладилар. (Л. 11а)

Бу қишлоқда (Д. 14а) то Малик Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхоннинг¹⁶ подшоҳлик давригача ҳеч қачон масжиди жоме бўлмаган. Шу қишлоқ аҳлисида бир улуг киши бор эди, уни Хонсолор дер эдилар, у ҳурматли, хизматкорлари кўп бир киши бўлиб, султоннинг омилларида¹⁷ эди, шу киши холис ўз молидан жуда яхши бир масжиди жоме бино қилди, бунга кўп пул сарф бўлди ва бу масжидда жума намозини ўқиди¹⁸.

Аҳмад ибн Муҳаммад Наср шундай дейди: Шарф [қишлоғи] хатининг менга берган хабарича, у масжиди жомеда бир мартадан бошқа жума намози ўқиган эмаслар, [чунки] ана шу бир марта ўқишдан кейин Бухоро имомлари руҳсат бермай қўйганлар ва у масжидда жума намозини ўқишни тўғри топмаганлар. Бу жума масжиди токи Қадрхон || Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон Бухорога амир бўлган вақтгача¹⁹ беркор қолди. Бу амирнинг номи Тўғрулбек бўлиб, (Д. 14б) лақаби Кулортегин (Б. 17) эди. У масжиднинг ёғочларини Хонсолорнинг меросхўрларидан сотиб олиб, масжидни бузди ва ёғочларини Бухоро шаҳрига келтириб, «Жўбайи баққолон», («Боққоллик бозори») яқинида мадраса

бино қилди, у ёғочларни (Л. 116) шу мадрасага ишлатди ва беҳисоб пул сарфлади. У мадрасани Кулортегин мадрасаси деб атайдилар. Бу амир шу мадрасага дафн этилган эди.

Шарғ қишлоғи Исажкат рўпарасидадир, икковининг орасида катта дарёдан бошқа ҳеч (П. 13) бир боғ ва бўш ерлар йўқ. У дарёни Руди Сомжан деб атаганлар. Ҳозирда эса Шарғ дарёси, баъзи кишилар бўлса, Ҳаромком дейдилар. Бу икки қишлоқ ўртасида дарё устида катта кўприк бор эди. Шарғ қишлоғида ҳеч вақт масжиди жоме бўлмаган. Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон даврида²⁰ (Д. 15а) унинг фармони билан ўша кўприкни гоётда маҳкам қилиб гиштдан ишладилар ва Арслонхоннинг холис ўз пулига масжиди жоме бино қилдилар. Арслонхон мусофирлар учун Исажкат томонига бир работ қуришга буюрди. Бу қишлоқда катта бир куҳандизга бор; катталигидан уни шаҳарга тенглаштириш мумкин.

Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий]нинг айтишича, [бу жой аҳолисининг] қадимги вақтларда бир бозори бўлиб, ҳар йили қиш ўртасида ўн кун давом этар, [кишилар] узоқ вилоятлардан келиб савдо қилар эдилар. Кўпроқ у жойдан шинни билан тайёрланган мағизли ҳолва чиқар эди, яна у жойдан кўпроқ чиқадиган нарса қинторий²¹ ва чўп (ёғоч)лар, тузланган балиқ, (Л. 12а) янги балиқ, қўй ва қоракўл териларидан тикилган пўстинлардан иборат эди; || бу ерда кўп савдо бўлар эди. Аммо бугун бизнинг давримизда (Д. 15б) ҳар жума кунни бозор бўлиб, шаҳар ва қишлоқлардан (Б. 18) савдогарлар у жойга борадилар. У қишлоқдан чиқадиган ва бу кунларда савдогарлар бошқа вилоятларга олиб борадиган нарса мис²² ва бўздор.

Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий]нинг хабар беришича, раҳматли амир Исмоил Сомоний бу қишлоқни барча ер-сувлари ва довдарахтлари билан сотиб олиб, ҳаммасини Бухоро шаҳрининг ичкарасида Самарқанд дарвозасида бино этгани работга вақф қилган. Ҳозир у работ ҳам, вақф ҳам қолган эмас. Бу Шарғ ва Исажкат Бухоронинг энг яхши қишлоқлари бўлган. Худо уларни балолардан сақласин!

Зандана. Бу қишлоқ катта қалъага, кўпгина бозор жойларга ва масжиди жомега эга. Бу ерда ҳар жума кунни намоз ўқийдилар ва бозор қиладилар. Бу қишлоқда [тўқиб] чиқариладиган нарса — бўзни «занданийчи», (Д. 16а) яъни «Зандана қишлоғидан чиқадиган» деб атайдилар. Бу ерда у ҳам яхши, ҳам кўп бўлади. Шу хил бўздан (Л. 12б) Бухоронинг кўп қишлоқларида тўқийдилар ва буни ҳам «занданийчи» деб атайдилар. Чунки у аввало шу қишлоқда тўқиб чиқарилган (П. 14). || Шу хил бўздан Ироқ, Форс, Кермон, Ҳиндистон ва бошқалар каби ҳамма вилоятларга олиб борадилар. Барча улуглар ва подшоҳлар ундан кийим қиладилар ва ипакли кийимлик баҳосида сотиб оладилар. Худо бу қишлоқни ҳамиша яшнатсин!

Вардона. Бу катта бир қишлоқ бўлиб, куҳандизга, катта ва

мустаҳкам ҳисорга эга. У қадим вақтлардан подшоҳларнинг турар жойлари бўлган, [лекин] ҳозирда унда подшоҳ ўтирадиган қароргоҳ йўқ²³. Бардона Бухоро шахридан қадимроқ [барпо бўлган] уни Шоҳлур Малик²⁴ бино қилган. У Туркистоннинг чегарасида жойлашган. У жойда ҳар ҳафтада бир кун бозор бўлиб (Д. 16б; Б. 19) савдогарлар кўп келар эдилар. У ердан чиқадиган нарса ҳам яхши хил «занданийчи» бўлган.

А ф ш и н а. Катта шористонга ва мустаҳкам ҳисорга эгадир. Бир қанча қишлоқлар унга мансубдир. У ерда ҳар ҳафтада бир кун бозор бўлади. Бу қишлоқнинг экин ерлари ва биёбонлари мадраса талабаларига вақф қилинган. Қутайба ибн Муслим у жойда масжиди (Л. 13а) жоме бино қилган. Муҳаммад ибн Восе ҳам бир масжид қурдирган. Бу ер дуо қабул бўладиган жой. Одамлар шаҳардан у жойга борадилар²⁵ ва уни табаррук деб ҳисоблайдилар.

Баркад. Бу қадимий ва катта бир қишлоқ; бир катта куҳандизга эга. || Бу қишлоқни «Баркади алавиён» — «Али авлодининг Баркади» 19 деб атайдилар. Бунга сабаб шуки, амир Исмоил Сомоний бу қишлоқни сотиб олган ва олти бўлакка ажратиб, ундан икки бўлагини Али ва Жаъфар авлодига²⁶, икки бўлагини дарвешларга ва икки бўлагини ўз меросхўрларига вақф қилган.

Р о м т и н (Р о м и т а н). Бу катта бир куҳандизга (Д. 17а) эга ва мустаҳкам бир қишлоқ бўлиб, Бухородан қадимийроқдир. Баъзи китобларда бу қишлоқни Бухоро деб атаганлар. Бу қишлоқ қадим вақтларда подшоҳларнинг турар жойлари бўлган, [кейинроқ эса] Бухоро шаҳари бино бўлгандан кейин, подшоҳлар қиш фаслидагина бу қишлоқда турадиган бўлганлар. [Бу ерлар] ислом давлатига ўтганда ҳам шундай бўлиб турган. Марҳум Абу Муслим Бухорога келганида шу қишлоқда турган. Бу қишлоқни Афросиёб²⁷ бино қилган. Афросиёб ҳар вақт бу вилоятга (Л. 13б) келганида шу қишлоқдан бошқа жойда турмаган²⁸. Форсийларнинг китобларида айтилишича, Афросиёб икки минг йил яшаган. У жодугар бўлиб, Нуҳ (П. 15) подшоҳнинг болаларидандир. У ўзининг Сиёвуш номли куёвини ўлдирган. Сиёвушнинг Қайхусрав номли ўгли бўлиб, у отасининг қонини талаб қилиб кўп лашкар билан бу вилоятга келганида Афросиёб (Д. 17б) шу Ромтин қишлоғини ҳисор қилиб турган. Қайхусрав ўз лашкари билан икки йил шу ҳисор атрофини ўраб турди ва унинг рўбарўсига бир қишлоқ бино қилиб, у қишлоқни Ромуш деб атади. Уни яхшилигидан Ромуш деганлар. Бу қишлоқ ҳозиргача ободондир. Қайхусрав Ромуш қишлоғида оташпарастлар ибодатхонасини қурди; оташпарастларнинг айтишларича, бу ибодатхона || 20 Бухородаги оташпарастлар ибодатхоналарининг энг қадимийсидир. Қайхусрав икки йилдан кейин Афросиёбни тутиб ўлдирди. Афросиёбнинг гўри Бухорода Маъбад дарвозасида раҳматли Хожа имом Абу Ҳафс (Л. 14а) Кабир²⁹ тепалигига туташган катта тепалик устидадир. Бу-

хоро аҳолиси Сиёвушнинг ўлдирилиши тўғрисида ажойиб ашулалар тўқиганлар; куйчилар бу қўшиқларни «Қини Сиёвуш» — «Сиёвуш жанги» деб атайдилар. Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий] ўша вақтдан буён уч минг йил ўтган [дейди]. Яна худо билимдонроқдир.

В а р а х ш а³⁰. Бир нусха [китоб]да Варахша ўрнида Раҷфандун деб ёзганлар. Катта қишлоқлар жумласидан бўлиб, Бухоро сингари эди; у Бухоро шаҳридан қадимийроқдир, (Д. 18а) у подшоҳлар турадиган жой бўлиб, мустаҳкам ҳисорга эга бўлган, (Б. 21) чунки подшоҳлар [у ҳисорни] бир неча марта мустаҳкамлаганлар. Унинг Бухоро шаҳрининг девори сингари девори ҳам бўлган. Раҷфандун ёки Варахшанинг ўн иккита ариғи бор. Бу қишлоқ Бухоро деворининг ичкари-сида жойлашган. Унда обод бир қаср бўлган, шундайки, гўзалликда уни намуна қилиб кўрсатар эдилар. Уни Бухорхудот бино қилган бўлиб, қурилганига минг йилдан ортиқроқ вақт ўтган. Бу қаср кўп йиллардан бери вайрон ва қаровсиз қолиб кетган эди Хунуқхудот³¹ уни қайтадан тузатди; || яна вайрон бўлган эди Бунёт ибн Тағшода ибн Бухорхудот исломият даврида янгидан қуриб, ўзи учун турар жой (Л. 14б) қилиб олди ва ниҳоят, у шу жойда ўлдирилди.

Раҳматли амир Исмоил Сомоний ўша қишлоқ аҳолисини (Д. 18б) чақириб: «Мен йигирма минг дирам (II. 16) [пул] ва ёғоч бераман, тузатиш [харажати]ни ўз устимга оламан, унинг баъзи қисмлари ҳали ўз жойида, сизлар бу қасрни масжиди жоме қилиб олинглар», — деди. Қишлоқ аҳолиси бунни хоҳламадилар ва масжиди жоме бизнинг қишлоққа тўғри келмайти ва жоиз ҳам эмас, дедилар. Бу қаср амир Аҳмад ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний давригача³² ўз жойида мавжуд эди. Бу амир у қасрнинг ёғочларини шаҳарга олиб келиб, Бухоро ҳисори дарвозасидаги ўз саройини қуришга киришди.

Бу қишлоқда ҳар ўн беш кунда бир кун бозор бўлади, йилнинг охирида эса йигирма кун бозор қилиб, йигирма биринчи кун наеруз — янги йил байрамни ўтказадилар. Бунини «Наврузи кишоварзон» — «Дехқонлар наврузи» дейдилар. Бухоро дехқонлари [йил кунлари] ҳисобини ўша кундан бошлайдилар ва бунга эътибор берадилар. Оташ-парастларнинг наврузи ундан беш кун кейин келади. (Л. 15а)

Б а й к а н д. Бунини (Д. 19а) шаҳарлар жумласидан деб ҳисоблайдилар. Байканд аҳолиси, бирор кишининг Байкандни (Б. 22) қишлоқ деб аташига розилик берган эмаслар. Агар бирор байкандлик Бағдодга борса ва ундан «сен қайердансан?» деб сўрасалар у Байкандданман деган, Бухороданман деган эмас. Байкандда катта масжиди жоме ва олий || иморатлар бор. То икки юз қирқинчи йилгача (2 июнь 854 — 21 май 855) Байканд дарвозаси олдида кўп работлар бўлган. Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий] ўз китобида келтиришича, Байкандда Бухоро қишлоқлари сонича, мингдан ортиқ³³ работ бўлган. Бунинг сабаби шуки, Байканд катта ва яхши жой бўлиб, ҳар бир қишлоқнинг

аҳолиси у ерда бир работ қуриб унга бир тўда кишиларни жойлаб қўйган ва уларнинг нафақаларини қишлоқдан юбориб турган. Қиш фаслида кофирлар³⁴ [йиғилиб] ҳужум қиладиган вақт бўлганида ҳар бир қишлоқдан у жойга кўп халқ тўпланиб ғазот қилганлар. [Шунда] ҳар бир қавм ўз работига келиб тушган.

Байканд аҳолиси ҳаммаси савдогар (Д. 196) бўлган. Улар (Л. 156) Хитой билан ва денгиз [орқали бориладиган] мамлакатлар билан савдо қилганлар ва жуда бой бўлганлар. Қутайба ибн Муслим Байканд жуда мустаҳкам бўлганлиги сабабли уни олишда кўп қийинчиликлар кўрди. Уни жездан қурилган шахристон³⁵ дер эдилар. У Бухоро шахридан қадимийроқ. Бу вилоятда бўлган ҳар бир подшоҳ, ўзи учун Байкандни турар жой қилар эди. Фарабдан Байкандгача (П. 17) ўн икки фарсанг масофа биёбон бўлиб, бу биёбон қумлик [чўл]дир.

Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон³⁶ ўз даврида Байкандни [қайтадан] қуришга буюрди. Одамлар у ерга йиғилиб яхши иморатлар қилдилар, Хоқон [Арслонхон] ўзи учун жуда ҳашаматли сарой қурдирди.

Ҳаромком суви Байкандга келади. Байкандда қамишзорлар ва катта-катта сув халқоблари туташади; буларни «Боргини фарох» — «Кенг ҳавз» дейдилар ва Қарокўл деб ҳам атайдилар. Ишончли кишилардан эшитганманки, у [кўл]нинг кенглиги йигирма фарсангдир. «Масолик ва мамолик» китобида³⁷ || айтилишича, (Д. 20а) уни «Бухайраин Сомжан» — «Сомжан кўли» деб атайдилар, Бухоро сувининг ортиқчаси ҳам ўша жойга йиғилади. Унда сув жониворлари бўладилар; (Л. 16а) бутун Хуросонда бу ердагидек миқдорда қуш ва балнқ тутилмайди.

Ҳаромкомнинг суви Байканд иморатлари [яқини]га гоҳ етиб келиши, гоҳо эса етиб келмаслиги туфайли, сув иморатларгача етиб келсин учун Арслонхон³⁸ алоҳида ариқ қазишга буюрди. Байканд тоғ тепасида жойлашган бўлиб, лекин тоғ баланд эмас эди. Хоқон тоғдан ариқ қазишга буюрди. Тош шундай қаттиқ эдики, унда ҳеч бир дарз йўқ эди. Бу ишда жуда ҳайроқликда қолдилар. Тошларни юмшатиш учун жуда кўп харвор³⁹ ёғ ва сирка сарф бўлса ҳам бир фарсанг масофадан ортиқ қазиёлмадилар. Кўп кишилар ҳалок бўлди; кўп қийинчилик кўриб, кўп маблағ сарф қилгандан кейин, [арикни] қазимай қолдирдилар. Байканднинг [араблар томонидан] фатҳ қилингани қиссаси худо хоҳласа ўз ўрнида айтилади.

Ф а р а б. (Д. 206) Бу шаҳарлар жумласидан бўлиб, алоҳида жойларга эга. Жайхун дарёси лабидан то Фарабгача бир фарсанг, сув тошган вақтларда эса ярим фарсанг келади. Гоҳо шундай ҳам бўладики, Жайхуннинг суви [тошиб] Фарабгача бориб етади. Фараба катта масжиди жоме бор, (Л. 166) унинг деворлари ва томи пишиқ гиштдан бўлиб, унга сира ёғоч ишлатилмаган. Фарабнинг бир амири бор эдики, у бирор [зарурий] ҳодиса юзасидан ҳам Бухорога келишни лозим топ-

24 мас эди. || [У ерда] бир қози бор эдики, у Шаддод⁴⁰ каби золимона ҳукмлар юргизар эди.

Бухоро қишлоқларининг сони кўп. Бу [айтиб ўтилган] бир нечаси машҳурроқ ва қадимийроқ бўлгани учун улар ҳақида тўхтаб ўтдик.

V

БУХОРОДА БЎЛГАН «БАЙТ УТ-ТИРОЗ»
—«ТУҚИМАЧИЛИК ҚОРХОНАСИ»НИНГ БАЕНИ.
У ҲАНУЗ ЎЗ ЖОЙИДА ТУРИПТИ

Бухорода — ҳисор билан шаҳристон ўртасида, масжиди жоме яқинида бир корхона бор эди; унда палослар, дарпардалар, яздий кийимликлар, ёстиқ жилдлари, фундуқий¹ жойнамозлар ва уст кийимларни халифа учун тўқир эдилар; битта дарпардага (Д. 21a) [бутун] Бухоро хирожи сарф бўларди. Бағдоддан ҳар йили алоҳида бир омил² келиб, Бухоро хирожининг эвазига шу кийимликлардан олиб кетар эди. Бир вақт келиб бу корхона бекор қолди ва бу ҳунар билан шуғулланувчи кишилар тарқалиб кетдилар.

Бухоро шаҳрида шундай ишга тайин қилинган усталар бўлар эдилар; вилоятлардан (Л. 17a) савдогарлар келиб, одамлар занданийчини олиб кетганларидек, у кийимликлардан Шом ва Мисрга, Рум шаҳарларига олиб кетар эдилар. Хуросоннинг ҳеч бир шаҳарида бундай [матони] тўқий олмас эдилар. Шуниси қизиқки, бу ҳунар эгаларидан баъзилари Хуросонга бордилар ва бу иш учун керакли асбобларни шайлаб шу кийимликдан тўқидилар, лекин Бухородагидек сифатли бўлиб чиқмади. Бу кийимликка эга бўлмаган бирорта ҳам подшоҳ, амир, раис ёки мансаб эгаси йўқ эди. (Б. 25) (Д. 21б) Унинг қизил, оқ ва яшил ранглиси бўлар эди³. Бугун ҳамма вилоятларда у кийимликдан кўра 25 занданийчи машҳурроқ. ||

VI

«БОЗОРИ МОХ»НИНГ БАЕНИ

Бухорода бир бозор бор эдики, уни «Бозори Моҳ рўз» дер эдилар. У ерда йилига (П. 19) ҳар гал бир кундан икки марта бозор қилар ва ҳар бир бозор бўлган куни бутлар¹ сотар эдилар. Ҳар бозор куни эллик минг дирамдан ортиқ савдо бўлар эди. Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий] ўз китобида шундай дейди: «Бу бозор бизнинг вақтларда [ҳам] бор эди; мен нега бундай одат расм қилинган деб жуда ажабланар эдим; (Л. 17б) Бухоронинг кексалари ва шайхларидан: «бунинг сабаби нима деб сўрадим». Улар: «Қадим вақтларда Бухоро аҳолиси бутпараст бўлганлар ва бу бозор расм бўлиб, ўша даврлардан бошлаб бу ерда бут сотганлар ва [бозор] ҳозирда ҳам ўша [қадимгидек] қолиб келмоқда»,—деб жавоб бердилар. Абу-л-Ҳасан Нишопурийнинг «Ҳазон ул-улум» китобида айтишича, (Д. 22a) қадимги вақтларда Бухорода

бир подшоҳ бўлиб, унинг номи Моҳ эди. У ана шу бозорни қуришга буюрди; унинг фармони билан дурадгорлар ва наққошлар у йилдан бу йилгача бут йўниб, белгиланган кунда шу бозорга келтириб сотишар ва халқ уни сотиб олар экан. Ҳар қачон у бут йўқолса ёки синса, ёки эскиса, шу бозор кuni бошқасини сотиб олар ва эскисини ташлар эканлар. (Б. 26).

Ҳозир Моҳ масжиди ўрнашган ерда катта ариқ бўйида бир сердахт текислик жой бўлиб, шу дарахтлар соясида бозор бўлар эди. У подшоҳ, халқ бут сотиб олишга қизиқсин учун, шу бозорга келиб ҳозир Моҳ масжиди ўрнашган ерда тахтда ўтирар, (Л. 18а) ҳар ким ўзи учун бут || сотиб олар ва уйига олиб кетар эди. Бу жой яна оташпарастилар 26 ибодатхонаси [ҳам] бўлди; бозор кuni одамлар бу ерга йиғилганларида ҳаммалари ибодатхонага кириб оловга топинар эдилар². (Д. 226) Бу ибодатхона то исломият давригача бор эди, мусулмонлар қувватланиб кетгач, мазкур [Моҳ] масжидини худди шу жойга бино қилдилар. Ҳозир у Бухоронинг муътабар масжидларидандир (П 20).

VII БУХОРОНИНГ ТУРЛИ НОМЛАРИ БАЁНИ

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухоро кўп исмларга эга дейди ва ўз китобида Нумижкат¹ деган исмини келтиради. Яна бошқа бир жойда мен уни Бумискат деб келтирилганини кўрдим. Бошқа бир жойда араб тилида «Мадинат ус-суфрия», яъни «Мис шаҳар» ва яна бошқа бир жойда араб тилида «Мадинат уг-тужжор», яъни «Савдогарлар шаҳри» деб ёзилган. Бухоро деган ном у номларнинг ҳаммасидан машҳурроқдир. Хуросон шаҳарларидан биронтаси ҳам бунчалик кўп номга эга эмас (Л. 18б). Бир ҳадисда Бухоро номи Фоҳира бўлиб келган. Хожа имом, зоҳид, вонз Муҳаммад ибн Али Нужободий раҳматли Салмони Форсийдан² бир ҳадис ривоят қилган; Салмоннинг айтишича, пайғамбар,— худо унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин,— шундай деган: (Б. 27) Жабраил — унга худонинг раҳматлари бўлсин — айтганки, (Д. 23а) кун чиқиш томонда бир жой бор, уни Хуросон дейдилар, унинг учта шаҳарини қиёмат кuni ёқут ва маржон билан зийнатлаб келтирадилар; улардан нур чиқиб туради; у шаҳарларнинг теварагида || фаришталар кўп бўлиб, улар тасбиҳ, ҳамд ва тақбир айтадилар, келини кувё уйига олиб боргандек у шаҳарларни эъзоз ва икром билан маҳшаргоҳга олиб келадилар. Бу шаҳарларнинг ҳар бирида етмиш мингдан байроқ, ҳар бир байроқ тагида етмиш мингтадан шаҳид [ётган] бўлади ва ҳар бир шаҳиднинг шафоати билан форсча сўзловчи ва худони бир деб билувчи етмиш минг киши азобдан қутулади. Қиёмат кuni у шаҳарларнинг ҳар тарафи: ўнг ва сўли, олди ва орқаси ўн кунлик йўл бўлиб, буларнинг ҳаммасида шаҳидлар туради. (Л. 19а) Ҳазрат пай-

гамбар,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,— Эй Жабраил! У шаҳарларнинг номларини менга айт, деб сўради; Жабраил,— унга худонинг саломни бўлсин,— шаҳарларнинг бирини араб тилида Қосимий, форсчада Яшкард дейдилар; иккинчисини арабчада (Д. 236) Самарон³, форсчада Самарқанд дейдилар; учинчисини арабчада Фохира, форсчада Бухоро дейдилар,— (П 21) деб жавоб берди. Пайғамбар,— худо унга ўз саломни ва раҳматини йўлласин,— сўради: Эй Жабраил! Нега Фохира деб атайдилар? Жабраил: шунинг учунки, қиёмат куни Бухоро шаҳари ўзида шаҳидларнинг кўплиги билан фахр қилади, деб жавоб берди. Пайғамбар,— худо унга ўз саломни ва раҳматини йўлласин,— хитоб қилиб: Эй худо! Фохирага баракат бергин, унинг халқлари дилларини тақво билан пок этгин, ишларини покиза қилгин ва уларни менинг умматимга марҳаматли қилгин!— деди. Ана шу маъни туфайли бухороликларнинг раҳмдилликларига, уларнинг эътиқодлилик ва покликларига кун чиқиш ва кун ботиш гувоҳлик беради. (Б. 28)

VIII БУХОРО АРҚИНИНГ¹ БИНО ЭТИЛИШИ ҲАҚИДА

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср бунинг ажойиботлари ҳақида тўх-
28 таб, шундай дейди: Абу-л-Ҳасан Нишопурийнинг || «Ҳазоин ул-улум»да айтишича, Бухоро куҳандизининг, яъни Бухоро арки ҳисорининг бино этилишига мана шу [воқеа] сабаб бўлган: Сиёвуш ибн Қайковус ўз отасидан қочиб Жайҳун дарёсидан ўтиб Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб (Д. 24а) уни яхши қабул этди ва ўз қизини унга хотинликка бериб, айтишларича, барча мулкни ҳам унга топширди. Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги туфайли², Сиёвуш бу ерда ўздан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб, у Бухоро ҳисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жойда турар эди. [Кимлардир]³ у билан Афросиёб ўртасида ёмон гап юргизди ва [натижада] Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ана шу ҳисорда шарқий дарвозадан кираверишингда «Дарвозайи гурён» деб аталган сомонфурушлар дарвозасининг ичкарисига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастлари ўша жойни азиз тутадилар⁴ ва унга атаб ҳар бир эркак киши ҳар йили навруз кунни қуёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўяди. Бухоро аҳолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари бўлиб, у барча вилоятларга машҳурдир. Куйчилар унга мослаб куй тузганлар ва қўшиқ қилиб айтадилар. Қўшиқчилар уни «оташпарастлар йиғиси» (П. 22) дейдилар. Бу гаплар бўлганига ҳозир (Л. 20а) уч минг йилдан ортиқроқ (Д. 246) вақт ўтди.

Шундай қилиб, мана шу ривоятга кўра бу ҳисорни Сиёвуш бино (Б. 29) қилган, баъзилар эса Афросиёб бино қилган деганлар. [Сўнг] бу ҳисор бузилиб кетиб, кўп йиллар вайронлигича қолди. Биз айтиб
29 ўтган хотинининг эри, || Тағшоданиннг отаси бўлган Бидун Бухорхудот

тахтга ўтирганидан кейин, одам юбориб бу ҳисорни тузаттирди, ундаги қасрни ҳам у тузаттирди ва ўз номини темирга ёздириб қасрнинг эшигига маҳкам ўрнаттирди. Шу хат битилган темир таржимоннинг замониғача ўша қаср эшигида мавжуд эди. Лекин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, ҳисорни вайрон қилганларидан у эшикни ҳам бузиб юборганлар. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Муҳаммад ибн Жаъфар ва Абу-л-Ҳасан Нишопурий бундай деганлар: Бидун Бухорхудот у қасрни бино қилганида бузилиб кетди, қайтадан бино қилган эди, яна бузулди. У неча марта бино қилмасин яна вайрон бўлаверди. (Д, 25 а) Ҳукамоларни йиғиб улардан маслаҳат сўрадилар. Улар бу қасрни осмондаги етти қароқчи юлдузлари шаклида еттита тош устун устига қуришга қарор қилдилар; шу шаклда [қурилгандан кейин] қаср бузулмади. (Л. 20б) Яна бир ажойиби шуки, бу қаср бино қилингандан бери бунда ҳаёт кечирган ҳеч бир подшоҳ мағлубиятга учраган эмас, аксинча, ҳаминча, ҳаминча ғалаба қозонган. Яна бир ажойиби, бу қасрни бино қилганларидан бери на кофирлар даврида ва на исломият даврида — бирор подшоҳ ҳам унинг ичида ўлмаган; подшоҳнинг ажали етган вақтда бирор сабаб юз бериб у қасрдан ташқарига чиққан ва бошқа бир жойда вафот топган — бу қаср бино қилинганидан то вайрон бўлгунича шундай бўлиб келган.

Бу ҳисорнинг (Б. 30) иккита дарвозаси бор, бири шарқ томонда, бири ғарб томонда; шарқ томондагисини «Дари ғуриён», ғарб томондагисини «Дари Регистон» дейдилар, || таржимоннинг даврида кейингисини «Дари алаффурушон» деб атаганлар. Ҳисорнинг ўртасида (Д. 25б) бу дарвозадан то у дарвозагача тўғри йўл бўлган. Бу ҳисор подшоҳлар, амирлар (П 23) ва аскар бошлиқларининг турар жойлари бўлиб, зиндон, подшоҳлик девонлари⁵ ва подшоҳлар турадиган қаср (Л. 21а) қадимдан шу ерда бўлган. Ҳарам саройи ва хазина [ҳам] шу ҳисорда бўлган. Таржимоннинг даврида бу ҳисор бузилиб кетди. Бундан бир неча йил илгари Арслонхон уни янгилашга буюрди ва ўзига турар жой қилиб олди ҳамда ҳисорни [маълум] шартларга мувофиқ идора қилиб турсин учун, улуғ бир амирни кутвол⁶ қилиб тайинлади. Бу ҳисор халқ кўзида зўр эътиборга эга эди.

Беш юз ўттиз тўртинчи йил ойларида бирида (28 август 1139—16 август 1140) Хоразмшоҳ⁷ Бухорога келганида амир Занги Али халифа ҳамда Султон Санжарнинг⁸ фармони билан, Бухоронинг волийси эди. Хоразмшоҳ уни қўлга олиб ўлдирди ва ҳисорни вайрон қилди. Ҳисор икки йилдан ортиқроқ шу вайронлигича қолди. Беш юз ўттиз олтинчи йили (6 август 1141—26 июль 1142) (Д. 26а) Гўрхон⁹ томонидан Бухорога волий қилиб тайинланган Алптегин ўша йилиёқ ҳисорни ободон қилишга буюрди ва уни ўзи учун турар жой қилиб олди (Б. 31). Ҳисор илгаригидан ҳам яхшироқ бўлди. Беш юз ўттиз саккизинчи йили рамазон ойида (8 март — 6 апрель 1144) (Л. 21 б) ғуз аскарлари¹⁰ Бу-

хорога етиб келди. Айнуддавла, Қарочабек ва Шаҳоб вазирлар ҳисорга қамалдилар, кўп жанг ва қийинчиликлардан кейин ғуз аскарлари ҳисорни олиб, Шаҳоб вазирни ўлдирдилар ва ҳисорни вайрон қилдилар; ҳисор шу вайронлигича қолди. Беш юз олтиншинчи йили (18 ноябрь 1164—6 ноябрь 1165) || Бухоро шаҳрининг айланасига девор қурмоқчи бўлдилар; деворнинг тагини пишиқ ғиштдан ишлаш зарур бўлди. Ҳисорнинг таги ва миноралари пишиқ ғиштдан эди, уни бузиб олиб Бухоро шаҳрининг деворига ишлатдилар. Ҳисор бир йўла вайрон бўлди ва у қасрдан ҳеч бир иморат ва нишон қолмади.

Олти юз тўртинчи йили (28 июль 1207—15 июль 1208) (Д. 266) Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш Бухорони олиб, ҳисорни қайтадан тиклади; хитойликлар енгилдилар¹¹. Олти юз ўн олтинчи йили (19 март 1219 — 7 март 1220) эса татар лашкари келди, уларнинг амири Чингизхон эди. Улар қалъанинг дарвозасида ўн икки кун жанг қилиб, уни олдилар ва вайрон қилдилар. (П 24) (Л. 22а).

IX ПОДШОҲЛАРНИНГ БУХОРОДА БЎЛГАН МАНЗИЛЛАРИ ҲАҚИДА

Бухоро ҳисорининг ғарбий дарвозасидан то Маъбад дарвозасигача бўлган масофа Регистон деб аталади. Мана шу Регистонда қадим жохилият даврларидан бери подшоҳларнинг саройлари бўлган. Сомонийлар даврида¹ Амири саъид Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний², Регистонга бир сарой [қуришни] буюрди; (Б. 32) ғоятда гўзал бир сарой қурдилар; [Амир] бунга кўп мол сарфлади; у ўз саройи дарвозаси олдида амалдорлари³ учун сарой қуришга буюрди, уни ҳам қурдилар, шундайки, ҳар бир амалдорнинг подшоҳ саройи дарвозаси олдида қурилган ўз саройида алоҳида девони бор эди; масалан: вазир девони, молия (кирим-чиқим) ишлари девони, давлат ҳужжатларини бошқариш ишлари девони, соқчилар бошлиги девони, хат-хабарлар мутасаддиси девони, (Д. 27а) сарой иш бошқарувчиси девони, давлат хос мулклари девони, муҳтасиб девони, вақфлар девони, қозитик ишлари девони⁴. [Амир] мана шу тартибда девонлар қуришга буюрди ва уларни қурдилар.

Абдулмалик ибн Нуҳи ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоилнинг даврида⁵, унинг вазир ва «Китоби Яминий»нинг муаллифи худо раҳмат қилгур 32 (Л. 226) Аҳмад ибн Ҳасан ал-Утбий⁶, — || унинг гўри Дарвозайи Мансур маҳалласида, хон ҳаммомининг ёнидадир, мадраса рўпарасига жуда яхши бир масжид бино қилди ва шу масжид туфайли ўша мавзе камол топди. У доно амир отдан йиқилиб ўлгач, қуллар кечаси саройга кириб, уни талашга киришдилар. Амирнинг яқин кишилари⁷ ва канизлари ўртасида жанжал чиқиб, саройга ўт қўйиб юбордилар; сарой буткул

ёниб кетди ва ундаги тилла ва кумушдан [ишланган] ҳамма гўзал нарсалар яроқсиз бўлди. Шундай [ёнғин] бўлдики, у бинолардан бирор нишон ҳам қолмади.

Уч юз элгинчи йил шаввол ойида (13 ноябрь — 11 декабрь 961) Амири садид Мансур ибн Нуҳ⁸ (Д. 276) Жўйи мулиён деган жойда тахтга ўтиргач, унинг фармони билан у саройни янгидан қуриб нобуд ва зое бўлган нарсаларни (Б. 33) аввалгидан ҳам яхшироқ қилиб вужудга келтирдилар. Шунда Амири садид саройда жойлашди. (П 25) [Бироқ] ҳали бир йил ҳам ўтгани йўқ эдики, бир байрам кечаси ўтказилиб, қадимий одатга мувофиқ катта гулхан ёқдилар, (Л. 23а) бир пора олов учиб саройнинг шипи аланга олди ва сарой яна бутунлай куйиб кетди. Амири садид кечаси Жўйи мулиёнга кетди ва *вазирга шу кечадаёқ ҳамма хазина ва дафиналарни олиб чиқишга буюрди. [Вазир] бу нарсаларни ишончли кишилар орқали Жўйи мулиёнга юборди⁹. Тонг отгач, битта тилла косадан бошқа ҳеч бир нарса йўқолмаганлигини аниқладилар. Амири садиднинг вазири холис ўз пулига оғирлиги етти юз мисқол¹⁰ келадиган бир коса буюртирди ва уни хазинага || юборди. Уша вақтдан бери бу мавзе яна регистон — «бўш майдон»га айланиб вайрон бўлиб қолди.

33

Кейин подшоҳлар саройлари Жўйи мулиёнда бўлган (Д. 28а). Жўйи мулиёнинг жаннатни эслатувчи гўзал мақомидан кўра яхшироқ бирор жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар билан қопланган. Донмий оқиб турувчи сувлар [билан таъминланган]. Унинг чаманзорлари бир-бирларига туташиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга қараб оқар эди. Оқиб турган сувларни томоша қилган ҳар бир киши, бу сув қаердан келаяпти-ю, қаерга кетаяпти деб ҳайратда қолар эди. Ўз замонининг нодир устодлари ва меъморлари ана шундай тарҳ чизган эдилар. Бир бахтли [шоир] бундай деган. Байт:

Ҳаёт суви бу чаманга келдию, зор-зор йиглаб кетди, (Б. 34)

Бу гулшанни ташлаб кетиш шарт эканлигидан

ноталар қилиб кетди.

Яна Регистоннинг дарвозасидан то Даштаккача [бўлган] ҳамма ер тошдан ишланиб нақшланган, бир тартибда [қурилган] баланд уйлар, турли суратлар ишланган меҳмонхоналар, чиройли чорбоғлар ва яхши сарҳовузлар билан банд эди. Сада қайрағочлар (П 26) шундай бир тарзда чодир шаклини олган эдики, сарҳовуз лабидаги ўтирадиган жойга шарқ томондан ҳам, ғарб томондан ҳам заррача қуёш тушмас эди. Бу чорбоғларда нашвати, бодом, ёнғоқ, гилос, жилон жийда ва анбар бўйли жаннатда бўладиган ҳар бир мева гоятда яхши ва гўзал тарзда [ўтқазилган] эди.

Х ЖҶИИ МУЛИЁННИНГ БАЁНИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ

Жўйи мулиён ерлари қадим вақтларда Тағшоданинг мулки бўлиб, у ўз фарзанд ва куёвларининг ҳар бирига тақсим қилиб берган эди. Марҳум амир Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ал-Мустаъин ибн 34 ал-Муътасимнинг¹ || лашкарбошиси бўлган Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толутдан сотиб олди. Амир (Л. 23б) Исмоил Жўйи мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маволийларга² вақф қилди. У ҳозиргача ҳам вақф. Амир Исмоил доимо ўз маволийларига ғамхўрлик кўргизар эди.

Бир кун амир Исмоил Бухоро ҳисоридан Жўйи мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симо-ул-кабир — «Улуғ сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни жуда (Б. 35) дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «Бир вақти келса-да, худойи таоло бирор сабаб туғдириб, бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса-да, (Д. 28 б) бу ерлар сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қийматлироқ, яхшироқ ва хуш ҳавороқдир» — деди. Худойи таоло насиб этиб амир Исмоил у ерларнинг ҳаммасини сотиб олиб, маволийларга берди ва ниҳоят, у ерлар Жўйи маволиён деб аталди, кўпчилик халқ эса уни Жўйи мулиён, дейдилар.

Бухоро ҳисорига бир текислик ер туташган бўлиб, уни «Даштак» дейдилар. Бу ернинг ҳаммаси қамишзор эди. Марҳум амир Исмоил бу жойни ҳам (П 27) Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толутдан ўн минг дирамга (Л. 24а) сотиб олди ва биринчи йилдаёқ қамишнинг пулидан ўн минг дирам ҳосил унди. Амир Исмоил бу жойни масжиди жомега вақф қилди. Амир Исмоилдан кейин унинг фарзандларидан кимки амир бўлса у гўзаллиги, тоза ва хушҳаволиги туфайли Жўйи мулиёнда ўзи учун боғ ва кўшклар бино қилди.

Дарвозайи Навда³ шаҳар дарвозасига туташ бир мавзе борки, уни «Қораки Алавиён» — «Али авлоди экинзори» дейдилар. Амир Мансур ибн Нух бу жойга ғоят гўзал бир кўшк қурди; (Д. 29а) гўзалликда уни 35 мисол қилиб гапирар эдилар; у уч юз ||эллик олтинчи йили (17 декабрь 966 — 6 декабрь 967) [қурилган] эди. Қораки Алавиённинг бу ерлари то Насрхон ибн Тамғочхон⁴ давригача султонлик мулки бўлган эди. Насрхон бу ерларни шаҳарга яқин бўлганлиги учун фақиҳларнинг деҳқончилик қилишлари осонроқ бўлсин деб, илм аҳлларига берди ва ўзи бунинг эвазига узоқроқ ерлардан олди.

Жўйи мулиён ва Қораки Алавиён сомонийлар ҳукмронлиги даврининг охиригача обод эди. Мамлакат сомонийлар қўлидан кетгач, у саройлар хароб бўлди ҳамда токи Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон давригача (Б. 36) Бухорода фақат ҳисордан бошқа [подшоҳлар учун] бирор муайян қароргоҳ⁵ бўлмади. (Л. 24б) Шамсулмулк Шамсоболни бино қилди.

XI ШАМСОБОДНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ ҲАҚИДА

Малик Шамсулмулк дарвозайи Иброҳим олдидан кўп даромадли ерларни сотиб олиб, дарвозагача қарийб ярим фарсанг келадиган жойда гўзал боғлар барпо этди, иморатларига кўп маблағ ва хазиналар сарф қилди ва у жойга Шамсобод деб ном берди ҳамда Шамсободга туташ қилиб подшоҳликка хос отлар учун бир ўтлоқ жой барпо этди ва (Д. 296) уни гўруқ [қўруқ] деб атади ва узунлиги бир мил¹ миқдорда мустаҳкам девор билан ўраб, ичига бир қаср ва бир каптархона қурди. Бу гўруқ ичида буғу, кийик, тулки ва айиқ каби ёввойи жониворларни (II 28) [ҳам] сақлар ва уларнинг ҳаммаси ўргатилган эди. Гўруқ баланд деворлар билан ўралган бўлиб, жониворлар қоча олмас эдилар.

Малик Шамсулмулк дунёдан ўтгач, унинг биродари Хизрхон² тахтага ўтирди ва ана шу Шамсободга кўп иморатлар қурдирди. Улар гоётада гўзал эди. У ҳам дунёдан ўтгач, унинг ўғли Аҳмадхон подшоҳ бўлди³. (Л. 25а) У Шамсободга қарамай қўйди ва ниҳоят, Шамсобод харобаликка юз ўғирди. ||

Маликшоҳ Хуросондан Бухорога [юриш қилиб] келганида⁴ кўп жойларни вайрон қилди ҳамда [Бухородан] Самарқанд томон кетаётганида Аҳмадхонни асир қилиб Хуросонга олиб кетди ва яна Мовароуннаҳрга қайтариб юборди. Аҳмадхон [қайтиб келганида] Шамсобод тамом вайрон бўлган эди. У ўзига Жўйборда сарой қуришга буюрди, саройни қурдилар. Сарой ичига боғ, оқар сувлар ва унинг такомил учун зарур бўлган барча нарсаларни жойига келтирдилар (Д. 30а). Бу сарой ўттиз йилгача Бухоро ҳукмронларининг қароргоҳи бўлиб турди.

Арслонхон (Б. 37) тахтга ўтиргач, ҳар вақт Бухорога келганида шу саройда бўлар эди. Кейинроқ у саройни буздириб ҳисорга олиб келишни лозим тўлиб, шунга буйруқ берди ва у жой хароб бўлиб қолди.

Бир неча йилдан кейин Арслонхоннинг фармони билан Бу Лайс кўчасидаги Дарвоза маҳалласида сарой ва унинг ичида подшоҳликка хос ҳаммом қурилди. Яна сарой дарвозаси олдига мисли кўрилмаган бошқа бир ҳаммом ҳам солинди. (Л. 25б) У сарой кўп йиллар давомида Бухоро подшоҳининг қароргоҳи бўлиб турди. Кейинроқ эса Арслонхоннинг фармони билан у саройни фақиҳлар учун мадраса қилиб бердилар, сарой дарвозаси олдидаги ҳаммомни ва бирмунча қишлоқларни у мадрасага вақф қилдилар. Ўзи учун хос саройни эса Арслонхон Саъдобод дарвозаси олдида қуришга буюрди; уни ҳам қурдилар.

XII КАШҚАШОН [ДЕБ АТАЛГАН] ГУРУҲНИНГ БАЕНИ

Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий ўз китобида келтирганки, Қутайба ибн Муслим Бухорога (II 29) кириб уни олгач, (Д. 30б) Бухоро аҳолисига ўз уйлари ва ерларининг ярмини арабларга беришни

37 буюрди. Бухорода бир қавм бор эдики, уни Кашкашон дер эрдилар; улар ҳурматли, қадр-қийматли ва эътиборли одамлар бўлиб, || Бухоро аҳолиси ўртасида зўр обрўга эга эдилар; улар деҳқонлардан бўлмай. четдан келган кишилар бўлиб аслзода, савдогар ва бой одамлар эдилар. Қутайба уйлар ва асбоб-анжомларни тақсим қилиб беришга қис-тай бергач, улар ўз уй-жойлари ва асбоб-анжомларини бутунлай араб-ларга қолдириб, ўзлари учун шаҳар ташқарисида етти юзта (Л. 26a) кўшк қилдилар. У вақтларда шаҳарнинг катталиги [ҳозирги] шаҳ-ристонча келар эди. [Кашкашонлардан] ҳар бири ўз кўшкнинг атрофи-га хизматкорлари ва ўзига қарашли одамлари учун уйлар қурди (Б. 38) ва ҳар бир киши ўз кўшкнинг олдига боғ ва текис майдон барпо қилди ва улар ана шу кўшкларга кўчиб келдилар. У кўшклар ҳозирда вайрон бўлиб, кўпроқ қисми шаҳарга қўшилиб кетган; у жойда фақат икки-учта кўшк сақланиб қолган (Д. 31a) ва уларни «Кўшки муғон» дейдилар. Чунки у жойда оташпарасти (муғ)лар турганлар. *Бу вилоят-да оташпарастининг ибодатхоналари кўп бўлган ва муғлар кўшклари дарвозаларининг олдида гўзал ва оромбахш боғлари бўлиб¹, уларнинг экин ерлари жуда қимматбаҳо бўлган.

Муҳаммад ибн Жаъфар шундай ёзган: «Биз Амири ҳамид даврида² эшитишимизча, Кўшки муғон ерларининг қимматбаҳо эканлигига сабаб шуки, подшоҳлар Бухорода жойлашганлар ва уларнинг хизматчилари ва яқин кишилари у ерларни сотиб олишга қизиққанлар, натижада бу ер-ларнинг ҳар бир жуфти ҳатто тўрт минг дирамгача етган. Бу гап Ами-ри [ҳамид]нинг қулсига (Л. 26b) етганида у: «Менинг билишимча, под-шоҳлар Бухорода турар жой қилиб олишларидан илгари бу ерларнинг баҳоси яна ҳам ортиқроқ бўлган, агар биров бир жуфти гов ер сотиб олмоқчи бўлса, йил бўйи қидириб [ундай ерни] топа олмас эди, агарда топа олса ҳар бир жуфтни ўн икки минг холис кумуш дирамга сотиб олиши лозим эди. Ҳозир бир жуфт ернинг нархи (Д. 31b) тўрт минг холис кумуш дирам бўлса, нарх арзонлашиб қопти, (П 30) || халқда кумуш [пул] кам қолган бўлса керак», — деган.

38 Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср эса: «Бизнинг давримизда бу Кўшки муғон ерлари (Б. 39) шундай [арзон] бўлдики, уни текинга бер-салар ҳам, ҳеч ким олишни истамайди. Сотиб олингани ҳам [ҳукмдор-ларнинг] халққа қилган зулм ва шафқатсизлиги сабабли [экилмай ёта-ди] ва текинга қолиб кетади», — дейди.

ХИИ БУХОРО ВА УНИНГ АТРОФ ЕРЛАРИДАГИ АНҲОРЛАР¹

Биринчиси Кармина анҳори; бу катта анҳор. Иккинчиси Шопурком анҳори. Бухоронинг авом халқи буни Шофурком дейишади. Ҳикоятда келтиришларича, сосонийлар сулоласидан бўлган Кисронинг² фарзанд-ларидан бири ўз отасига аччиқ қилиб, бу вилоятга келган; унинг номи Шопур эди. «Пур» эрон тилида «ўғил» демакдир. (Л. 27a) У Бухорога

келганида Бухорхудот уни яхши қабул қилди. Шопур ов қилишни яхши кўрар эди. Бир куни овга чиқиб у [Шопурком] томонига бориб қолди. У вақтларда ўша ерда ҳеч бир қишлоқ ва обод жой бўлмади, яйлоқ ва ов қилинадиган жой бўлган. Бу ер Шопурга ёқиб қолиб, уни обод қилиш учун улуш йўсинида ўзига берилишини Бухорхудотдан сўраган. (Д. 32а) Бухорхудот бу мавзени Шопурга берди ва Шопур у ерда катта анҳор қазитиб, уни ўз номи билан, яъни «Шопурком» деб атади ва бу анҳор [бўйлаб] қишлоқлар ва қаср бино қилди. Бу тева-ракни «Обавия қишлоқлари» дейдилар. Шопур яна Вардона қишлоғини бино қилди ва қаср қуриб, уни ўзи учун тураржой қилиб олди. [Шундай қилиб] у ерда катта бир мулк пайдо бўлди ва Шопурнинг вафотидан кейин қишлоқлар унинг авлодига мерос бўлиб қолди. Қутайба ибн Муслим Бухорога келган вақтда || Шопур авлодидан Вардонхудот 39 ҳукмрон эди ва у улуғ подшоҳ бўлиб, Вардона қишлоғида турар ҳамда Тағшода Бухорхудот билан низолашар эди. Қутайбага Вардонхудот билан кўп жанглар қилишга тўғри келди ва охири Вардонхудот ўлиб, Қутайба Бухоро мулкни Тағшодага берди. (П., 31). Бу қисса Байканд ва Бухоронинг фатҳ этилиши бобида (Л. 27б) айтилади. (Б. 40).

Учинчи анҳорни Ҳарқонат ул-Улё, тўртинчисини Ҳарқонруд, бешинчисини Овхатфар,— бу гоят кенг ва катта анҳордир,— олтинчисини Сомжан, еттинчисини Байконруд ва саккизинчисини (Д. 32б) Фаровизи Улё дейдилар; бу [саккизинчи] анҳор бўйлаб кўп қишлоқлар жойлашган. Тўққизинчисини Фаровиз ис-Суфло ёки Коми Даймун ҳам дейдилар. Унинчисини Арвон, ўн биринчисини Кайфур, ўн иккинчисини Руди Зар дейдилар. Бу шаҳарни [суғорувчи] анҳордир. Биз айтиб ўтган анҳорларнинг ҳаммаси серсув бўлиб, улар [ёқаси бўйлаб] кўп қишлоқлар ўрнашган. Айтишларича, ҳамма анҳорларни халқ қазиган, аммо Овхатфар анҳорининг қазилишида у ернинг халқи заҳмат чекмаган, уни сувнинг ўзи ўйиб қазиган. Ҳозир бухороликлар уни Руди Нафар дейдилар.

XIV БУХОРО ВА УНГА ТОБЕ ЖОЙЛАРНИНГ ХИРОЖИ

Сомонийлар ва улар қўл остидаги амирлар даврида Бухоронинг хирожи Карминаники билан қўшилиб бир гал бир миллион бир юз олтмиш саккиз минг беш юз олтмиш олти дираму беш ярим донакни ташкил этган. (Л. 28а). Ундан кейин хирож ҳар жиҳатдан *камайган! || баъзи 40 ерлар сув тагида қолиб кетиб, подшоҳ у мавзедан хирож олишни тўхтатган; сув олиб кетган жойдан [ҳам] хирож олмай қўйган; ерларнинг баъзиси (Д. 33а) алавийлар ва фақиҳлар қўлига ўғиб султон булардан ҳам хирож олмаган. Баъзи ерлар масалан, Байканд ва бошқа кўп қишлоқлар, султоннинг мулклигига ўтиб хирож дафтаридан ўчирилган ва Карминанинг хирожи Бухоро хирожидан ажратилиб [алоҳида олинган]. (П. 32)

XV БУХОРОНИНГ КИШИЛАР «КАНПИРАК ДЕВОР» ДЕБ АТАЙДИГАН ДЕВОРИ ҲАҚИДА¹

Аҳмад ибн Муҳаммад [ибн] Наср (Б. 41) айтадики, Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий бу фаслни шу [қуйидаги] тартибда баён қилмаган, лекин сўз орасида баъзи гапларни айтиб ўтган. Аммо Абу-л-Ҳасан Нишопурий «Ҳазоин ул-улум»да батартиб келтирганки, халифалик Амидулу-Муъминин Маҳдийга, яъни Ҳорун ар-Рашиднинг отасига етгач, аббосий халифаларининг ҳеч бири ундан кўра порсороқ бўлмаган, у бутун Хуросон амирлигини бир юз олтмиш олтинчи йили (15 август 782 — 4 август 783) Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон (Л. 286) Тусийга² берди. Бу [амир] Марвга келиб шу ерда ўрнашди.

Шундан кейин [Бухоронинг] кўзга кўринган кишилари, жамоалар сардорлари ва улуғлари (Д. 336) унинг олдига бордилар ва Сўғднинг барча сардорлари ҳам Хуросон амирига салом бериш учун Марвга келдилар. Хуросон амири улардан ўз вилоятларининг аҳволи ҳақида сўради. Бухоронликлар айтдиларки: «Биз турк кофирларидан ранж тортмоқдамиз, улар ҳар вақт тўсатдан келиб қишлоқларни талайдилар; ҳозир улар яна келиб Сомдун қишлоғини таладилар ва мусулмонларни асир қилиб олиб кетдилар». Абу-л-Аббос Тусий сўради: «Ўзингизда бирор чора бормики, мен [уни амалга оширишга] буюрсам!» Шу ерда ҳозир бўлган Сўғд малики Язид ибн Ғўрак жавоб бериб: «Хуросон амирининг умри узун бўлсин! Қадим жоҳилият даврларида || турклар Сўғднинг талар эканлар. Сўғдда бир хотин киши подшоҳ экан, у Сўғднинг атрофига девор қўтартирган ва Сўғд вилояти турклардан омон топган»,— деди. Шунда Абу-л-Аббос Тусий унинг ўзи томонидан Бухоро амири бўлиб турган Муҳтадий ибн Ҳаммод ибн (Б. 42) амир аз-Зухлийга Бухоро атрофига девор олдиришни буюрди ва туркларнинг қўллари Бухоро вилоятига етмасин учун, худди Самарқанддагига ўхшаш Бухоронинг ҳам ҳамма қишлоқлари (Л. 29а) девор ичкарасида бўлсин, деди. Муҳтадий (Д. 34а) ибн Ҳаммод шундай деворни уришга, ҳар бир фарсанг [масофада] бир дарвоза қуришга (П 33) ва ҳар ярим мил [масофа]да биттадан мустақкам минора қўтаришга буюрди. Бухоронинг қозиси бўлган марҳум Саъд ибн Халаф ал-Бухорий бу ишга мутасаддий бўлди. Ниҳоят девор икки юз ўн бешинчи йили (28 февраль 830 — 17 февраль 831) Муҳаммад ибн Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Мансур ибн Ҳалжад ибн Варақнинг даврида қурилиб битди. Бундан кейин амир бўлган ҳар бир киши деворни тузатириб, сақлаб турар ва шу сабабли Бухоро аҳолисига кўп харажат тушар, ҳар йили кўп пул сарфлашга ва жуда кўп ҳашар ташкил қилишга тўғри келар эди. Охири раҳматли амир Исмоил Сомоний халқни [бу қийинчиликни тортишдан] озод қилди ва девор ҳам хароб бўлди. Амир: «То мен тирик эканман, Бухоро вилоятининг девори мен бўламан»,— деди ва устига олган бу вазифани

тўла бажарди; у доимо жангларда ўзи қатнашди ва Бухоро вилояти устидан душманларнинг зафар топишларига йўл қўймади.

XVI БУХОРО ШАҲРИНИНГ ДЕВОРИ

Бухоро халқи Хуросон амири (Л. 296) Муҳаммад (Д. 346) ибн Абдуллоҳ ибн Талха ат-Тоҳирин¹ томонидан Бухоро амири бўлиб турган Аҳмад ибн Холиддан ||: «Шаҳримиз атрофида девор бўлиши керак, 42 токи биз кечаси дарвозаларни беркитиб, ўғрилар (Б. 43) ва йўлкесарлардан тинч бўлайлик»,— деб илтимос қилдилар. Шундан кейин у девор уришга буюрди ва жуда яхши маҳкам девор уриб, миноралар қурдилар, дарвозалар ўрнатдилар. Бу иш икки юз ўттиз бешинчи йили (26 июль 849 — 14 июль 850) тамом бўлди; ҳар қачонки бирор лашкар Бухорога қасд қилса деворни қайтадан тузатишар эди. Арслонхон ўз [ҳукмронлиги] даврида² эски деворнинг олдига бошқа [янги] девор [ҳам] уришга буюрди ва иккала девор бир-бирига ёпишиб мустаҳкам бўлди. [Лекин кейинроқ] бу девор ҳам бузилиб кетди.

Беш юз олтмишинчи йили (18 ноябрь 1164 — 6 ноябрь 1165) одил ва билимдон ҳоқон, дунё ва диннинг суянчиги Масъуд Қилич Тамғочхоннинг³,— (П. 34) худо унинг ётган ерини нурлантирсин,— буйруғи билан Бухоро шаҳри эски деворининг ташқарисидан девор урдилар; у ҳам вайрон бўлди. Олти юз тўртинчи йили (28 июль 1207 — 15 июль 1208)⁴ Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш Бухорони олди ва яна сиртдан девор уришга буюрди; (Д. 35а; Л. 30а) иккала деворни янгиладилар. Олти юз ўн олтинчи йили (19 март 1219 — 7 март 1220) татар лашкари келиб Бухорони олди ва у деворлар яна вайрон бўлди.

XVII БУХОРОДА ДИРҲАМ ВА КУМУШ [ТАНГА] ЗАРБ ҚИЛИНИШИ

Бухорода сийм — кумуш [танга]ни дастлаб ишлатган киши Коно Бухорхудот номли подшоҳ эди. У Бухорода ўттиз йил подшоҳ бўлиб турди. Бухорода савдо бўз ва буғдой воситаси билан бўлар эди. Бошқа вилоятларда кумуш [танга] зарб қилганликлари ҳақида подшоҳга хабар берган эдилар, у ҳам Бухорода соф || кумушдан танга зарб қилиб, унга 43 (Б. 44) ўзининг тож кийиб тургандаги суратини ишлашга буюрди. Бу воқеа Амирул-муъминин Абу Бакр Сиддиқнинг,— ундан худо рози бўлсин,— халифалик даврида¹ бўлиб [бу кумуш танга] Ҳорун ар-Рашид давригача² давом этди. Бунинг даврида эса бир юз саксон бешинчи йил рамазон ойида (13 сентябрь — 12 октябрь 801) Гитриф ибн Ато Хуросонга амир бўлди. Гитриф Ҳорун ар-Рашиднинг онаси бўлган Хайзурон номли [хотиннинг] биродари эди. Хайзурон Атонинг қизи бўлиб, Ямандаги Жураш деб аталган шаҳардан эди. У асир тушиб

қолиб (Д. 356) Табаристонга ва у ердан Маҳдийнинг ҳузурига келтирилган эди. Маҳдий бу хотиндан икки ўғил кўрди; биринчиси Мусо ал-Ҳодий³, иккинчиси Ҳорун ар-Рашиддир. (Д. 306) Хайзуроннинг обрўси улуглангандан кейин Ғитриф [Ямандан] унинг олдига келиб, шу ерда қолди. Ҳорун ар-Рашид Хуросонни Ғитрифга берди.

У вақтда *Бухоро⁴ аҳолиси қўлида Хоразм кумуш [тангаси] муомалада бўлиб, одамлар у кумуш [танга]ни кўнгилсизлик билан олар эдилар. Бухоронинг [ўзида қуйилган] у кумуш [танга] эса одамлар қўлидан чиқиб кетган эди. Ғитриф ибн Ато Хуросонга келганида (П 35) Бухоронинг катталари ва кўзга кўринган кишилари унинг олдига бордилар ва ундан: «Шаҳаримизда кумуш [танга] қолмади, Хуросон амири буюрсалар, токи бизга кумуш [танга] зарб қилиб берсинлар ва уни ўша қадимги Бухоро кумуш [тангаси] зарб қилинган қолипда⁵ қуйсинлар ва у кумуш [танга] шундай бўлсинки, ҳеч ким уни бизнинг қўлимиздан чиқариб ололмасин, шаҳримиздан ташқарига олиб кетолмасин ва биз ўз ўртамызда ўша кумуш [танга] билан муомала қилайлик»,— деб талаб қилдилар. У вақтда кумуш кам эди; шаҳар аҳолисини (Д. 36а) йиғиб бу ҳақда улардан маслаҳат сўрадилар ва олти хил нарса—тилла, кумуш, темир /?/⁶, қалай, темир ва мислардан кумуш [танга] зарб қилишга қарор қилдилар. Шу [қарорни] амалга оширдилар ва ўша илгариги 44 қолипни Ғитриф номи билан, яъни «Сийми ғитрифий»— «Ғитриф кумуш [тангаси]» деб қўйдилар; авом халқ уни «ғитрифий» деб атар эди. Қадимги кумуш [танга] соф кумушдан эди. Бу аралаш қилиб қуйилган кумуш [танга] (Д. 31а) қора рангли бўлиб чиқди ва Бухоро аҳолисини уни олмай қўйди. Султон уларга ғазаб қилгач, мажбуран оладиган бўлдилар. Олти ғитрифий бир дирҳам соф кумушга баробар деб баҳо қўйдилар. Султон [ҳам] уни шу қийматда олди ва ниҳоят, у кумуш [танга] ривож топиб кетди ва шу сабабдан [халқ учун] Бухоро хирожини [тўлаш] оғир бўлди, чунки Бухоро хирожи илгари икки юз минг кумуш дирамдан бир оз камроқ эди, ғитрифий тангаси қўйилиб, олтинтаси бир дирам соф кумуш баҳосида юргач, султон [бухороликларни] шу ғитрифий билан *хирож тўлашга⁷ буюрди, шунда ғитрифий камайиб кетиб, бир гидрифийнинг бир дирами бир дирам [соф] кумуш баҳосида юра бошлади. Султон эса [хирожни] кумуш билан олишни истамай, (Д. 36б) гидрифий талаб қилди. [Натижада] икки юз минг дирам кумушдан камроқ бўлган Бухоро хирожи бирданига 1.068.567 дирам гидрифийга бориб етди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, бир йили икки юз йигирма дирам тоза кумуш саксон беш дирам ғитрифийга [баробар] бўлган. Аҳмад ибн Наср: «Биз бу китобни таржима қилаётганимиз беш юз йигирма иккинчи йили (6 январь — 24 декабрь 1128) юз дирам соф кумуш етмиш дирам гидрифий баҳосида бўлиб, *бир мисқол қизил олтин⁸ етти ярим дирам ғитрифий [баҳоси]га тенг бўлади»,— дейди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, бу гидрифийни Бухоро шаҳарида Кўшки || Моҳак⁹ [деган жой]да зарб қилганлар. Гидрифий кумуш 45 {тангасида} бошқа таркиблардан кўра кумуш (II 36) кўпроқ. (Л. 31б) Айтишларича; бир гидрифийнинг ҳар бир дирамида бир ҳабба¹⁰ (Б. 46) тилла бўлиб, ҳар бир ўн дирамида¹¹ *ярим дирамдан тўрт ярим донангача¹² тилла бўлган. Сомонийлар сулоласидан [подшоҳ бўлган] ҳар бир киши (Д. 37а) ва сомонийлар сулоласидан кейинги бошқа подшоҳлар Бухорода кўп майда пуллар зарб қилганлар. Бунинг бирор ажабланарли жойи бўлмаганлиги учун, у ҳақда гапирилмади.

XVIII БУХОРО ФАТҲ ЭТИЛИШИНING БОШЛАНИШИ

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг баён қилишича, Убайдуллоҳ ибн Зиёд Муовия¹ томонидан Хуросонга юборилиб, у Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келган вақтида Бухоро подшоҳи, ўғли Тағшода кичик ёшли бўлгани туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Байканд ва Ромтинни олиб кўп кишиларни асир қилди. Тўрт минг бухоролик асирни шахсан ўзига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) бўлган эди. У Бухоро шаҳрига етгач, аскарларини саф қилиб, палақмонларни шаҳарга тўғрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб улардан ёрдам сўради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингданам»,— деб, кўп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун (Д. 37б) муҳлат сўради. [Ниҳоят] турк лашкари (Л. 32а) етиб келди ва бошқалар ҳам йиғилишиб лашкар кўпайди; кўп урушлар қилдилар ва охири кофирлар енгилиб қочдилар, мусулмонлар уларнинг орқаларидан бориб кўпларини ўлдирдилар. Хотин қалъага кирди, у [йиғилиб келган] лашкарлар ўз вилоятларига (Б. 47) қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва кумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат кўп ўлжа қўлга киритдилар. || Улар хотиннинг бир пой этигини ҳам пайпоғи 46 билан топиб олдилар. Этик ва пайпоқ тилла [ишлатилиб тикилган ва] қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида (II 37) икки юз минг дирҳам турди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг фармони билан дарахтларни кесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар; шаҳар ҳам хатарда эди; хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион² дирҳам баробарига сулҳ тузилди. [Хотин] мол юборди, Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам ўзи билан олиб кетди. У эллик олтинчи (Д. 38а) йили (25 ноябрь 675—13 ноябрь 676) Хуросон амирлигидан туширилганидан кейин Саъид ибн Усмон Хуросон амира бўлди ва Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келди. Хотин унга одам

юбориб: «Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан тузган сулҳимда барқарорман».— деди ва молдан бир озини юборди. Ногоҳ (Л. 326) шу аснода Сўғд, Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қарши) лашкарлари етиб келдилар. Уларнинг сони бир юз йигирма минг эди. Хотин сулҳ тузганлиги ва мол юборганлигига пушаймонлик билдирди. Саъид: «Мен ҳам шундай фикрдаман»,— деди-да, молни қайтариб юбориб: «Бизнинг орамизда сулҳ йўқ»,— деди. Шундан кейин лашкарлар йнғилишиб бир-бирларига қарама-қарши туриб саф тортдилар. Худойи таоло кофирлар дилига ваҳима солиб, уларнинг ҳамма лашкарлари урушсиз орқага қайтдилар. Хотин ёлғиз қолиб яна одам юборди ва [Саъиддан] сулҳ сўради, мол [миқдорини] кўпайтириб ҳаммасини юборди. Саъид: «Мен (Б. 48) энди Сўғд ва Самарқандга бораман, сен менинг йўлимдасан, [қайтишимда] менинг йўлимни тўсмаслигинг ва мени ранжитмаслигинг учун сен томондан бирор гаров бўлиши лозим»,— деди. (Д. 38б) Хотин маликзодалар ва Бухоро деҳқонларидан саксон кишини гаров қилиб Саъидга берди, Саъид Бухоро дарвозасидан қайтиб кетди ва шу кетганича кетмоқда.

47 Ҳикоятда келтиришларича, хотин ўз эрининг хизматкорларидан ва хотин бу болани ўз эридан бўлган деб кўрсатади, аммо бу бола Бухорхудотдан эмас деб гапирар эдилар. Унинг лашкарларидан бир гуруҳи эса: «Биз унинг мамлакатини (Л. 33а) бешак подшоҳзода бўлган бошқа бир худотзодага берамиз»,— дер эдилар: хотин уларнинг бу қасдларидан огоҳ бўлиб, уларни ўзидан даф қилиш учун тадбир қидирар эди. Саъид билан сулҳ тузилиб, Саъид ундан гаров талаб қилгач, хотин ҳийла қилди ва ҳалиги мақсадни мўлжаллаган ўша гуруҳни (П 38) гаровга бериб, улардан халос бўлди ва Саъиддан ҳам қутулди.

Яна Саъид ҳақида ҳикоят қиладиларки, у хотин билан сулҳ тузганида: «Менга салом бериш учун (Д. 39а) ҳузуримга чиқишинг керак»,— деган; хотин унинг айтганидек саломга чиққан, у яна: «Менинг саркардаларим олдига [ҳам] саломга чиқишинг керак»,— деган. Хотин унинг саркардаларидан ҳар бири учун ҳам саломга чиққан. Саъиднинг лашкар бошлиқларидан бири Абдуллоҳ Ҳозим эди, у ўзининг чодир ичида катта гулхан ёқишга буюрди ва ўзи [олов ёнида] турди. [Чодир ичи] жуда иссиқ эди, Абдуллоҳ ранги қизил киши бўлиб, оловнинг иссиғидан кўзлари ҳам қизариб кетган эди ва калласи катталигидан (Б. 49) уни Байгория³ деб масалда келтирар эдилар; ваҳшатли бир киши эди. У қуролланган ҳолда қилич яланғочлаб турди ва унинг олдига кирган хотин кўрқиб тез қочиб чиқди (Л. 33б) ва айтди:

Эй ғулом, сени худо ажаб ғўзал қилиб безантирипти,

Ёмон кўз [сендан] узоқ бўлсин, сенга яқинлашмасин!

Ҳикоят: Сулаймон Лайсий айтадики, Саъид хотин билан сулҳ тузилгандан кейин Бухорода касал бўлиб қолди; хотин уни кўргани

кирди; унинг тиллага тўла бир ҳамёни бор эди, у қўлини ҳамёнга солиб, (Д. 39б) ундан иккита нарса чиқарди-да: «Бунинг биттасини ўзим учун сақлайман, мабодо касал бўлиб қолсам ейман, мана бу иккинчисини сенга бераман, уни есанг соғаясан», — деди. Саъид: «Бу нима нарса эканки, бу хотин шунчалик азиз ва улуғ тутиб менга берди», — деб ажабланди ва хотин чиқиб кетгач қараса, у нарса эскириб кетган бир дона хурмо экан. Шунда у одамларига буюрди: улар бешта туяга янги хурмодан ортиб хотиннинг олдига элтдилар. Хотин қопларни очиб кўп хурмони кўрди; ҳамёнини очиб ўзининг хурмосини чиқарди-да, у хурмолар билан солиштирди; қараса улар ўзи сақлаб юрган хурмодек экан; шунда у узрга келиб: «Бизда бундай нарса кўп бўлмайди, бу икки дона хурмони касаллик пайтда истеъмол қилиш учун кўп йиллардан бери сақлаб юрардим», — деди. (Б. 50) Ривоят қилишлари-ча, бу хотин ёқимли ва гўзал аёл экан ва Саъид унга ошиқ бўлиб қолган экан. (Л. 34а) Бухороликларнинг бу ҳақда бухоро тилида қўшиқлари бор. (Д. 40а).

Бир ривоятда келтиришлари-ча (П 39), Саъид Бухорога келган вақтида раҳматли Қусам ибн Аббос ҳам Бухорога келган экан, Саъид уни ҳурмат қилиб: «Бу ўлжалардан ҳар кишига бир ҳисса, сенга эса минг ҳисса бераман», — деса, Қусам, — худо ундан рози бўлсин, — «шариат буюрган бир ҳиссадан бошқа [ҳеч нарса] олмайман», — деган. Шундан кейин раҳматли Қусам Марвга борган ва у ерда вафот этган⁴. Баъзиларнинг айтишлари-ча, у Самарқандда вафот этган. Яна худо билимдонроқ.

[Шундай қилиб] Саъид Бухоро ишларидан фориг бўлгач, Самарқанд ва Сўғдга бориб кўп жанглар қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Саъид Самарқанддан ўттиз минг кишини асир қилиб, кўп мол қўлга тушириб [қайтди]. У Бухорога етиб келганида хотин одам юбориб: «Соғ-саломат қайтиб келдинг, энди гаровни бизга қолдириб кет», — деди. Саъид эса «Ҳали || сендан хотиржам бўлганим йўқ, токи Жайҳундан ўтгунимгача гаровлар мен билан бўлади», — деди. Жайҳундан ўтганида (Д. 40б) хотин яна одам юборса: «Марвга етгунимча қўятур», — деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қўятур», Нишопурга етганида (Л. 34б) «Куфага етиб олай», — деди ва ундан Мадинагача олиб кетди.

Мадинага етганидан кейин Саъид ғуломларига буюриб [у гаровга берилган одамларнинг] қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор бўлган (Б. 51) кимхоб кийимлар, тилла ва қумушларнинг ҳаммасини олдириди. Кийимлар эвазига уларга шолча [кийим]лар бериб экин экин ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хорлик қолди? У бизни қул қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хорлик билан ўлгандан кўра бир йўла фойдалик иш қилиб ўлайлик», — дедилар ва Саъиднинг саройига

кириб эшикларни маҳкам беркитдилар, Саъидни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу [воқеа] Язид ибн Муовия⁵ халифалик қилиб турган вақтда бўлган эди.

Сўнгра Муслим ибн Зиёд ибн Абийҳ⁶ Хуросон амири қилиб тайинланди ва Хуросонга келди. (Д. 41а) Бу ерда лашкар тузиб, Бухорога борди. Хотин бу лашкар ва тайёргарчиликларни кўриб, Бухоро лашкари уларга қарши туролмаслигини билди-да, Сўғд подшоҳи Тархунга одам юбориб: (П 40) «Мен сенга хотин бўлай, Бухоро сенинг шаҳаринг, сен келиб бу мамлакатдан араблар қўлини узоқлаштиришинг лозим»,— деди. Тархун бир юз йигирма минг киши билан келди. (Л. 35а) Бидун ҳам Туркистондан кўп лашкар билан келди. *То бу лашкар етиб келгунича⁷ хотин Муслим билан сулҳ тузиб, (Б. 52) унга дарвозаларни ва ташқарида бўлган кўшк эшикларини ҳам очган эди. Бидун [Бухорога] етиб келди ва Харқонруднинг у томонига тушди.

50 Муслимга: || «Бидун етиб келди ва хотин унга бўйсунди ҳамда шаҳар дарвозаларини беркитдилар»,— деган хабарни етказдилар. Муслим ибн Зиёд Муҳаллабнинг олдига одам юбориб: «Муҳаллабга айт, бориб Бидун лашкарининг қандай андозада эканлигини кўрсин ва айғоқчилик шарти нима бўлса уни жойига келтирсин!»— деди. Муҳаллаб жавоб бериб: (Д. 41б) «Ҳеч ким бундай ишга мендек одамни юбормайди; мен ҳаммага таниқли кишиман; шундай бир кишини юборгинки, агар у саломат қайтиб келса, сенга тўғри хабар келтирсин ва агар ҳалок бўлса, лашкарингга нуқсон етмасин»,— деди. Муслим эса: «Ҳар нима бўлса ҳам сен боришинг керак!»— деди. Муҳаллаб: «Агар мен боришим шарт бўлса, лашкарнинг ҳар бир тўдасидан биттадан кишини мен билан бирга юбор ва менинг кетганимни ҳеч кимга билдирма!»— деди. Муслим у айтганидек қилди ва ўз амакисининг ўғлини [ҳам] у билан бирга юборди; ҳаммалари кечаси Муҳаллаб билан йўлга чиқдилар ва душман лашкарига билдирмай керакли маълумотларни билиб олдилар. Тонг отгач, Муслим ибн Зиёд эрталабки намозни ўқиб бўлди-да, одамларга қараб: (Л. 35б) «Мен кеча Муҳаллабни айғоқчилик қилиш учун юбордим»,— деди. Бу хабар лашкар орасига тарқалди ва буни эшитган араблар: «Амир биздан олдинроқ ўлжа олсин учун Муҳаллабни юборипти, агар жанг бўлганида эди у билан бирга бизни ҳам юборар эди»,— дедилар. Улардан бир тўдаси тезда отларига миниб Муҳаллабнинг орқасидан то (Д. 42а) дарё⁸ лабигача бордилар. Муҳаллаб (Б. 53) уларни кўргач: «Сизлар келиб хато қилибсизлар; мен яширин турган эдим, сизлар эса ошқора келаяпсизлар, энди кофирлар ҳаммамизни тутиб оладилар»,— деди. Муҳаллаб санаб қараса мусулмонлар тўққиз юз киши экан, у: «Азбаройи худо! Қилган ишингиздан ўкина-сиз»,— деди. Шу вақт улар саф тортдилар ва Бидун лашкарининг айғоқчилари уларни кўрдилар. Мусулмонлар тезлик билан карнай ча-

либ ҳаммалари бирдан отларига миндилар || ва сафларга (П 41) ти- 51
зилдилар.

Турк подшоҳи уларга ҳужум қилди ва арабларнинг тинкалари қуриди. Муҳаллаб: «Мен шундай бўлишни билган эдим»,— деди. Улар: «Энди қандай тадбир қўллаш керак?»— деб сўрадилар. У: «Илгарироқ юринглар!»— деди. Улар эса орқага чекиндилар ва Бидун кетларидан отиб келиб мусулмонлардан тўрт юз кишини ўлдирди, (Л. 36а) қолганлари лашкаргоҳга қочиб бордилар.

Эртаси кунни тонг отгач, Бидун сувдан ўтиб, Хўтан амирининг⁹ олдига келди, [чунки] уларнинг оралиги ярим фарсанг келар эди¹⁰. [Сўнг араблар билан] жанг бошланиб кетди. Муҳаллаб биринчи бўлиб урушга кирди, қаттиқ уруш бўлиб кофирлар ёпирилиб уни ўртага олдилар. Муҳаллаб: «Менга ёрдам беринг»,— деб қичқирди. Муслим паришон ҳол бўлиб: «Бу Муҳаллабнинг товуши-ку!»— деди. Шу вақтда Абдуллоҳ [ибн] Худон Муслимнинг олдида сўз қотмай жим турган эди, Муслим ундан: «Сенга нима бўлди, бирор сўз гапирмайсан?»— деб сўради. У: «Азбаройи худо! Агар ҳалокат хавфи бўлмаса Муҳаллаб қичқирмайди, энди отга минаман-да, ўз гарданимдаги вазифани адо этаман, агар мени ҳалокат қарши олса унга ҳам тайёрман»,— деди. *[Араблар] ҳар гал қочишга тутунганларида Муҳаллаб қичқирар эди. Муслим: «Бир оз сабр қилинг!»— деди¹¹. Шу орада Муслим дастурхон ёздириб нон ея бошлаган эди, Абдуллоҳ ибн Худон: «Ҳозир нон ейиш вақти эмас, сени худо тўғизсин! Ҳалок бўлай деяпсан-ку, хабаринг йўқ, сен жанг кишиси эмасмисан?»— деди. Муслим: «Энди нима чора кўрамиз?»— деб сўраган эди у: «Отлиқларга айт пиёда бўлиб жанг майдонига юрсинлар»,— деди. Шундай қилдилар. Абдуллоҳ [ибн] Худон Муҳаллаб томонга югуриб кетди, (Л. 36б) Муҳаллаб қаттиқ қуршовда қолган эди, [Абдуллоҳ:] «Орқангизга қарангиз!»— деб қичқирди, [мусулмонлар] орқага қараб ёрдамга келаётган кишиларни кўрдилар, диллари қувватланиб ғайратга кирдилар ва жангни кучайтириб юбордилар. || Шу орада Бидун ўлдирилди; мусулмонлар такбир айтиб юборган эдилар, кофирлар бирдан қоча бошладилар, мусулмонлар уларнинг кетларидан қувиб бориб ўлдира бердилар ва, ниҳоят, уларни бутунлай енгиб, кўп ўлжалар олдилар. Ўлжаларни ўша кунни тақсим қилган эдилар — ҳар бир отлиққа икки минг тўрт юз дирамдан тегди. Хотин одам юбориб сулҳ талаб қилди; Муслим у билан сулҳ тузиб жуда кўп мол олди. Хотин Муслимга: «Сендан илтимос қиламанки, (П 42) менга Абдуллоҳ Ҳозимни кўрсатсанг, унинг суратини бир марта кўриб беҳуш бўлиб эдим, менимча у одам жинсидан бўлмаса керак»,— деди. Муслим Абдуллоҳ Ҳозимни ўзи турган меҳмонхонага чақириб¹² хогинга кўрсатди. Абдуллоҳ кўк рангли ипак кийим кийган ва қизил салла ўраган эди. Хотин уни кўрганида унга сажда қилди

(Л. 37а) ва ажабланганидан ҳадялар юборди. Муслим ғалаба қозониб ва куп ўлжалар олиб Хуросонга (Б. 55) қайтиб кетди.

XIX ҚУТАЙБА ИБН МУСЛИМНИНГ ХУҚМРОНЛИГИ ВА БУХОРОНИНГ ФАТҲ ҚИЛИНИШИ. МОВАРОУННАҲРНИНГ АРАБ ВА АЖАМ¹ УРТАСИДА ТАҚСИМЛАНИШИ

Қутайба ибн Муслим Ҳажжож² томонидан Хуросон амири қилиб тайинлангач, Хуросонга келиб бутун Хуросонни ўзига бўйсундирди ва Тўхористоннинг³ фатҳ этилиши [ҳам] унинг қўлида тамомланди. У саксон саккизинчи йили (12 декабрь 706—30 ноябрь 707) Жайҳун дарёсидан ўтди. Байканд аҳолиси бундан хабардор бўлиб, Байкандни жуда мустаҳкам ҳисор билан ўрадилар. Қадимги вақтларда Байкандни шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан, уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди; мусулмонлар эллик кунгача [Ҳисорни олиш учун] чора тополмай заҳмат чекдилар ва [охири] ҳийла ишлатдилар. Бир гуруҳ [аскарлар] девор тағидан минора ва ҳисорнинг ичкарисини томон лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, [сўнг] деворни || ковлаб раҳна очдилар; мусулмонлар ҳануз ҳам ҳисорга кела олмаётган эдилар, [энди] раҳна орқали ичкари кирдилар. Қутайба: «Ҳар ким шу раҳнадан ичкари кирса унга хуни баҳосида [мукофот] бераман, агар у ўлдирилса [мукофотни] унинг фарзандларига бераман»,— деб қичқирди. [Шундан кейин] ҳар ким ичкари қиришга қизиқди ва [ниҳоят] Ҳисорни олдилар. Байканд аҳолиси (Л. 37б) омон тилади, Қутайба сўлҳ тузиб мол олди ва Варқо ибн Наср Боҳилийни уларга амир қилди-да, ўзи Бухорога қараб юрди.

Қутайба Хунбунга⁴ етиб келганида унга: «Ҳисорнинг кишилари (П 43) қўзғолон қилиб амирни ўлдирди», — деган хабарни етказдилар. Қутайба лашкарига: «Боринглар, Байкандни талон-торож қилинглар, уларнинг қонларини [тўкишни] ва молларини [олишни] ҳалол қилдим»,— деб буйруқ берди. [Қўзғолон] сабаби шу эди: (Б. 56) байкандлик бир кишининг соҳиб жамол иккита қизи бор эди; Варқо ибн Наср иккаласини ҳам ўзига олди, шунда у киши: «Байканд катта шаҳар, нима учун сен бутун шаҳардан фақат менинг иккита қизимни оласан?»— деди. Варқо жавоб бермади, у киши сакраб туриб Варқонинг киндигига пичоқ урди, лекин бундан бир иш чиқмади — Варқо ўлмай қолди. Бу хабар Қутайбага етгач, у қайтиб Байкандга келди ва у ерда кимки урушга яроқли бўлса ҳаммасини ўлдирди, қолганларини асир қилиб олди, шундай қилиб, Байкандда ҳеч ким қолмади ва Байканд хароб бўлди. Байканд аҳолиси савдогарлар бўлиб, кўплари Чин мамлакати вилоятларига ва бошқа жойларга савдо қилиш учун кетган эдилар, улар қайтиб келганларидан кейин болаларни, хотинларни ва ўз яқин кишиларини талаб қилиб, араблардан сотиб олдилар ҳамда Байкандни

яна ободон қилдилар. Айтишларича, (Л. 38а) Байканддан бошқа буткул вайрон бўлиб бўшаб қолган, сўнг яна ўз аҳолиси қўли билан тезда обод бўлган ҳеч бир шаҳар йўқ.

Ҳикоят. Ривоят қилишларича, Қутайба Байкандни фатҳ қилганида бир бутхонада || оғирлиги тўрт юз дирам келадиган битта қумуш 54 бут топган. У яна бир қанча қумуш жомлар топиб олган ва уларнинг ҳаммасини жамлаб торозида торганида бир юз эллик минг мисқол чиққан. У ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган. Қутайба: «Бу қадар катта марваридларни қаердан келтирдигиз?»— деб сўраганида: «Иккита қуш оғзида олиб келиб мана шу бутхонага ташлаган»,— (Л. 38б) деб жавоб берганлар.

Кейин Қутайба бу қимматбаҳо нарсаларни йиғиб (Б. 57) ҳалиги иккита марварид билан биргаликда Ҳажжожга юборди ва унга Байканднинг фатҳ этилганлиги ҳақида хат ёзиб, у икки дона марварид қиссасини ҳам қайд қилиб ўтди. Ҳажжож унга шундай жавоб ёзди: «Хатда айтганларинг менга маълум бўлди; у икки дона катта марварид доналаридан ва уларни қушлар олиб келганлигидан мен жуда ажабландим, аммо шундай қимматли нарсани қўлга киргизиб, уни бизга юбориб кўрсатган саҳоватинг ундан ҳам ажойиброқ туйилди; худо сенга баракат берсин!».

Шундан кейин Байканд, кўп йиллар хароб бўлиб қолди. (П 44) Қутайба Байканд ишидан фориғ бўлгач, Хунбунга қараб жўнади ва кўп жанглار қилиб Хунбунни, Торобни ҳамда кўпгина майда қишлоқларни олди ва Вардонага кетди. У ерда Вардонхудо номли бир подшоҳ бор эди, у билан кўп урушди ва охири Вардонхудо ўлиб, Қутайба кўп қишлоқларни олди.

Бухоро қишлоқларидан Тороб⁵, Хунбун ва Ромтин оралигида кўп лашкар тўпланиб Қутайбани ўраб олдилар. Сўғд подшоҳи Тархун кўп лашкари билан, Хунуқхудо кўп аскарлари билан, (Л. 39а) Вардонхудо ўз аскарлари билан келдилар; Хитой подшоҳининг жияни малик Кўрмагонунни ёллаган эдилар у ҳам Қутайбага қарши жангда [Сўғд подшоҳига] ёрдам бериш учун қирқ минг лашкар билан келди. Лашкарлар жам бўлдилар. Қутайбанинг иши оғирлашди. Қутайба ва унинг ёронлари қуроқсиз эдилар. Қутайба: «Бундан буён [аскарлар] қуроқларини ўзларидан узоқлаштирмасинлар, аскарларни [лашкаргоҳдан] тарқатмасинлар!— деб буйруқ берди. || Шу сабабли қуроқ-яроғ қимматлашиб 55 кетди; масалан, битта найза эллик дирам, *битта қалқон эллик ёки олтиш дирам⁶, битта *совут етти юз дирам⁷ бўлди.

Ҳайёни Набатий⁸ Қутайбага қараб: (Б. 58) «Агар худойи таоло менинг сабабчилигим билан бу балони сендан қайтарса нима дейсан?»— деб сўради, Қутайба жавоб бериб: «Мен ўзим ҳам шундай йўл ахтармоқдаман»,— деди. Ҳайёни Набатий Қутайбага: «Менга эртанга муҳлат бер»,— деди⁹. Эртаси тонг отганида Ҳайёни Набатий Сўғд

маликиннинг олдига одам юбориб: «Менинг сенга айтадиган бир насиҳатим бор, биз иккаламиз бир жойда учрашимиз керак»,—деди. Тархун: «Дуруст, қай вақтда учрашамиз?»—деб сўради. Ҳайён: «Лашкар урушга машғул бўлиб, жанг қизиган вақтда»,—деди. Шундай қилдилар. Уруш қизиган пайтда Ҳайён Набатий Тархун билан учрашиб: «Мулк қўлингдан кетипти-ю, сенинг хабаринг йўқ»,—деди. Тархун: «Қандай қилиб»,—деб сўради. Ҳайён унга: «Биз [араблар] ҳаво иссиқ вақтдагина бу ерда тура оламиз, (Л. 39б) энди ҳаво совуб қолди ва бизнинг кетиш вақтимиз етди. Токи биз бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш қиладилар, бу ердан кетганимиздан кейин эса сен билан уруш қиладилар, чунки Сўғд вилояти яхши жой, яхшиликда унга ўхшаш жой дунёда йўқ, қаёқда улар Сўғдни сенга қолдириб Туркистонга кетадилар? улар мамлакатингни оладилар, сен эса қийинчиликда қоласан»,—(П 45) деди. Тархун: «Мен қандай чора қўлайман?»—деб сўради. Ҳайён: «Чоранг шуки, Қутайба билан сулҳ тузиб бирор нарса берасан, туркларга эса аҳволни шундай кўрсатасанки, гўё Ҳажжождан биз [араблар]га Кеш ва Нахшаб йўли билан кўп лашкар ёрдамга келаётган бўлади. Узинг эса: «Мен *ўз вилоятимга¹⁰ қайтиб кетаман»,—дейсан; шунда турклар ҳам қайтадилар. Сен биз билан сулҳ қилиб шартнома тузганингдан кейин биз (Б. 59) сенга ёмонлик истамаймиз ва сени ранжитмаймиз, сен у қийинчиликдан қутуласан»,—деди. Тархун: «Менга яхши маслаҳат бердинг, мен шундай қиламан, шу кечаёқ қайтаман»,—деди. Кечаси бўлгач, Тархун Қутайба олдига одам юборди, у билан сулҳ тузиб мол ва икки минг дирам юборди. Унинг лашкари карнай чалиб қайтишга бошлади. Деҳқонлар ва амирлар: «Нима бўлди?»—деб сўрадилар, Тархун: «Зинҳор ҳушёр бўлинг! Ҳажжож Кеш ва Нахшаб томонидан кўп лашкар юборипти, (Л. 40а) улар орқамиздан келиб, бизни ўртага оладилар, мен ўз вилоятимга қайтаман»,—деб жавоб берди. Кўрмағонун турк одам юбориб бу ҳолдан хабар сўраган эди, унга ҳам хабар қилдилар, у ҳам карнай чалдириб қайтишга тушди ва [аскарлари] йўл-йўлакай вилоятни талаб кета бердилар. Худойи таоло у балони мусулмонлар бошидан даф қилди. Қутайба тўрт ойдан бери у ёқда қолиб кетиб, шу муддат ичида Қутайба ва унинг ёронлари ҳақида Ҳажжожга бирор хабар етмаган ва Ҳажжожнинг дили бу томон билан машғул эди; масжидларда қуръон ўқиб, хатмлар қилар ва дуолар ўқир эдилар. Қутайба ва унинг ёронлари яна Бухорога бордилар; бу унинг Бухорога тўртинчи марта келиши эди. У жанг қилар, мол олар, айрим вилоятларни таллар, баъзи кишиларни ўлдираар, баъзиларни асир ҳамда қул қилиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига қайтиб келар эди. Худойи таоло Бухорони ҳамма офат ва балолардан сақласин! (П 46).

XX

БУХОРОНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ВА У ЕРДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, Тағшоданинг онаси (Б. 60) бўлмиш хотиннинг эри Бухорхудот ўлганида, унинг ўғли (Л. 40б) подшоҳзода [Тағшода] кичик ёшли бўлиб, шу хотин подшоҳлик қилиб турди. Унинг зикри Убайдуллоҳ ибн Зиёд ва Саъид ибн Усмон ибн Аффон,— худо уларнинг иккаласидан рози бўлсин,— ҳақларида сўзланганда баён қилинди¹. Ислом лашкари ҳар сафар Бухорога келганида ёзда ғазот қилар, қишда эса қайтиб кетар эди. У хотин [Бухорога араблардан] ҳар ким келса у билан озгина уруш қилар, сўнгра сулҳ тузар эди. Унинг ўғли кичик бўлганидан қариндошларининг ҳар бири бу мамлакатни эгаллаш таманда эди. [Илгари] Бухорхудот Бухорони жанг қилиб олган эди.

Бухоро аҳолиси ҳар сафар [ислом лашкари келганида] мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта [келганида] Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин [бу ерда] ислом динини юзга чиқарди ва ҳар турли йўллар билан уларга қийинчиликлар туғдириб, дилларига мусулмончиликни ўрнаштирди. Улар эса ислом динини юзакигина қабул этиб, ҳақиқатда бутпарастлик қилар эдилар. Қутайба араблар бухороликлар билан бирга туриб уларнинг хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиб турсалар улар заруратдан мусулмон бўладилар, деган мақсадда Бухоро аҳолисига ўз уйларининг ярмини арабларга беришга ундаб буйруқ чиқаришни тўғри топди (Б. 61) ва шу йўл билан (Л. 41а) у мусулмончиликни ўрнатди ҳамда шарият ҳукмларини бажаришга уларни мажбур этди. Қутайба масжидлар бино қилди, кофирлик ва оташпарастлик асарларини йўқотди. У кўп жидду-жаҳд қилиб, ҳар кимданки шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди, токи худойи таоло бу яхши иш савобини Бухоро аҳолиси учун охираат захираси қилсин!

XXI

МАСЖИДИ ЖОМЕНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ

Қутайба ибн Муслим тўқсон тўртинчи йили (7 октябрь 712—25 ноябрь 713) Бухоро ҳисорининг ичида масжиди жоме бино қилди. У жой [илгари] бутхона эди. Қутайба Бухоро аҳолисига ҳар жума куни у ерга йиғилишга буюрди; чунончи, у ҳар жума куни жарчи қўйиб: «Жума намозига ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирам бераман»,— деб чақиртирар эди. Бухороликлар дастлаб ислом динини қабул этган

пайтларида арабчани ўргана олмаганларидан намозда қуръонни форс тилида ўқир эдилар. Рукуъга бориш вақтида уларнинг орқаларида бир киши туриб, «Бкнипонкинт», — деб, сажда қилмоқчи бўлганларида: «Нкуниёнкуни»¹, — деб қичқирад эди.

58 Муҳаммад ибн || Жаъфар ўз китобида мана шундай (Л. 416) дейди: «Бухоро масжиди жомеини кўрдим, унга суратлик эшиклар ўрнатилган бўлиб, суратнинг юзи тарошланган ва бошқа жойлари ўз ҳолича қолдирилган эди. *Мен [бунинг сабабини] ўз устозимдан сўрадим. У айтди: «Мен бу эшик ва бошқалар [ҳақида] эшикларни дастлаб ўрнатган ва кўп умр кўрган бир дурадгор кишидан сўраганимда, у айтган эдики, бухороликлар тил учиде мусулмонликка иқрор бўлиб, яширин равишда бутга чўқинар эдилар². Шаҳардан ташқарида етти юзга кўшк бўлиб, (Б. 62) уларда бойлар турар эдилар ва улар итотсизроқ бўлганликларидан масжиди жомега кўп кишилар ҳозир бўлмас эди, ҳалиги икки тангани олиш учун камбағалларгина боришга қизиқар, аммо бойлар эса қизиқмас эдилар. Бир жума куни мусулмонлар кўшкларнинг эшикларига бориб уларни жума намозиға чақира бериб зериктирдилар, шунда бойлар кўшк тоmidан туриб мусулмонларни тош билан урдилар, [икки орада] уруш бўлиб, мусулмонларнинг қўллари баланд келди ва улар бойлар қасрларининг эшикларини кўчириб [Бухорога] келтирдилар. У эшикларга ҳар ким ўзи [чўқинадиган] бутнинг суратини ишлатган эди. Масжиди жоме кенгайтирилган вақтда у эшикларни масжиди жомега ишлатдилар ва *эшиклар хунук бўлиб кетмасин учун³ суратнинг юзинигина қириб ташлаб, (Л. 42а) бошқа жойларини ўз ҳолича қолдириб қурдилар». Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср бундай дейди: «Ҳозир ўша эшиклардан биттаси сақланиб қолган ва томлардан⁴ (П 48) масжиди жоме эшигига тушиб келабершингда⁵ Хуросон амирининг саройига бормоқчи бўлганимда, биринчи эшикни қолдирсанг, иккинчиси ўша эшиклардан [сақланиб] қолганидир. Унда ҳали ҳам тарошланганлик асари кўриниб турибди».

Ҳисор ичида бўлган масжиди жомеини Қутайба бино қилган, одамлар унда намоз ўқир эдилар. Мусулмонлик кенг тарқалиб, одамларнинг ислом динига бўлган рағбатлари кундан-кунга ортаборгач, улар бу масжидга сизмай қолдилар. [Бу ҳол] Фазл ибн Яҳё ибн Халид Бармакий давригача давом этди. У Ҳорун ар-Рашид || замонида Хуросон амира бўлди. Бухоро халқи йиғилдилар ва иттифоқлашиб бир юз эллик тўртинчи йили (24 декабрь 770—12 декабрь 771) (Б. 63) ҳисорнинг [оқава сувлари тушадиган] ҳовузини қазидилар ҳамда ҳисор ва шористон ўртасида масжиди жоме бино қилдилар⁶! Ҳисор масжиди жомесида жума намозини ўқир эдилар. Масжиди жоме эскиргач ва ҳисор масжиди жомеси бекор қолиб хирож девонига айлангач, катта масжидни қуришда ҳеч ким Фазл ибн Яҳё ибн Халид Бармакий каби кўп саъй-ҳаракат кўргазган эмас; у бу ишга кўп мол харж қилган.

дорилари ҳақида «Ал-Адвийат ал-қалбиййа» номли асарини ёзади. Бу асарда автор юрак ва руҳ, қоннинг латиф хилтлардан пайдо бўлиши, мия ва унга боғлиқ бўлган ҳислар, жисмоний ва жисмоний бўлмаган нарсалар, ғам ва ғазабнинг қалбдаги қонга кўрсатилган таъсирдан пайдо бўлиши, содда ва мураккаб юрак дорилари кабилар ҳақида батафсил гапиради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ибн Синодан олдин доривор ўсимликлар ҳақида асар ёзган кишилар ўсимликларни қанчалик шарҳламадилар, уларнинг дорили хусусиятларини, юракка етказадиган фойдалари ҳақидаги масалани Ибн Синочалик махсус асар ёзиб, кенг ёритиб бераолмаганлар².

Шунинг учун ҳам юрак касалликлари ва унинг дориларини ўрганиш тарихида Ибн Сино асарининг аҳамияти катта.

«Юрак дорилари» Шарқ табиблари орасида жуда тез тарқалган. Ибн Сино тажрибасидан муваффақиятли ўтган дорилар ундан кейинги табибларнинг амалий фаолиятида ҳам қайта-қайта тасдиқланган. Шунинг учун ҳам Шарқ табибларининг бир хиллари «Ал-Адвийат ал-қалбиййа»да ёритилган юрак, руҳ, хилт ва қувватлар каби назарий масалалардан, иккинчи хиллари содда ва мураккаб юрак дориларидан, учинчи хиллари эса ўша даврда тез-тез юз бериб турган меланхолия касаллигини тузатиш усулларидан XIX асргача фойдаланиб келдилар³. Бу табиблар ўз асарларида Ибн Сино номини ҳурмат билан тилга олиб, «Юрак дорилари» номли асарига юқори баҳо берадилар.

Жумладан, Ибн Сино билан асрдош Абу Али Яхъё Исо ибн Жазлани олиб кўрайлик (вафоти 1100 й). У, Абу Ҳасан Саъид Ҳибаталлаҳнинг шогирди бўлиши билан ўз давридаги машҳур табиблардан бири эди. Хушхат Ибн Жазла адабиёт соҳасида ҳам етарли илмга эга бўлган. Ибн Абу Усайбиъа табиб ва адиб Ибн Жазланиннг ўз хати билан ёзилган бир неча асарларини кўрганлигини айтади ва улар Ибн Жазланиннг нақадар чуқур илмга эга эканлигидан далолат берар эди, дейди. Ибн Жазла ўз даврининг ҳукмрони Муқтади би-амри-л-лаҳ (тақрибан

² Арендс, Восточные предшественники Ибн Сины и значение их трудов для изучения «Канона», указ. МКВ, стр. 961—977; Lewin, The book of plants, p. 75.

³ Шу бобнинг қуйидаги фикримизнинг далили тарзида «Юрак дориларидан» фойдаланиб, асар ёзган табиблар қўлёзмаларидан цитаталар келтирамиз.

1075 й. вафот этган) га атаб ёзилган «Аъзолар саломатлигини барқарор қилиш» (تقويم الابدان) ва «Инсон истеъмол қиладиган доривор нарсаларнинг баёни» (منهاج البيان فيما يستعمل الانسان) каби тиббий асарлар авторидир⁴.

Ибн Жазла касалликларга қараб бобларга бўлинган ва ҳар бир бобда шу касалликка хос содда ва мураккаб дориларни „алифбо“ тартибида баён қилувчи „Инсон истеъмол қиладиган доривор нарсаларнинг баёни“⁵ номли асарининг юрак касаллиги бобида Ибн Синодан фойдаланганлиги ҳақида шундай дейди: «لما كان القلب اشرف الاعضاء واعزها وجب ان يكون الادوية المفردة الجيدة التي تستعمل في معالجته لا يوجد مثلها في الجودة و المنفعة و كان قديم التفخض عاجزا باحسن ما نقله الشيخ الرئيس ترجمه الله في رسالته الموسومة بادوية [بالادوية] القلبية... فنقلت بعبارة الشيخ و الفاظه لانه افصح و ابلغ من المتأخرين بهذا الفن فكتبت الادوية المذكورة هذا قوله حرف الالف ابريسم...» (варақ 716)

«Юрак одам аъзолари ичида энг шарафлиси ва азизи бўлганидан уни даволаш учун ишлатиладиган содда дорилар ҳам тенги йўқ даражада яхши бўлиши керак. Бу соҳада қўлга киритилганлар, худо раҳмат қилгур Шайх ар-Раис [Ибн Сино] «Ал-Адвийат ал-қалбийя» номли рисола-сида ёзганларидан анча кучсиз... Энди уни аш-Шайх [Ибн Сино] сўзлари ва ибораси билан кўчираман, чунки, у, бу фан билан шуғулланувчи ўз замонаси олимлари орасида балоғат ва фасоҳатга етганидир. У ерда зикр этилган дориларни ёзаман. Бу Ибн Сино сўзи: алиф ҳарфи; ибрисам — «ипак», деб Абу Али Яхъё юқорида айтилган китобида «Ал-

⁴ Ибн Абу Усайбига, 255-бет; Cyril Elgood, A medical history of Persia and the eastern Caliphate from the earliest times until the year A. D. 1932. Cambridge, 1951, p. 223. (Бундан кейин қисқартириб, „A medical history of Persia“ деб ёзамиз).

⁵ ЎзССР Фанлар Академияси ШИ қўлёзмалар фонди. инв. 3761; яна бир „алиф“ дан „ей“гача бўлган тўлиқ нусхаси СССР ФА ОХИ Ленинград филиали шифр В- 876 да сақланмоқда. 587/1192 йили кўчирилган Ибн Жазланинг бу асари „Минҳож ал-баён таржимаси“ (ترجمه منهاج البيان) номи билан форс тилига таржима қилинган. Бу ҳақда қаранг: Catalogue raisonne of the Bohar Library, vol. I, Catalogue of the persian manuscripts in the Buhar Library, Calcutta, 1921, p. 182—183, N: 231.

Адвийат ал-қалбиййа» даги «алифбо» тартибида ёзилган содда юрак дориларини ўзича кўчириб келтиради.

Абу Али Яхъёдан 148 йил кейин ўтган ва унинг асарига шарҳ ёзган⁶ Зиё ад-Дин Ибн Байтор «наботот» — ўсимликларни билиш, ўрганиш илмида ўз даврининг ягона олими бўлган. Шунинг учун ҳам «наботий» ва «ашшоб» (ботаник) деган лақаб билан шуҳрат қозонган.

Ибн Байтор XII аср охирларида Испаниянинг Малақа шаҳрига яқин ерда туғилади ва 1248 йили Дамашқда вафот этади.

Ибн Байтор наботот илмини ўрганиб, етук мутахассис бўлганидан сўнг Юнонистонга саёҳат қилади ва у ердан Мисрга жўнайди. Мисрда ҳам Юнонистондаги каби ўсимликлар устида кўп тадқиқот ишлари олиб боради ва наботот илмининг олимлари билан суҳбатлар ўтказди. Ниҳоят Миср ўсимликшуносларининг раиси бўлади. Ибн Байтор бу ердан Дамашққа боради. Дамашқда эса машҳур «Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо» китобининг автори Ибн Абу Усайбиъа билан 1235 йили учрашади ва уни наботот фани соҳасидаги билимлари билан ҳайратда қолдиради. Ибн Абу Усайбиъа Дамашқ шаҳри атрофидаги ўсимликларни Ибн Байтор билан бирга ўрганаётган дамларини эслаб шундай дейди: Ибн Байтор қўлига тушган ҳар бир ўсимликни юнонча ва арабча номларини айтар эди. Улар ҳақидаги Диоскорид ва Гален таърифларини ва кўпчилик ўсимликшуносларнинг хатоларини ҳикоя қилар эди. Шунингдек ҳар қайси ўсимлик хосиятлари ва қаерларда ўсишини гапирар эди⁷.

Шундай қилиб, ўз замонасидаги доривор ўсимликшуносларнинг отаси ҳисобланган Ибн Байтор ҳам касалликларга қараб бобларга бўлинган «Содда дорилар ҳақидаги тўлиқ китоби» (كتاب المغنى فى الادوية المفردة)⁸ нинг 66-а варағида Ибн Сино билимларига ва «Юрак дорилари» асарига юқори баҳо бериб, шундай дейди:

کاتب چلبى «کشف الظنوم عن اسامى الکتب و الفنون» جلد اول⁶
استانبول ۱۸۹۳ صفحه ۵۴۸

⁷ Ибн Абу Усайбиъа, II жилд, 133-бет; Campbell, Arabian medicine, vol. I, p. 102.

⁸ Котиб Юсуф ибн Мустафо араб тилидаги бу нодир қўлёзмони Ибн Байтор ўқиб тузатиб чиққан оригиналдан 1266 йили кўчирган. СВР т. I, стр. 282, № опис., 635, (инв. № 3237).

المذروح نفع من وجع الحنجرة شرباً بالماء وكذلك في نكته كثير
 المنفعة في وجع الحنجرة مقدار درهم من زهر الكحل والبري شرباً
 منها بصل السهل المشوي على نحو المذكور في من من الصدور والبري نفع
 او جاع الحنجرة مع مياهات طلال الوبرية ووجع الحنجرة ومنها ان ياتي
 او صلحاً سيما ان يرا اذا شرب من ماء طيبة نفع من وجع الحنجرة
 عن خلط لزجة ومنه ووجع الحنجرة ومنها النعنع اذا وضع في دوزخ
 الصدور نفع من ~~ال~~ وجع الحنجرة ويسهل النفس ومنها وقد
 اعمل اذا كان منه صاحب وجع الحنجرة سكن وجهه ومنها الريحان
 سلق وشرب ما نفع من وجع الحنجرة والماء الحار ايضا سكن وجع
 الحنجرة وما عده بها دون الشرايب ومنها شرب من النظام كما
 اذا حرق كما هو دون حرق ولحق بالسهل نفع من وجع الحنجرة
 في دجاجة او امر من القلب لما كان القلب اشرفه اعضاءه ومنها
 وجع الحنجرة ان الالهة المذكورة الحنجرة التي تستعمل في علاج الحنجرة
 كما يوجد منها في الجرد والنافذة وكان ظهورها في بعض اجزاء الحنجرة
 ما نقله الشيخ الرئيس رحمه الله في رسالته الموسومة بادوية العليسة
 وما نقله صاحب الطب العام في كتابه الموسوم بالنبذ من مقالات الحكماء
 نقلت بعبارة الشيخ العلامة ابن ابي عمير في بعض من المفاخر لفرع
 الفقه فقلت في الادوية المذكورة هذا قوله حرق الالف بالبري فان
 هو المزججات القوية وانما هي الحنجرة من تدبير المطبخ مشه
 خصوصاً اذا لم يكن صميم وهو الذي لا يلبس فيه نفع وشبه
 وهذا ايضا يروي في شفاء الحنجرة من نزع القلب وهو مشهور
 في بعض النسخ

Иби Жазланинг ЎзССР ФА ШИ кўлэмалар фон-ди, инв. № 3761 да сақланаётган, Минҳож ал-байон" номли асарининг 71-б варағи

„Бу китобни тўпловчи [Ибн Байтор] айтадики, Худо раҳмат қилгур Шайх ар-Раис асарларидан олинадиган нарсаларни унинг фасоҳат ва балоғатидан ажратиб олиб бўлмайди. Унинг фасоҳат ва балоғатидан ундан кейингилар ожиз. Ундан олдингилар фаҳми эса унинг чиройли тартибидан ҳайратда, Ибн Сионинг гўзал тавсиф қилиш йўлидан ўзга васф қилувчилар тили лол. Чунки Ибн Сино табобат йўлидаги [хазиналар] калидларини қўлга киритган ва аниқ фанларнинг юқори чўққиларига кўтарилган эди. Ва у инсон қуввати ва истеъдодидан узоқ моддалардан вужудга келган мавжудод [осмон жисмлари] га мутахассис эди. Унинг асарларининг шундай тузилганлиги менинг қошимда маълум бўлгач,—
 «أردت ان اطرز كتابى هذا بنقل ما صنفه — فى الادوية القلبية فى بسايط مفرداتها على نهجة غير مغير لها لآكون معتضدا بقواعدها و متوسلا فى استكمال ما الفته» (варақ 66а-б) — бу китобимга содда дорилар ҳақида; „Ал-Адвийат ал-қалбийя“ да ёзилганларни ҳеч қандай ўзгаришсиз ўз тартибида кўчиришни ихтиёр қилдим. Токи ёзган нарсаларимнинг камолатга етишига восита бўлсин ва ўзим ундаги қоидаларга таянай“, деб „Юрак дорилари“ даги содда дориларга бағишланган XVI бобини кўчириб келтиради.

Китобнинг 69-б варағида Ибн Байтор бу фаслни шундай сўзлар билан тугатади: «فجرت الادوية القلبية للشيخ الرئيس رحمه الله والحمد لله»
 كثيرا كما هو مستحق»

«Шайх ар-Раис[нинг] «Ал-Адвийат ал-қалбийя»си тугади. Унга Худонинг кўпгина марҳамати бўлсин ва ҳамд худога! Чунки у бунга лойиқ».

Ибн Байторнинг бизгача етиб келган иккинчи нодир асари „Содда дорилар тўплами“⁹ (الجامع فى المفردات الادوية و الاغذية) бўлиб, бу асарни ёзишда автор Диоскорид, Гален, Ибн Сино ва бошқа олимлар асарларидан кенг фойдаланган. Асарда алифбо тартибида жойлаштирилган дориларнинг сифатлари, таъсирлари ва қандай касалликларга даво эканлиги баён қилинган.

⁹ Бу арабча қўлёзманинг энг тўлиқ нусхаси Ленинграддаги С. Шchedрин номидаги халқ кутубхонасида сақланмоқда, шифр д-125, яъни В. D o r n, Catalogue des Manuscrits et Hylographes Orientaux de la bibliotheque imperiale publique de St. Petersburg, Imprimerie de l'Academie imperiale des Sciences, 1852, p. 107; CBP, т. V, стр. 289. № опис. 3956, инв. № 3099.

Юрак дориларига келганда Ибн Байтор „Ал-Адвийат ал-қалбиййа“ даги алифбо тартибида ёзилган барча содда дориларни (сони 65 та) кам-кўстсиз кўчирган. Баъзи содда юрак дориларини Ибн Сино кашф этганлиги ҳақида ҳам гувоҳлик берган: «ياقوت لم يذكره ديسقوريدوس ولا جالينوس ولا ارسطاطاليس... قال الرئيس فى كتاب الادوية [القلبية] اما طبعه مشبه ان يكون معلولا واما خاصيته فى تفريخ و تقوية القلب و مقاومة السموم فامر عظيم» (варақ 584а)

«Ёқут ҳақида на Диоскорид, на Гален ва на Аристотель гапирмаган... Ибн Сино «Ал-Адвийат ал-қалбиййа» номли китобида айтадики, ёқут табиати мўътадилликка яқин. Унда қалбни қувватли ва хурсанд қилиш, шунингдек заҳарлар зарарига қарши туришида зўр хосият бор».

Хожа Зайн ал-Аттор лақаби билан машҳур бўлган бошқа бир табиб Али ибн Ҳусайн Ансорий 1329 йили Шерозда тўғилади. Унинг отаси Жамол ад-Дин Ҳусайн келиб чиқиш эътибори билан Исфакон табибларидан бўлган. Жамол ад-Дин Ҳусайн, ўгли Алининг тугилмасидан озгина олдин онласи билан Шерозга кўчиб келади.

Али ибн Ҳусайн Ансорий ота касби табибликни яхши ўргангани ва жанубий Форсни (1359—1384 й.) идора қилган Шероз музаффарийларидан Шоҳ-Шужонинг сарой табиби бўлади. Али ибн Ҳусайннинг «Тухфат ас-салотин», «Мифтоҳ ал-хазоин» ва «Ихтиёрот-и Бадиъий номли асарлари бизгача етиб келган¹⁰.

Булардан „Ихтиёрот-и Бадиъий (اختيارات بديعی) ни 1369 йили Шаҳзода Бадиъ ал-Жамолга бағишлаган¹¹. Бу тиббий фармакологик асарни ёзишда автор „Ал-Адвийат ал-қалбиййа“ даги содда дорилардан кенг фойдаланади. Масалан, савсан ҳақида айтилганларни форс тилига қуйидагича таржима қилиб беради: «شيخ الرئيس كويد سوسن آزاد طبع وى نزدىك است بزعفران و حكم وى نزدىك است بحكم ان ليكن

¹⁰ A medical history of Persia, p. 363—364.

¹¹ Биз фойдаланаётган нусха Муҳаммад Ҳусайн Самарқандий томонидан Абд ал-Латиф-хонга 1541 йили тайёрланган бўлиб, унда доривор ўтлар, ҳайвонлар, дориларни тайёрлаш ҳамда уларни сақлаш учун керак бўладиган идишлар ва шунга ўхшаш нарсаларнинг 594 та бўёқли сурати бор. Бу жиҳатдан қўлёзма табиатшунослик, доринунослик, санъатшунослик ва шарқ тиллари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга: СВР т. I, стр. 282—83, № опис., 636, (инв. № 1598)

در کرمی و خشکی کمتر از آن بود از احویههای قلبی بود [و تقویت در این] و تفریح در وی بود» (варақ 300a) «سوسن آزاد آراه قریب الطباع من الزعفران و قریب الاحکام من احکامه و لکنه انقص حرا و یبسا منه و هو اصلح لتقویة القلب و ذلك للتفریح» (Л. 22a)

«Шайх ар-Раис айтадики, оқ гулсафсар табиатда заъфаронга яқин, таърифлари ҳам унинг таърифларига ўхшаш. Лекин бу иссиқлик ва қуруқликда ундан камроқ. Бу юракни қувватли қилиш учун, у эса хурсанд қилиш учун кўпроқ мос».

XV асрда яшаб ижод этган ва Ҳакимий тахаллуси билан машҳур бўлган кермонли табиб¹² Муҳаммад ибн Фахр ад-Дин ўзидан олдин ўтган Муҳаммад Закариё ар-Розий, Абу-р-Райҳон ал-Беруний¹³ ва ибн Сино асарларидан фойдаланиб, ҳар хил дориларга оид „Хосиятлар денгизи“ (بحر الخواص) номли асарини 1469 йили ёзиб тугатади¹⁴. Форс тилида ёзилган бу китобда бошқа асарлар билан бир қаторда „Юрак дорилари“дан фойдаланиб, ундаги содда дориларнинг 10 дан ортигини форсча таржимасини,— Шайх „Юрак дорилари“да бундай дейди,—деган ибора билан беради. Таржималар қуйидагича раvon, тушунарли ва мазмунга халал етмаган ҳолда берилган: «شیخ»

ابو علی گوید در ادویة قلبی که در نعناع عطریتی لطیف است و حلاوت بمرارت و عفوصت مختلط و این معانی یاری دهد بخاصیت تفریحرا و حرارت او در اول دوم است» (варақ 182a)

«نعناع فيه عطرية عجيبة و حلاوة تختلط بمرارة و عفوصة اختلاطا لذیذا و فيه قبض صالح و هذه المعانی كما يعلم معینة جدا لخاصیته فی التفریح معونة شديدة واما مزاجه فی شبه ان تكون حرارته فی آخر الاولى» (Л. 216—22a) «Шайх Абу Али «Юрак дорилари»да айтадики, боғ ялпизиди латиф

¹² „Қомус ал-аълom“ III жилд, 1970-бетида Ҳакимий тахаллусидаги моҳир табибнинг 881—1477 йили вафот этганлиги айтилади; унинг бошқа фанлардан ҳам хабардор эканлиги гапирилгач, шоирлик санъатини кўрсатувчи бир байт келтирилади.

¹³ Берунийнинг „Ас-Сайдана фи-т-тиб“ номли машҳур асаридан Муҳаммад ибн Фахр ад-Диндек кенг фойдаланган табиб бўлмаса керак. Чунки, у „Хосиятлар денгизи“ номли асарида 45 марта „Ас-Сайдана“ автори бундай дейди, деб цитата келтиради.

¹⁴ СВР, т. I, стр. 284, № опис., 642, (инв. № 2146).

бир ҳид бор. Унда аччиқлик ва какралик билан мазали ҳолда аралашган бир ширинлик ҳам бор. Бу нарсалар хурсанд қилиш хусусиятига ёрдам қилади. Унинг иссиқлиги иккинчи даражанинг бошида»¹⁵.

Мирза Улуғбек таклифига кўра Самарқандга келган кермонли Нафис ибн Аваз 1424 йили „Сабаблар ва аломатлар шарҳи“ (شرح) (الاسباب و العلامات) номли арабча асарини ёзиб тугатади ваъун Улуғбекка тақдим қилади.¹⁶ Бу асар 1222 йили вафот этган Нажиб ад-Дин Самарқандийнинг бошдан-оёққача бўлган айрим-айрим аъзолар касаллигига бағишланган „Сабаблар ва аломатлар“ (الاسباب و العلامات) номли тиббий китобининг шарҳидан иборат.

Сўнгги даврларда тиб олимларининг кўпи ўз илмий асарларини ёзишда бу шарҳдан кенг фойдаланганлар. Ҳатто Муҳаммад Арзонийнинг «Тибб-и Акбарий» номли асари мазмун эътибори билан Нафис ибн Аваз томонидан ёзилган ушбу «Сабаблар ва аломатлар шарҳи»нинг форсча таржимаси деб ҳисобланади¹⁷.

Нафис ибн Аваз меланхолия касаллиги бобида руҳни изоҳлашда Ибн Сино асаридаги материалистик фикрлардан фойдаланади. Олимнинг руҳ ҳақидаги мулоҳазаларини қуйидагича цитата қилиб келтиради: «الروح كما قال الشيخ في الادوية القلبية جوهر جسماني يتولد من امتزاج العناصر ضاربا الى شبه الاجسام السماوية و لذلك يقال انها جوهر نوراني و للروح الباصرة انها شعاع و نور و لذلك تهش النفس اذا ابصرت النور و تستوحش في الظلمة لان ذلك لمرکزها و هذه مضادة» (варақ 55a) «فالروح بالجملة جوهر جسماني يتولد عن امتزاج العناصر صائرا الى شبه الاجسام السماوية و لذلك يحكم عليه جوهر نوراني و لذلك قيل للروح الباصرة شعاع و نور و لذلك تهش النفس اذا ابصرت النور و تستوحش في الظلمة لان ذلك مناسب لمركبها و هذه مضادة» (Л. 3a)

«Аш-Шайх «Ал-Адвийат ал-қалбийя» да айтганидек, руҳ элементларнинг аралашувидан вужудга келган ва осмон жисмларига ўхшаган

¹⁵ Баъзи қўлёзмаларда „биринчи даражанинг охирида“ дейилган. 375-изоҳга қараиш.

¹⁶ СВР, т. I, стр. 256, № опис., 568, (инв. № 2872); A medical history of Persia p. 304 and 336.

¹⁷ А. Ирисов, А. Носиров, И. Низомиддинов, Ўрта осийлик қирқ олим, Тошкент, 1961, 76-бет.

бир ҳолга эга бўлган жисмоний моддадир. Шунинг учун ҳам уни нуроний модда дейилади; шунинг учун ҳам кўрувчи руҳни нур деб аталади. Яна шу сабабли кўз нурни кўрса — нафс севинади, қоронғуликда у сиқилади. Чунки ёруғлик нафснинг асоси [ташувчиси] бўлиб, қоронғулик унинг зиддидир».

Ибн Сино руҳ билан нафсни бир-биридан фарқлайди. Нафс — нафсоний ҳаётнинг моддий бўлмаган бошланиши, сезув, ирода ва ақлий қувватларнинг жамидир. Руҳ эса бошланишда моддий бўлиб инсон ва ҳайвонлардаги ҳаётини қувватни ташувчидир. Руҳ ва нафс орасидаги бундай фарқни биз Платонда ҳам, Аристотелда ҳам учратмаймиз, бу ўринда Ибн Сино оригиналдир¹⁸. Шунинг учун ҳам бир қанча илғор фикрдаги олимлар ва табиблар Ибн Синога эргашган.

XIV аср ўрталарида яшаган ва ижод этган Жамол ад-Дин Муҳаммад Оқсарой 1296 йили вафот этган Ало ад-Дин Али Абу-л-Ҳазм¹⁹ Қаршийнинг „Қонун қисқартмаси“ (موجز القانون) га бағишлаб „Қисқартмага изоҳ“ (حل موجز) номли асарини ёзди²⁰.

Ибн Синонинг „Тиб қонунлари“ қисқартмасига изоҳ ёзишдан олдин Жамол-ад-Дин Муҳаммаднинг ўзи кўпгина асарлар билан бир қаторда Ибн Синонинг „Қонун“ ва бир неча тиббий рисолаларини яхшилаб ўрганиб чиққанлиги унинг асаридан сезилиб туради. Шунинг учун ҳам шарҳ ёзувчи ҳар бир масалага қисқа ва қониқарли изоҳ беради. Масалан, руҳ ҳақидаги икки хил қарама-қарши фикрни Жамол-ад-Дин Муҳаммад шундай ҳал қилган *«لفظ الروح يطلق على شيئين أحدهما النفس الناطقة و هي التي يعنى به فى الكتاب الالهيّة كالقرآن العزيز و غيره الثانى جسم لطيف بخارى يتكون من لطافة الاخلاط و بخاريتها لتكون الاعضاء من كثافتها و هو الذى يعنيه* (варақ 11 а) *الاطباء»*

«Руҳ сўзи икки нарсада қўлланилади. Булардан бири нафси нотиқа бўлиб, Қуръон-и шариф ва шу каби илоҳиётга оид китобларда шу маънода учрайди. Иккинчиси эса, табиблар фикрича хилтларнинг латиф ва

¹⁸ Закуев, Психология Ибн Сины, Баку, 1958, стр. 15.

¹⁹ Бу исм СВР, I т., 248 ва 249-бетларида „Абу-л-Харам“ шаклида ёзилган бўлиб, кўлёмдан бунчалик узоқлашиш сабаби айтилмаган.

²⁰ СВР, т., I, стр. 249, № опис., 551 (инв. № 2492).

буғ қисмидан вужудга келган, латиф ва буғсимон модда бўлиб, органлар шу хилтларнинг қуюқ хилидан вужудга келади».

Ибн Сино Жамол-ад-Дин Оқсаройининг кейинги жумлада айтиб ўтилган дуруст фикрини „Ал-Адвийат ал-қалбиййа“да шундай хулосалаган эди: *«خلق الروح من لطيف الاخلاط و بخاريتها كما خلق الجسد من كثيف الاخلاط و ارضيتها فنسبة الروح الى صفوة الاخلاط كنسبة البدن الى الاخلاط»* (Л. 16)

„...руҳни хилтларнинг латиф ва буғ қисмидан, жасадни эса хилтларнинг қуюқ ва ерлик қисмидан яратган. Шундай қилиб, руҳнинг хилтлар тоза ва латиф қисмига нисбати, баданнинг хилтларга бўлган нисбати кабидир“.

Бундан ташқари, Жамолад-Дин Оқсарой юрак касаллиги бобида келганда Ибн Сино „Ал-Адвийат, ал-қалбиййа“сида кўрсатган барча иссиқ, совуқ ва мўътадил табиатга эга бўлган юрак дориларини санаб ўтгач, китобхонларга қарата қуйидагича сўзларни айтади: *«و الشيخ الف رسالة شريفة جامعة لتلك و من اراد التحقيق في معرفتها فليرجع الى تلك الرسالة و امزجة الادوية التي ذكرها المؤلف مر اكثرها في الكتاب و نسخ المفردات مشهورة مذكورة في القرايينات و نحن لا نطول الكتاب بذكرها»* (варақ 107 б)

«Аш-Шаїх [Ибн Сино] юқоридаги [юрак дорилари] ҳақида қимматли рисоласини ёзгаң. Кимки, уларни чуқур ўрганишни хоҳласа ўша («Ал-Адвийат ал-қалбиййа») рисоласига мурожаат қилсин. Бу китобда Ибн Сино айтган дориларидан кўпининг мизожлари гапирилди, фармакология («қарободин»)га хос китобларга юқорида айтилган машҳур хурсанд қилувчи дорилар киритилган. Шунинг учун биз уларни такроллаш билан сўзни чўзмаймиз».

„Мўъминлар туҳфаси“ (تحفة المؤمنین) номли тиббий асар автори Мир Муҳаммад Замон Танқобуний Дайлабий ота ва боболари каби сафавийлар давридаги сарой табибларидан бўлган. У ўзининг мазкур асарини шоҳ Сулаймон (1667—1694)га бағишлайди.²¹

²¹ СВР, т. 1, стр. 265, № опис., 594 (инв. № 721); Кирилл Элгуднинг айтишича, „Туҳфат ал-муъминин“ ота ва бола икки „мўъмин“ тарафидан ёзилган. Бу асарни Мир Муҳаммад Замон Танқобуний бошлаган ва унинг „Табиб Мўъмин“ лақаби билан машҳур бўлган ўғли Муҳаммад Мўъмин Ҳусайний 1669 йили тугатган (A medical history of Persia, p. 368.)

Автор форс тилида ёзилган бу китобда Ибн Синонинг „Ал-Адвий-ат ал-қалбийя“ асарида меланхолия касалини даволаш учун тузган мураккаб дорисини кўп мақтайди. Бу дорини ўзи ва отаси бир неча марта савдодан бўладиган оғриқлар, меланхолия, хафақон ва бошқа касалликларга ишлатиб кўрганлигини ва ундан касаллар яхши фойдаланганликларини қуйидагича ҳикоя қилади: «مفرح ياقوتى شيخ ابو على كه در ادويه قلبيه ذكر كرده وفي الواقع تركيب شريف است و مكرر حقير و والده مرحوم تجربه نموده و بانديك تصرفى از زيادى و كمى موافق جميع امزجه است و جهة [جهت] توحش سوداوى و انواع ماليخوليا و تفريح و نشاط و تقوية [تقويت] اعضا رئيسه و جهة [جهت] ناقهين و اكثر امراض معده و خفقان بغايت نافع است» (варақ 437 a)

„Шайх Абу Али „Адвия-йи қалбия“да зикр қилган муфарриҳ-и ёқутий²² ҳақиқатан ҳам яхши мураккаб доридир. Камина ва марҳум отамиз қайта-қайта тажриба қилиб кўрдик. Бир озгина орттириш ва камайтириш билан барча мизожларга мувофиқ бўлди. Савдоли ваҳшийлик ва ҳар хил меланхолия касалликларига, хурсандлик, ёзилиш ва бошқарувчи органларни кучли қилишга, тузалиб келаётган касалликлар, хафақон ва меъда касалликларининг кўпига жуда фойдалидир“. Бунинг кетидан тавсиф қилинган мураккаб дори рецептининг форс тилидаги таржимасини беради: مرواريد كه ربابسد از هر يك يكدرهم²³ و نيم ابريسم مقرض سرطان محرق نهري از هر يك يكمثقال و يكدانك [يكمثقال] سحاله طلا دو دانك لسان الثور پنج درهم ياقوت يكدرهم تخم فرنجمشك تخم بادروج تخم بادنجهويه برك بادنجهويه از هر يك سه درهم بهمن سرخ و سفيد عود هندي حجر ارمنى مغسول لاجوردى مصطكى سليخه دارچينى زعفران هيل [بوا] قاقله كبابه و بسباسه از هر کدام يك مثقال افييمون يك [دو] درهم و نيم اسطوخودوس سه درهم جدوار يك مثقال و اگر نباشد زرنباد عوض او بقر سه مثقال

²² Ёқут қўшилган мураккаб юрак дориларнинг номларини Шарқ медицинасига оид асарларда бир бутун термин сифатида „ёқутий“ ёки „муфарриҳ-и ёқутий“ деб юритилган.

²³ Аслида „дирҳам“ сўзн „дирам, (درم) ва баъзан „дом“ (دام) шаклида ёзилган.

[و ثلث] کنند درونج رومی دو مثقال تخم کاسنی پنج درهم تخم خیار چهار درهم ترنجبین ده کل سرخ چهار مشك دو مثقال کافور يك [نصف] مثقال عنبر یکمثقال [درهم] سنبل ساذج از هر يك دو درهم این ادویه اصل و خمیره است و گاه قرص کنند جهة [جهت] معتدل المزاج قرص یکمثقال و گاهی بعسل ترکیب کنند و هر نوع که سازند برای معتدل المزاج تغییر ندهند» (варақ 437 б)

«و هذا الخمير: لؤلؤ و کهربا و بسد من کل واحد درهم و نصف ابریسیم [خام] مقرض سرطان نهري محرق من کل مثقال لسان الثور خمسة دراهم سخالة الذهب دانقین یاقوت مسحوق درهم بزر فلنجمشك و بزر البادروج و بزر البادرنجبویة و ورق البادرنجبویة من کل ثلثة دراهم بهمن احمر بهمن ابيض و عود هند [ی] و حجر ارمنی منحوك و حجر اللاثور المغسول مصطکی و سلیخة و دارجینی زعفران هیلبوا قافلة كباية بسباسة من کل واحد مثقال افتمیون درهمان و نصف اسطخودوس ثلثة دراهم جدوار مثقال و ان لم یوجد [فبدله] زرنباد مثقال و ثلث درونج رومی مثقالان بزر الهندیا خمسة دراهم بزر القثاء اربعة دراهم ترنجبین عشرة دراهم ورد احمر اربعة دراهم مسك مثقالان کافور نصف مثقال عتبر درهم سنبل ساذج درهمان و هذا الخمیر و قد یقرص للمعتدل المزاج فی الحرارة و البرودة و یكون القرصه منه مثقال و قد یعجن بالعسل و كلاهما قد یعمل بحسب المزاج المعتدل لا یغیر منه شیء» (Л. 25б-26а)

Сифати [рецепти]: марварид, қаҳрабо ва маржоннинг ҳар бирдан бир ярим дирҳам, майдаланган хом ипак ва куйдирилган дарё қисқич-бақасидан бир мис қол; говзабон беш дирҳам, олтин кукунидан икки донақ, ёқут талқони бир дирҳам, фаланжамушк уруғи, тоғ қора райҳони уруғи, лимон исли райҳон уруғи ва лимон исли райҳон баргларининг ҳар бирдан уч дирҳам, қизил баҳман, оқ баҳман, ҳинд уди, ювилган арман тоши, ювилган ложувард тоши, мастаки, цейлон долчини, долчин, заъфарон, кичик қоқила, катта қоқила, келиндона ва мускат ёнғоғининг қобиғи — буларнинг ҳар бирдан бир мис-

қол; девпечак икки ярим дирҳам, рум райҳони уч мисқол, парпи бир мисқол, агар парпи бўлмаса, ўрнига бир мисқолу учдан бир ёввойи занжабил ўтади; рум чиёнсимон дорунаки икки мисқол; сачратқи уруғи беш дирҳам, таррак уруғи тўрт мисқол, янтоқ шакар ўн дирҳам, қизил гул тўрт дирҳам, мушк икки мисқол, кофур ярим мисқол, анбар бир дирҳам, созаж ва сумбулдаи икки дирҳам дан олинади.

Мана бу хаамири, баъзида бир мисқол оғирлигида кулча қилдилар, баъзида асал билан маъжун тайёрлайдилар. Ҳар иккаласи ҳам иссиқлик ва совуқликда мўътадил мизожга кўра тайёрланади ва бу таркибдан бирор нарса ўзгартирилмайди».

Мир Муҳаммад Замон мазкур мураккаб дорининг Ибн Сино ёзганидек иссиқ, ва мўътадил мизожли кишиларга нисбатан қандай тайёрлаш кераклигини айтганидан сўнг, ўзидан олдин ўтган табиб Муҳаммад Боқир²⁴ асаридаги илмий аҳамиятга эга бўлган тиббий тажриба ҳақида қуйидагича хабар беради: «مرحوم حکيم محمد باقر ميکويد که من بعضی از ملوک علاج کرده ام و در مرض ماليخوليائی که منجر بمانيا شبه بود باين معجون و در نسخه معتدل اين ترکیب يکمثقال ياقوت رومانی اضافه کرده ام نفع عظيم ميباشد» (варақ 437б, 438 а)

«Марҳум табиб Муҳаммад Боқир айтади: мен ҳукмдорлардан бирининг меланхолиядан манияга ўтиб қолган касалини бу мураккаб дорининг мўътадил қилиб тайёрланган рецептига бир мисқол анор рангли ёқут қўшиб даволадим. Жуда ҳам манфаатли бўлди».

Муҳаммад Боқирнинг бундай муваффақиятга эришиши тасодифий эмас. Бунга Ибн Синонинг кўп йиллик тажрибаси асос бўла олган. Чунки ҳозик табиб Ибн Сино ҳар бир дорини хоҳ у содда бўлсин ва хоҳ мураккаб, ўз тажрибасидан муваффақиятли ўтганидан кейингина улар ҳақида асарлар ёзиб оммалаштирган. Худди шунингдек, юқорида

²⁴ Ҳ а к и м С а й й и д М у ҳ а м м а д Б о қ и р, Сулаймон Сафавий даврида (1667—1695) даги табиблардан бири бўлиб, унинг амри билан „Адвия-йи қалбия“ номли форс тилидаги асарини ёзган. Асар 120 варақ бўлиб муқаддима, 14 боб ва хотимадан таш-

қил топган. Қаранг: فهرست کتب کتابخانه آستان رضوی جلد سوم، مشهد ۱۹۲۷ صفة ۲۴۲.

айтилган мураккаб дорига Муҳаммад Боқирнинг бир мисқол анор рангли ёқут қўшиб меланхолия касалини даволаганлиги Ибн Сино тажрибасидан ҳам муваффақиятли ўтган. Бу ҳақда у шундай дейди: «و قد عالجت بعض من يجرى مجرى الملوك عن مالميلولا صعب يضرب الى مانيا و هو الجنون السبعى فزدت فى النسخة المعتدلة مثقالا من ياقوت الرمانى مستقصى السحق فانفتح به انتفاعا شديدا و اقبل اقبالا عظيما بعد اليأس» (Л. 26 б)

«Ҳукмдор мансабида бўлган кишилардан бирининг мания ва вахший жинниликка ўтадиган оғир меланхолия касалини шу [юқорида рецепти кўрсатилган дори] билан даволаб тузатдим. Унинг мўътадил қилиб тайёрланган таркибига бир мисқол майда туйилган анор рангли ёқут қўшдим. У жуда яхши манфаатланди ва умидсизликдан улғу иқбол томон юзланди».

XVIII асрда яшаган Солиҳ ибн Муҳаммад Қоиний „Солиҳлар иши“ (عمل الصالحين)²⁵ номли доришуносликка оид асарини ёзади. Солиҳ ибн Муҳаммад табибларни дори тайёрлаш ва сақлаш каби доришуносликка хос илмларга ҳам эга бўлишликка чақиради. Доришунослик билан фақат атторларнинг шуғулланишларини ғайри табиий ҳол деб ҳисоблайди. Шунинг учун авторнинг ўзи табиб бўла туриб доришунослик билан шуғулланади ва уни яхши эгаллайди.

Солиҳ ибн Муҳаммад юқорида айтиб ўтилган Мир Муҳаммад Замон каби „Ал-Адвийат ал-қалбийя“ даги мураккаб юрак дориларидан фойдаланибгина қолмай (варақ 294 б, 307 б), бу мураккаб дорининг неча хил бўлишлиги, қанча содда дорилардан таркиб топганлиги, оғирлиги, мизожи, табиати ва бир ичими қанча бўлишлигини қуйидагича изоҳлайди: «مفرح شيخ الرئيس ابو على سينا در رساله [ادوية] قلبيه ذكر کرده و منقسم به سه قسم کرده اجزایش سی هفت است و زرش هفتاد و پنج درهم و یکدانك مزاجش گرم است در سه ربع درجه اول خشك است در يکدرجه و نيم و اين نسخه وسط است از نسخ ثلاثه و قدر شربش يکمثقال» (варақ 290 а)

«Шайх ар-Ра’ис Абу Али [ибн] Сино [мураккаб юрак дориси] муфариҳни «Адвия-йи қалбия» рисоласида зикр қилган бўлиб, уни уч хилга ажратган. Улардан бирининг таркиби 37 хил содда дорилардан иборат.

²⁵ СВР, т. I, стр. 288, № опис., 652, (инв. № 2850/II).

Оғирлиги 75 дирҳаму бир дон ақ. Мизожи биринчи даражанинг учинчи чорагида иссиқ ва биринчи билан иккинчи даража ўртасида қуруқ. Бу нусха уччала нусха²⁶ орасида мўътадили. Бир ичими бир мисқол“.

XIX асрда ўтган ‘Ибодаллоҳ Норий ёки Муҳаммад Солиҳ Бухорий номи билан машҳур бўлган табиб ўзининг „Солиҳий тўплами“ (جنک صالحی) номли „алифбо“ тартибида тузилган тиббий китобини касалликлар ва унинг даволарига бағишлаган.²⁷

‘Ибодаллоҳ Норий бу асарининг кириш қисмида касалларни билиш ва мавжуд тиббий китоблардан уларнинг даволарини ўрганиш масаласини қанчалик мураккаб ва қийин эканлигини айтади. Худди шу ҳол, яъни бундай қийинчиликлардан китобхонни қутқариш масаласи, муаллифнинг бу асарини кўзга кўринган тиббий китоблардан фойдаланган ҳолда ёзишига туртки бўлади. Жумладан, Ибн Синонинг „Ал-Адвийат ал-қалбийя“ асарининг XVIII бобидаги мураккаб ёқутий доридан фойдаланади. У, дори рецептини ёзишдан олдин шундай дейди: «ياقوتى نسخته بو [ابو] على سينا جهة [جهت] ماليخوليا بغايت نافع است و در تقويت اعضا رئيسه و تنشيط اثر تمام دارد» (варақ 164б)

«Абу Али Синонинг меланхолия касалини даволаш учун тузган ёқутий рецепти ғоят манфаатлидир. Бошқарувчи органларни кучайтиришда ва хурсандлик бағишлашда зўр таъсирга эга».

Агар юқорида айтиб ўтилган Ибн Сино «Юрак дорилари» номли рисоласининг ўзидан кейинги Шарқ табиблари асарларига кўрсатган таъсирларини тартибга солсак, 3-суратда кўрсатилгандек схема келиб чиқади.

* * *

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Сино ўзидан олдин ўтган юнон ва Шарқ табибларининг юрак касалликлари ва дорилари ҳақида ёзганларини ўрганиб чиққан. Медицина соҳасидаги назарий билимлари, бой тажрибасида тасдиқлангандан сўнг «Юрак дорилари» номли асарини ёзган²⁸. У яшаган давр медицинаси ҳозирги замон медицинаси каби

²⁶ Бу ерда Солиҳ ибн Муҳаммад „Юрак дорилари“ XVIII фаслидаги уч хил мураккаб юрак дориларининг рецептини кўзда тутади.

²⁷ СБР, т. V, стр. 281, № опис., 3940 (инв. 2716/II).

²⁸ Sh. H. Abdul Latif, Introduction to «Heart drugs», a brilliant work of research by Avicenna, Avicenna Commemoration volume, Calcutta, 1956, p. 246.

га мувофиқ иш қилиб Ҳакимни саропардага олиб бордилар. Оқ кийимликлар узоқдан [қараб] турган эдилар. Жабраил саропардага борган эди, оқ кийимликлар Ҳакимнинг дўсти бўлган Ҳашвийни юбориб у орқали Жабраилга: (Л. 56б) «Биз Ҳакимни олмасдан кетмай-миз»,—дедилар. Ҳашвий янги этик кийган эди. У Жабраилга шу сўзларни айтиб турган эдики, Жабраилнинг ўғли Аббос келиб: «Ҳакимни ўлдирдим»,—деди. Жабраилнинг буйруғи билан дарҳол Ҳашвийни отдан тушириб ўлдирдилар. Оқ кийимликлар қичқиришиб қуроолларини қўлга олдилар ва жанг бошланиб кетди. Жабраил бутун лашкарини отга мишишга буюрди. Илгаригидан кучлироқ уруш бўлди. Қаттиқ жанглар қилдилар ва охири оқ кийимликлар яна (Д. 60б) енгилиб, улардан кўп халқ ўлдирилди; тирик қолганлари қочдилар.

Наршах қишлоғининг ҳукмдори бир хотин киши эди, унинг эрининг номи Шараф¹¹ бўлиб Абу Муслимнинг || лашкарбошиси бўлган ва марҳум Абу Муслим уни ўлдирган эди. Бу хотинни Жабраилнинг олдига олиб келдилар, у билан амакисининг бир кўр ўғли бирга келди, у бағоят палид ва бадкор эди. Жабраил у хотинга: «Абу Муслимнинг гуноҳидан кеч!»—деди. Хотин: «Абу Муслим деб мусулмонларнинг отасига айтилади, менинг эримни ўлдиргандан кейин у мусулмонларнинг отаси бўладими?!»—деди. Жабраилнинг буйруғи билан хотинни белидан икки бўлиб ташладилар ва амакисининг ўғлини ҳам ўлдирдилар.

[Ҳакимнинг лашкар бошлиқларидан бири бўлган] Гирдак Муқаннанинг олдига кетди. Улардан бири—Боғий эса урушда ўлдирилди. Жабраил Сўғд оқ кийимликларининг дилларига қўрқинч солиш учун ўлдирилган [бошлиқ]лар калласини Сўғдга олиб борди. Сўғд аҳолиси (Л. 57а) Муқаннанинг лашкар бошлиқларидан Сўғдиён номлик бир киши амир бўлган эди; Сўғд аҳолиси у билан иттифоқ бўлдилар. Жабраил Сўғд аҳолиси билан кўп урушди ва охири Бухоро аҳолисидан бир киши Сўғдиённи (Д. 61а) ўлдирди ва бу қавм тарқалиб кетди.

Жабраил у ердан Самарқандга борди ва то¹² Маоз ибн Муслим Хуросонга амир бўлгунига қадар¹³ турклар ва оқ кийимликлар билан кўп урушлар қилди.

[Маоз ибн Муслим] бир юз олти миш биринчи йилда (9 октябрь 777—27 сентябрь 778) (П. 70) Марвга келди ва бу ердан иш бошлаб Омуй биёбонига кириб кетди. Бухорога етганида Бухоро аҳолиси [орасидаги] деҳқонлар жангчи кишиларни йиғдилар; беш юз етмиш минг киши йиғилди. Маоз ибн Муслимнинг фармони билан уруш қуроолларини кўплаб тайёрладилар; у ҳунармандларнинг лашкар ичида иш берадиган ҳар бир жинсидан уч минг ишчи кишини тешалар, беллар, тўқмоқ ва болталар билан таъминлаб муҳайё қилиб қўйди; палақмонлар, *нарвонлар¹⁴ ва девор тешадиган қурооллар ишлатди ва энг яхши қуроолантирилган лашкар билан Сўғдга қараб юзланди.

85 Сўғдада || оқ кийимликлар кўп эдилар, турк лашкари ҳам кўп келган эди. Ҳарийнинг¹⁵ амири Ҳарийдан Ғи мингта кўй олиб келган эди, ўзи билан бирга олиб юрди. Маоз ибн Муслим унга: (Л. 576) «Душманимиз турклар бу ерда (Д. 616) бизга яқин жойда туриптилар, улар кўйни жуда яхши кўрадилар, бу кўйларни Бухорода қолдир ёки менга сот, мен уларни лашкарга тақсим қилиб берайин!»— (Б. 92) деса у рози бўлмади. Турк аскарларидан бир тўдаси чиқиб ҳужум қилдиларда, ҳамма кўйларни Арбинжон билан Зармон¹⁶ ўртасидаги бир манзилга олиб кетдилар. Турклар кетидан лашкар борган эди уларнинг ҳам баъзиларини ўлдирдилар, баъзилари эса мағлубиятга учраб қайтиб келдилар.

Маоз ибн Муслим Сўғд ва Самарқандга бориб турклар ҳамда оқ кийимликлар билан икки йилгача кўп урушлар қилди, гоҳ у ва гоҳ душман ғалаба қозонар эди. Икки йилдан кейин у Хуросон амирлигидан истеъфо берди ва Мусайяб ибн Зухайр аз-Забий Марвда бир юз олтмиш учинчи йил жумод ал-аввал ойида (январь-февраль 780) Хуросонга амир бўлди ва ражаб ойида (март-апрель 780) Бухорога келди. Шу вақт Бухоро амири Жунайд ибн Холид эди, уни Хуросон амири Хоразмга юборди.

Бухорода Муқанна саркардаларидан бўлган Кулортегин номли бир саркарда бор эди, у лашкар ва мулозимлар тузиб Мусайяб билан урушлар қилди.

*Ҳ и к о я т¹⁷ Муҳаммад ибн Жаъфарнинг (Д. 62а) ривоят қилиншича, Муқанна лашкаридан мовароуннаҳрликлар, турклар ва бошқалардан иборат эллик минги унинг ҳисори дарвозасига йнгилиб, сажда ва зорий (Л. 58а) қилиб ундан дийдор кўрсатишни сўрадилар. Ҳеч бир жавоб ололмагач, яна сўрашда давом этиб: «Ўз эгамизнинг дийдорини кўрмас эканмиз бу ердан қайтиб кетмаймиз»,—дедилар. (П. 71) Муқаннанинг Ҳожиб номли бир қули бор эди, Муқанна унга: «Бандаларимга,—оғзига тупроқ,—айт, Мусо мендан дийдор кўрсатишни сўради, тоқат қилолмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган ҳар бир киши тоқат қилолмай дарҳол ўлади»,—деди. Улар ялиниб-ёлвориб яна сўрайбердилар || ва: «Биз дийдор истаймиз, агар ўлсак, бу айни муддао»,—дедилар. Муқанна: «Фалон кун келинг сизга дийдор кўрсатаман»,—деб ваъда берди.

86 Шундан кейин Муқанна ҳисорда ўзи билан турадиган хотинларга буюрди, (Б. 93) улар Сўғд, Кеш ва Нахшаб деҳқонларининг қизларидан иборат бўлиб, юзта хотин эдилар. Муқаннанинг шундай одати бор эди: қаерда хушрўй хотин бўлса унга хабар берад эдилар (Д. 626) ва Муқанна уни олдириб келиб ўзи билан бирга сақлар эди. Ҳисорда у билан бирга шу хотинлар ва ўша хос қулдан бошқа ҳеч ким бўлмас эди. Ҳисордагиларнинг озиқ-овқат каби эҳтиёжлари бўлса, ҳар кун бир марта ҳисор дарвозаси очилар, ташқари томонда эса бир вакил

бўлиб, у керакли нарсаларни тайёрлар, ҳалиги қул вакилни чақириб у нарсаларни ҳисор ичкарасига олиб киргач, яна ҳисор дарвозасини беркитар (Л. 58б) ва то иккинчи кунгача Муқаннанинг хунук юзини ҳеч ким кўрмас эди. Чунки у юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шундай қилиб, у ўша хотинларнинг ҳар бирига ойна олиб ҳисорнинг тепасига чиқиб бир-бирининг рўбарўсида туришга ва қуёш нури ерга тушган пайтда барча ойналарни қўлга олиб бетафовут бир-бирига рўбарў қилиб тутишга буюрди. Халқ тўпланган эди. Қуёш нури ойналарга тушгач, унинг акси билан ўша жой нурга тўлиб кетди. Шу вақт Муқанна қулига: «Ана қаранг! Худо ўз юзини кўрсатяпти деб бандаларимга айт»,— деди. Тўпланган халқ қараб, бутун жаҳоннинг нурга тўлганини кўриб қўрқдилар ва ҳаммалари бирдан сажда қилиб: (Д. 63а) «Эй худо! Қудратинг ва улуглигингни шунчалик кўрганимиз етади, бундан кўпроқ кўрсак юрагимиз ёрилади»,— дедилар. Улар ҳануз саждада эканлар, Муқанна яна қулига: «Саждадан бошларингизни кўтаринг! Худо сиздан рози ва гуноҳларингизни кечди деб умматларимга айт» — деди. У (П. 72) жамоа қўрққан ва ваҳимага тўлган ҳолда бошларини саждадан кўтардилар. || Шу вақт Муқанна: 87 «Ҳамма вилоятларни сизлар учун ҳалол қилдим. Кимки менга имон келтирмаса унинг қони, моли ва фарзандлари сиз учун ҳалол»,— оғзига тупроқ,— деди. Шундан кейин у жамоа талончиликка юз ўгирди. (Л. 59а) Бу жамоа бошқалар олдида фахрланиб: «Биз худони кўрдик»,— дер эди.

Муқаннанинг ҳалок бўлиш сабаби. *Ҳирот амири бўлган Саъид кўп лашкар билан Муқанна ҳисорининг дарвозасига келиб қўнди¹⁶; уйлар ва ҳаммомлар қуриб ёзин-қийин шу ерда бўлдилар.

Ҳисорнинг ичида чашма, (Д, 63б) дарахтлар ва экинзорлар бор эди. Муқаннанинг хош кишидари ва сипоҳсолорлар кучли лашкар билан ҳисор ичида эдилар. Ҳисор ичкарасида, тоғ тепасида яна бошқа бир ҳисор бўлиб, у ҳисорга ҳеч кимга йўл йўқ эди. Муқанна ўша хотинлар билан [шу] ҳисорда турар эди.

Унинг одати шундай эдики, ҳар куни ўша хотинлар билан бирга овқатланар ва улар билан шароб мажлисига ўтириб шароб ичар эди. Шу тартибда у ўн тўрт йил ҳаёт кечирди. [Охири] Ҳирот амири унинг ишини оғирлаштириб, лашкарлари тарқалиб кетди, ҳисорда бўлган сипоҳсолор эса ҳисор дарвозасини очди ва бўйсуниб ташқари чиқди; ислом динини қабул этди. Мусулмонлар ҳисорни олдилар. Муқанна ички ҳисорни сақлаб қололмаслигини тушунди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг Кеш деҳқонларидан бўлган Абу Али Муҳаммад ибн Ҳорундан ривоят қилишича, Абу Али шундай деган: «Менинг бувим Муқаннанинг ўзи учун олиб келиб ҳисорда сақлаб турган хотинлари жумласидан бўлган экан. (Д. 64а) (Л. 59б) У шундай

88 ҳикоя қилар эди: «Бир куни || Муқанна хотинларни ўз одати бўйича овқат ейишга ва шароб ичишга (Б. 95) ўтиргизиб, шароб ичига захар солди-да, ҳар бир хотин учун биттадан хос қадаҳ тутқизиб айтди: «Мен ўз қадаҳимдаги шаробни ичганимда сизлар ҳам қадаҳларингизни бутунлай бўшатишингиз лозим». Ҳамма хотинлар ичдилар, мен эса ичмасдан шаробни қўйлагим ёқасига тўқдим, Муқанна буни пайқамасди. Ҳамма хотинлар [ҳушсиз] йиқилиб ўлдилар; мен ҳам ўзимни уларнинг орасига ташлаб ўлганга солиб ётдим, Муқанна менинг ҳолимдан беҳабар эди. Кейин Муқанна ўрнидан туриб қараб, ҳамма хотинларнинг ўлиб ётганини кўрди-да, ўз қўлининг олдига борди (П. 73) ва қилич билан унинг калласини кесди. Муқаннанинг фармони билан уч кундан бери тандир қизитаётган эдилар. Муқанна ўша тандир олдига бориб кийимини ечди ва ўзини тандирга отди. Тандирдан бир тутун чиқди. Мен у тандир олдига бориб унинг вужудидан ҳеч (Д. 64б) асар кўрмадим. Ҳисорда бирор тирик киши йўқ эди. җ

Унинг ўзини ўзи куйдиришига сабаб шу эдики, у ҳаминша: «Қачон бандаларим менга бўйсунмасалар мен осмонга чиқиб у ердан фаришталарни олиб келаман ва уларни бўйсундираман»,— (Л. 60а) дер эди. Халқ: «Муқанна фаришталарни олиб келиб бизга осмондан ёрдам бериш учун осмонга чиқиб кетди; унинг дини дунёда [абადий] қолади», — десди деб Муқанна ўзини ўзи куйдирди. Кейин у хотин ҳисор дарвозасини очди ва Саъид Ҳараший кириб у ердаги хазинани олди».

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср шундай дейди: «Бу қавмдан Кеш ва Нахшаб вилоятида, Кўшки Умар, Кўшки Хиштивон ва Зармон қишлоғи каби Бухоро қишлоқларида ҳозирда ҳам сақланиб келмоқда. Улар ўзлари Муқаннанинг ким эканлигидан бутунлай хабарсиз бўлсалар ҳам унинг ўша динидалар. Уларнинг тутган йўллари шуки намоз 89 ўқимайдилар, рўза || тутмайдилар ва жунуб бўлганларида гусил қилмайдилар, лекин омонатга хиёнат қилмайдилар. Бу одатларининг ҳаммасини мусулмонлардан (Д. 65а) яширин тутадилар ва мусулмонлик даъво қиладилар.

[Яна] айтадиларки улар: «Хотин худди гулга ўхшайди, уни ким ҳидласа ҳам [барибир] камайиб қолмайди»,— деб хотинларини бир-бировларига ҳалол ҳисоблайдилар. Бирор киши бирор хотиннинг олдига хилватга кирганида уй эшигида белги қолдиради; у хотиннинг эри келиб қолгудек бўлса хотини уйда бошқа киши билан бирга эканлигини билиб қайтиб кетади ва у киши хилват ишидан фориг бўлгандан кейингина ўз уйига кириди.

Ҳар бир қишлоқда уларнинг раислари бўлади (Л. 60б) ва ҳаммалари унинг фармонига бўйсунадилар.

Ҳикоя т. Айтишларича, уларда ҳар бир қишлоқда биттадан [тайинлаб қўйилган] киши бўлиб, шу қишлоқда кимки қизга уйланмоқчи бўлса, қизнинг бақоратини аввал ўша киши кеткизади, шундан

кейингина қизни эрига топширадилар. (Б. 96) Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср шундай дейди: «Мен қишлоқ кексаларидан шундай улғу неъматни у бир кишига бериб қўйиб (П. 74) бошқалар ўзларини ундан маҳрум қилишларида қандай маъни бор?»— (Д. 656) деб сўраганимда кексалар: «Уларнинг одатлари шуки, балоғатга етган ҳар бир йигит то бир хотинга уйлангунича ўша одам билан ўз эҳтиёжини қондириб юради ва бунинг эвазига у йигит ўз хотинининг аввалги кечасини ўша одамга беради. У одам кексайиб қолганида эса унинг ўрнига бошқа бирини тайинлайдилар. *Бу қишлоқнинг эркаклар¹⁹ ҳамиша ўша одам билан шу муомалани қиладилар. Шу иш билан шуғулланувчи кишини «такона»²⁰ деб атайдилар»,— деб жавоб бердилар. Лекин мен бу ҳолнинг ҳақиқатидан воқиф бўлолмадим. Бу ҳикояни қишлоқнинг кексаларидан ва [муқанначилар]нинг қишлоқларида яшовчи жамоатдан эшитдим. Худоё, бизни бундан сақлагин!!

90

XXVIII • СОМОНИЙЛАР ҲУҚМДОРЛИГИНИНГ БОШЛАНИШИ¹

Сомонхудодиннинг бир ўғил кўрганлиги ва Асад ибн Абдуллоҳ Қушайрийни дўст тутганидан, ўғлига Асад деб ном берганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. (Л. 61а) Асаднинг тўрт ўғли бор эди: Нуҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс.

Рофе ибн Лайс Ҳорун ар-Рашидга қарши хуруж қилиб Самарқандни олганида (Д. 66а) Ҳорун ар-Рашид Ҳарсама ибн Аъяни Рофе ибн Лайсга қарши урушга юборди. Рофе Самарқандни ҳисор қилди ва Ҳарсама уни қўлга олишдан ожиз қолди. Бу ҳодиса сабабли Маъмун Ҳорун ар-Рашид билан бирга Хуросонга келган ва Ҳоруннинг дили шу иш билан ғоят даражада машғул эди. Маъмун Асаднинг ўғилларига хат ёзиб, уларга Рофе билан урушда Ҳарсамага ёрдам беришни буюрди. Асад ўғилларининг даъватига кўра Рофе Ҳарсама билан сулҳ тузди ва улар ўртасида қуда-андалик вужудга келиб, Ҳорун бу ишдан хотиржам бўлди. Рофенинг буткул Хуросонни олиб қўйиш хавфи бор эди, [шунинг учун] бу сулҳнинг тузилиши Маъмун учун жуда ёқиб тушди.

Ҳорун мана шу сафар вақтида Тусда вафот этди². Маъмун халифаликка ўтиргач³, Ғассон (П. 75) ибн Уббод Хуросонга амир бўлди. Маъмун унга Асад ибн Сомонхудодиннинг ўғилларига Хуросоннинг айрим шаҳарлари ҳукмронлигини беришни буюрди; Ғассон ибн Уббод уларнинг ҳар бирига ўша қилган яхшиликлари эвазига биттадан эътиборли шаҳарни берди: (Д. 66б) Нуҳ ибн Асадни Самарқандга, Аҳмад ибн Асадни Марвга амир қилиб тайинлади. (Л. 61б) Бу [воқеа] икки юз иккинчи йилда (20 июль 817—9 июль 818)⁴ бўлган эди.

Ғассон Хуросон амирлигидан бекор этилиб⁵ Тоҳир ибн Ҳусайн Хуросон амири бўлганда⁶ ҳам Тоҳир у вилоятларни Асаднинг ўғиллари

қўлида қолдирди ва уларнинг энг каттаси бўлган Нуҳ ибн Асадга сарпо кийгизди. Нуҳ ибн Асад то дунёдан ўтгунигача Самарқандда бўлди (Б. 97) ва биродари Аҳмад ибн Асадни || [ўз ўрнига] халифа қилди. Аҳмад ибн Асад олим ва порсо бир киши эди, у то вафот этгунигача⁷ Самарқандда бўлди ва [вафоти вақтида] ўғли Наср ибн Аҳмад ибн Асадни ўз ўрнига халифа қилди. У отасининг ўрнига ўтиргач, икки юз эллик биринчи йили рамазон ойининг бошида (29 сентябрь 865) шанба кuni унинг номига халифа Восиқ биллоҳдан⁸ Мовароуннаҳрнинг амирлиги унга берилганлиги тўғрисида фармон келди.

XXIX АМИРИ МОЗИЙ АБУ ИБРОҲИМ ИСМОИЛ ИБН АҲМАД АС-СОМОНИЙ ҲУҚМРОНЛИГИНИНГ БОШЛАНИШИ

У сомониёлар сулоласи султонларининг аввалгиси бўлиб, ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойиқ ва ҳақли эди. У ақлли, адолатли, шафқатли, фикр ва тadbир эгаси бир киши эди; ҳамниша халифаларга итоат изҳор қилар ва уларга тобе бўлишни зарур ва лозим биларди. У икки юз саксон еттинчи йили раби ал-охир ойининг (апрель, 900) ўртасида шанба куни Амр ибн Лайсни Балхда асир этиб¹ мамлакатга эга бўлди ва саккиз йил подшоҳлик қилди. Икки юз тўқсон бешинчи йили (12 октябрь 907—29 сентябрь 908) Бухорода худонинг раҳматиға етишди. Худо уни раҳмат қилиб гуноҳларини кечирсин².

Амири мозий икки юз (Д. 67a) ўттиз тўртинчи йил шаввол ойида (апрель-май 849) Фарғонада туғилди³; (II. 76) ўн тўрт ёшга етганида отаси вафот этди. Катта акаси амир Наср уни жуда улуғ тутар, у ҳам амир Насрнинг хизматини қилар эди.

Ҳусайн ибн Тоҳир ат-Тоий (Б. 98) икки юз олтмишинчи йили раби ал-охир ойида (январь-февраль 874) Хоразмдан Бухорога келганида у билан бухороликлар ўртасида урушлар бўлиб, беш кундан кейин у шаҳарни олди, бухороликларни (Л. 62a) шаҳар ва қишлоқда туришдан ман қилди ва кўп кишини ўлдирди; хоразмликларга || босқинчилик қилишга рухсат берди. Улар бухороликларнинг нарсаларини мусодара қилар, кечаси зўрлик билан уйларига бостириб киришар, оғир жиноятлар қилиб мол олар эдилар. Бухоро аҳолиси Ҳусайн ибн Тоҳирга қарши урушга чиқди, кўп киши ўлдирилди ва шаҳарнинг учдан бир қисми куйди. Урушда шаҳар аҳолисининг қўли балан келгач, Ҳусайн ибн Тоҳир жарчи қўйиб аҳолига омонлик эълон қилди. Жам бўлиб урушга тайёр турган халқ омонлик хабарини эшитиб тарқалди; баъзилар қишлоққа кетдилар. Ҳусайн ибн Тоҳир (Д. 67b) халқ тарқалиб кетганини билиб қилични ишга солди ва кўп кишини ўлдирди. Халқ яна [унга қарши] қўзғолди ва Ҳусайн ибн Тоҳир енгилди. Кун бўйи уруш қилдилар, кеч бўлгач Ҳусайн кўшкнинг дарвозасини маҳкам беркитди. Халқ уни ушлаб олиш учун кўшк дарвозасини қўриқлаб турар эди. Ҳусайн

ибн Тоҳир Бухоро хирожини тамом олган, унинг ҳаммаси ғидрифий дирам бўлиб сарой ўртасига тўкиб қўйилган эди. Ҳусайн ибн Тоҳир бу ғидрифийларни кумушга алмаштириб олмоқчи эди-ю, бунга вақт тола олмади ва ўша кечаси деворни тешиб ўзининг яқин кишилари билан оч ва яланғоч ҳолда қочиб кетди; у ғидрифий дирамлар [саройда] қола берди. Одамлар бундан хабардор бўлиб саройга кирдилар (Л. 62б) ва у пулларни таладилар. Кўп кишилар ўша молдан шундай бой бўлиб кетдиларки, бойлик асари уларнинг авлодларига ҳам қолди.

Шаҳарда: «Фалончи Ҳусайн ибн Тоҳир саройининг бойи»,— дейишар эди. Шундай қилиб, Ҳусайн ибн Тоҳир қочди, ундан кейин ҳам Бухоро аҳолиси бошида бошқа ҳар хил можаролар ва ҳар кимлар билан урушлар кўп воқе бўлди. (Б. 99) (Д. 68а) Бухоронинг аҳли илм ва яхши кишилари (П. 77) марҳум Хожа Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли Абу Абдуллоҳ ал-фақиҳнинг ҳузурига йиғилдилар. У жасоратли киши эди. Бухоро ишлари бўйича у билан маслаҳат қилдилар. Хуросонда бирор амир йўқ эди. Яъқуб ибн Лайс⁴ зўрлик билан Хуросонни олган || ва 93 Бухорода Рофе ибн Ҳарсама у билан урушаётган эди. Хуросонда ҳам нотинчлик бўлиб, Бухоро бу тўполонлардан хароб бўлаётган эди. Шундай қилиб, Хожа Абу Ҳафснинг ўғли Абу Абдуллоҳ Самарқандга Наср ибн Аҳмад ибн Асад ас-Сомонийга,— у Самарқанд ва Фарғонанинг амирин эди— хат ёзди ва ундан Бухорога амир юборишини сўради. Наср ибн Аҳмад ўз биродари Исмоил ибн Аҳмадни Бухорога юборди. Амир Исмоил Қарминага етгач, бир неча кун у ерда туриб, Бухорога, Бухоро амираи Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийга элчи юборди. Унинг элчиси бир неча марта бориб-келиб турди ва охири амир Исмоил Бухорога амир, (Д. 68б) Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийнинг эса унга халифа бўлишига қарор қилинди. (Л. 63а) Ҳусайн Хаворижийнинг лашкари бу қарорга бўйсунди. Амир Исмоил Хаворижийни ўзига халифа тайин қилганлиги ҳақида фармон билан байроқ ва сарпо юборди. Хаворижийни шу байроқ ва сарпо билан Бухоро шаҳрида айлантирдилар. Бухоро аҳолиси шодлик кўрсатди. Уша куни сешанба куни эди, жума куни хутбани Наср ибн Аҳмад номига ўқидилар ва Яъқуб ибн Лайс номини хутбадан туширдилар. Бу воқеа амир Исмоилнинг Бухорога киришидан олдин бўлиб, ўша жума куни икки юз олтмишинчи йил муборак рамазон ойининг биринчи жумаси (23 июль 874) эди. (Б. 100) Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли,— худо уларни раҳмат қилсин,— унинг истиқболига чиқди, Бухоронинг араб ва бошқалардан иборат улуғ одамлари у билан бирга Қарминагача бордилар. Абу Абдуллоҳ буйруғи билан шаҳарни ясадилар.

Амир Исмоил Бухорога келганидан пушаймон эди. Чунки унинг лашкари оз, Бухорода эса тўполон ва ғавғо кўтарилган эди; (Д. 69а) ўзига нисбатан бухороликлар дилдан қандай муносабатда экани унга

маълум эмас эди. Абу Абдуллоҳ ибн Хожа Абу Ҳафс [истиқбол учун Бухородан] чиқиб Қарминага келгач, (П. 78) амир Исмоилнинг дили қувват топди; (Л. 63б) Абу Абдуллоҳ ҳар нима қилса ҳам шаҳар аҳолиси уни қайтара олмаслигини || билиб, ўз қарорини қатъий қилди. Абу Абдуллоҳ унга кўп мадҳлар айтиб дилини қувватлантирди. Амир Исмоилни Бухорога олиб келгач, уни улуғлаб, ҳурмат кўрсатдилар, шаҳар аҳолиси [Абу Абдуллоҳнинг] буйруғи билан унинг устидан кўп тилла ва кумуш сочдилар.

Амир Исмоил Ҳусайн ал-Хаворижийни тутиб зиндонга юборди ва худойи таолонинг қудрати билан у гавго тинчиди.

XXX АМИР ИСМОИЛНИНГ БУХОРОГА ҚИРИШИ

[Бу воқеа] икки юз олтмишинчи йил муборак рамазон ойининг ўн иккинчиси (1 июль, 874) душанба кунида содир бўлди ва шу сабабли шаҳар тинчиди, Бухоро аҳолиси қийинчиликдан қутулиб роҳатга етишди.

Шу йили (Д. 69б) Мовароуннаҳрнинг Жайхун дарёсидан тортиб-то Машриқ шаҳарларининг энг йироғигача бўлган барча ерлар ҳукмронлиги амир Наср ибн Аҳмадга (Д. 69б) берилганлиги ҳақида халифа Муваффақ биллоҳдан фармон келтирдилар ва Бухорода хутбани амир Наср ибн Аҳмад ва амир Исмоил номига ўқидилар. (Б. 101) Яъқуб ибн Лайс Саффорнинг номи хутбадан туширилди. Амир Исмоил бир муддат Бухорода турди ва ундан кейин ўз биродарининг ўғли Абу Закариё Яҳё ибн Аҳмад ибн Асадни Бухорога ўз ўрнига халифа қилиб қолдириб, амир Насрнинг буйруғисиз Самарқандга борди. (Л. 64а) Рабинжонга¹ еганида амир Наср бундан хабар топиб, унинг руҳсиз келишини ёқтирмади ҳамда кутиб олишга буйруқ берса ҳам, (Д. 70а) ўзи истиқболга чиқмади ва ҳеч ҳурмат билдирмади. Унинг фармони бўйича амир Исмоилни Самарқанд ҳисорига тушириб, Самарқанднинг соқчибошилиқ² мансабини унга бердилар. Амир Наср унга аччиқ қилганича юра берди. Амир Исмоил унинг олдига саломга бориб турди, [ваҳолонки] у Бухорога боришидан олдин (П. 79) бундай қилмас эди. || Муҳаммад ибн Умарни унга халифа қилиб тайинладилар. Амир Исмоил саломга келиб бир қанча вақт турар ва яна қайтиб кетар, амир Наср эса унга ҳеч бир сўз сўзламас эди. Шу аҳволда ўн уч ой ўтди. Охир у ўз амакисининг ўғли Нуҳни ва Абдулжаббор ибн Ҳамзани ўртага қўйди, [амир Наср] уни яна Бухорога юбориб, Исмаил ибн Муҳаммад ал-Марвазийни (Б. 102) унга вазир, Фазл ибн Аҳмад ал-Марвазийни эса дабир³ қилиб тайинлади. Энди амир Наср Самарқанднинг барча улуғлари (Л. 64б) ва эътиборли кишилари билан бирга уни кузатишга чиқди. Шу аснода амир Наср Абдулжаббор ибн Ҳамзага қараб: «Е Абу-л-Фатҳ! Бу гўдакни [Бухорога] (Д. 70б). юбор-

япмиз-у, лекин ундан нима [яхшилик] кўрмоқчимиз?»— деди. Абдулжаббор: «Бундай дема, у сенинг қулинг, сен нима буюрсанг, шуни қилади, ҳаргиз сенинг хилофингга иш тутмайди»,— деди. [Амир Наср] бунга жавобан: «Ҳақиқатан ҳам шу менинг айтаётганимдек [бўлади]»,— деди. Абдулжаббор: «Сен нимага асосан бундай ҳукм чиқардинг?»— деб сўраган эди. Амир Наср: «Мен унинг кўзлари ва шакл-шамойилида хилофлик ва исён [аломатларини] кўраман»,— деб жавоб берди ва [Самарқандга] қайтди. Амир Исмоил Бухорога етгач, Бухоро аҳолиси унинг истиқболига чиқиб зўр иззат билан шаҳарга олиб кирди.

[Шу вақтларда] ўғрилардан бири бир тўда халқни ўз атрофига тўплаган, қишлоқнинг бебош ва безориларидан тўрт мингта одам жам бўлган эди. Улар ҳаммаси Ромтин билан Баркад ўртасида йўлтўсарлик қилар ва шаҳарга қасд қилишлари хавфи ҳам яқин эди. Амир Исмоил ўзининг соқчибошиси Бухоро деворини қурган ва [ҳозирда] «Кўйи Ало» — «Ало кўчаси» унинг номи билан аталадиган Ҳусайн ибн Алони у ўғриларга қарши урушга юборди. Бухоро аҳолисидан || улуг- 96 лар ва саркардалар унга ёр бўлдилар ва бориб уруш қилиб ўғриларни мағлуб этдилар. Ҳусайн ибн Ало ўғрилар устидан галаба қозониб, уларнинг бошлиғини тутиб ўлдирди ва унинг бошини олиб келди, унга ёр бўлган бир гуруҳ кишиларни ҳам тутиб олди. Амир Исмоил уларнинг [қўлларини] боғлаб Самарқандга юборди. (Д. 71a).

Бу ишдан фориг бўлганларида Ҳусайн ибн Тоҳир (Л. 65a) яна Бухорога қасд қилиб икки минг киши билан Омуяга келганлиги ҳақида хабар қилдилар. Амир Исмоил эплай олганича лашкар жам қилиб (Б. 103) урушга жўнади. Ҳусайн ибн Тоҳир икки минг хоразмликлар билан Жайхундан ўтди деган хабарни етказдилар. Амир Исмоил отга миниб унга қарши чиқди. Қаттиқ жанг қилдилар. (П. 80) Ҳусайн ибн Тоҳир енгилди, унинг лашкаридан баъзиси ўлдирилди, баъзиси сувга гарқ бўлди ва етмиш киши асир тушди. Бу амир [Исмоил] қилган урушларнинг дастлабкиси эди. Эрталаб бўлгач, амир Исмоил асирларни чақириб ҳар бирига биттадан карбос чопон берди ва қайтариб юборди. Ҳусайн ибн Тоҳир Марвга қараб кетди ва амир Исмоил Бухорога қайтди. Шунда ўз ҳукмдорлиги аҳволи ҳақида ўйлаб, ўзининг Бухоро саркардалари ҳузурда у қадар баланд ҳурмати йўқлигини, улар кўзида салобатсиз эканлигини, уларнинг жам бўлишларидан ўзига бирон манфаат етмаслигини билди-да, мана шундай иш қилишни тўғри топди: Бухоро саркардаларидан бир гуруҳни чақириб, уларга: (Д. 71b) «Мен учун Самарқандга бориб, амир Наср ҳузурда менинг номимдан узр сўрашингиз лозим»,— деди. Улар «Эшитамиз ва бўйсунамиз»,— дедилар-да, бир неча кун рухсат беришини сўрадилар ва ундан кейин жўнаб кетдилар. У гуруҳ амир Исмоилдан илгари Бухоро амирлари (Л. 65b) бўлиб келган эди. || Абу Муҳаммад Бухор- 97 худот ўзи Бухоро подшоҳи эди, Абу Ҳотам Ясорий эса гоят даражада

бой бўлиб, мол-мулкининг кўплиги сабабли [амир Исмоилга] бўйсунмас эди. Бухоро улуғлари мана шу иккаласи билан биргаликда Самарқандга бордилар. Амир Исмоил амир Насрга хат ёзиб, ўзининг Бухоро подшоҳлигини ушлаб тура олиши учун у кишиларни тутиб зиндонга юборишини сўраган эди. (Б. 104) Амир Наср унинг айтганидек қилиб, у гуруҳни то Бухоро ишлари тинчигунча бир қанча вақт Самарқандда ушлаб турди. Амир Исмоил яна амир Насрга хат ёзиб уларни талаб қилиб олди ва шундан кейин улар билан яхши муомалада бўлиб, ҳо-жатларини раво этди ва ҳуқуқларини риоя қилишни ўзига лозим билди.

[Амир] Наср ибн Аҳмад амир Исмоилнинг гарданига (Д. 72a) ҳар йили Бухоро молидан беш юз миң дирамни юбориб турниши вазифа қилиб юклаган эди. [Лекин] шундан кейин амир Исмоил бир қанча урушларда бўлди ва у мол харж бўлиб кетиб, юбора олмади. Амир Наср яна одамларини юбориб ўша молни талаб қилди, амир Исмоил юбормади ва шу сабабдан ораларида нохушлиқ пайдо бўлди. Амир Наср лашкар йиғди ва Фарғонага, ўз биродари Абу-л-Ашъасга хат ёзиб, уни кўп лашкар билан келишга ва (П. 81) яна бир хатни Шошга, бошқа биродари Абу Юсуф Яъқуб ибн (Л. 66a) Аҳмадга ёзиб, уни ҳам ўз лашкари билан келишга ва Исфижоб⁴ туркларини ҳам олиб келишга буюрди. [Шундай қилиб] улар кўп лашкар йиғдилар ва икки юз етмиш иккинчи йили ражаб ойида (декабрь 885—январь 886) Бухорога қараб юрдилар. Амир Исмоил бундан хабар топгач, ўз биродарига ҳурмат юзасидан Бухорони бўшатиб Фарабга кетди, Амир Наср Бухорога келди ва амир Исмоилни учратмагач, Байкандга бориб, шу ерга қўнди. Байкандликлар (Д. 72b) уни кутиб олиб, устидан кўп олтин-кумуш сочдилар ва кўп туҳфалар (Б. 105) чиқардилар. Амир Исмоил билан ўша вақтда Хуросон амири бўлиб турган Рофе ибн Ҳарсама ўртасида дўстлик бор эди. Амир Исмоил унга хат ёзиб, ёрдам сўради. Рофе ўз лашкари билан келиб, Жайхун дарёси музлаган эди, муз устидан ўтди. Амир Наср Рофенинг келганидан хабар топиб, Бухорога қайтди. Амир Исмоил Рофе билан бориб Самарқандни олишга иттифоқ тузди. Бу хабар амир Насрга етгач, у тезлик билан Тавонсга бориб, йўлни тўсди. Амир Исмоил ва Рофе чўл йўли билан кетдилар. Бухоронинг ҳамма қишлоқлари амир Насрнинг тасарруфида эди. Улар чўлда на озиқ-овқат ва на ем-хашак топа олмас эдилар. У йил қаҳатчилик йили эди. Уларнинг аҳволлари оғирлашди. Уларнинг лашкарлари орасида (Л. 66b) бир ман⁵ нон ҳатто уч дирамга етди ва Рофе лашкаридан кўп кишилар очликдан ҳалок бўлдилар. Амир Наср Самарқандга, ўз ўғли Аҳмадга хат ёзиб (Д. 73a) унга Самарқанд Сўғидан жангчилар тўплашни буюрди. Вилоят аҳолиси: «Булар исёнчилардир, уларга ёрдам бериш ҳалол бўлмайди», — деб амир Исмоилга ем-хашак бермадилар.

Амир Наср Рофенинг келганидан тангдил бўлган эди. У Қарминага кетди. Амир Исмоил ва Рофелар унинг изидан бораётган эдилар, бир киши Рофегга насихат қилиб: «Сен ўз вилоятингни қўйиб бу ерга келдинг, агар у икки биродар бир-бири билан келишиб туриб сени ўртага || олсалар сен нима қила оласан?»— деди. Рофе бу гапдан қўрқди ва амир Наср олдига элчи юбориб: (П. 82) «Мен (Б. 106) урушиш учун келганим йўқ, балки сизларнинг ораигизда сулҳ қилиш учун келдим»,— деди. Амир Насрга бу гап ёқиб тушди ва Бухоро амири бирор бошқа киши бўлиши, амир Исмоил омили хирожликка⁶ тайинланиб девон даромади⁷ ва хутба унинг номида бўлмаслиги ҳамда у ҳар йили [амир Насрга] беш юз минг дирам тўлаб туриши лозимлиги шартлари билан сулҳ туздилар. [Рофе] Наср ибн Аҳмадни чақирди ва Исҳоқ ибн Аҳмадни ҳам чақириб унга сарпо кийгизди-да, Бухоро амирлигини (Д. 73б) унга топширди. Амир Исмоил бунга розилик берди. Амир Наср [Самарқандга] қайтиб кетди ва Рофе ҳам Хуросонга жўнади. (Л. 67а) Бу икки юз етмиш учинчи йили (8 июнь 886—27 май 887) бўлган эди. Шу воқеадан кейин ўн беш ой ўтгач, амир Наср одам юбориб молни талаб қилди; амир Исмоил молни ушлаб қолиб, юбортирмади. Амир Наср ўртада кафил бўлган Рофегга хат ёзди. Рофе ҳам амир Исмоилга шу мазмунда хат ёзди. Амир Исмоил бу хатга илтифот қилмади. Амир Наср иккинчи марта ҳаммаси мовароуннаҳрликлардан бўлган лашкар тўлади; Абу-л-Ашъас Фарғонадан келди ва яна қайтадан ўша аввалги тартибда Бухорога қараб юрдилар. [Амир Наср] Бухоро томон юзланиб Қарминага етганида амир Исмоил ҳам ўз лашкарини йиғиб Тавонсга борди. Икки орада тўқиниш бўлиб, қаттиқ жанг бўлди. Исҳоқ ибн Аҳмад енгилиб, Фарабга кетди. Амир Исмоил фарғоналиклар устига қаттиқ ҳужум қилган эди, Абу-л-Ашъас мағлуб бўлиб Самарқандга жўнади. У ўз биродарини қолдириб қочиб келгани учун самарқандликлар (Д. 74а) уни тутиб олмоқчи бўлган эдилар, Абу-л-Ашъас Самарқанддан қайтиб Рабинжанга келди. Амир Исмоил Аҳмад ибн Мусо Марзуқни асир қилиб олиб || Бухорога юборди. Бухоро лашкари иккинчи марта енгилди. Амир Исмоил (Б. 107) ўз жойида турган эди. У билан озгина одам қолган, машҳур кишилардан эса Сиймоул-кабир у билан бирга эди. Амир Исмоил одам юбориб, (Л. 67б) қуллардан ва маволийлардан қочганларининг ҳаммасини йиғдирди; Исҳоқ ибн Аҳмадни Фарабдан қайтариб олдириб келди; Бухоро го-зийларидан ҳам икки минг киши чиқди ва қишлоқлар⁸ лашкарларини жам қилдиклар. [Амир Исмоил] уларнинг ҳаммасига озик-овқат берди. Амир Наср Рабинжонга бориб (П. 83) лашкар анжомларини тайёрлаб қайтди. Амир Исмоил унинг олдига — Возбадин⁹ қишлоғига борди ва шу ерда жам бўлишиб икки юз етмиш бешинчи йили сешанба куни жумод ал-охир ойининг ўн бешинчисида (25 октябрь 888) уруш бошладилар. Амир Исмоил Фарғона лашкари устидан ғалаба қозонди.

99

100

(Д. 746) Абу-л-Ашъас енгилиб қочди; ланкар ҳаммаси енгилиб қочган ва амир Наср озгина одамлар билан қолиб у ҳам мағлубиятга учраган эди.

*Хоразмликлардан бир тўдаси Насрга етиб бориб уни ўлдирмоқчи бўлдилар, аммо Сиймоул-кабир ҳам буни узоқдан кўрди ва хоразмликларга қичқириб, уларни амир Насрдан узоқлаштирди, сўнг ўзи отдан тушиб Насрнинг узангисини ўпди¹⁰. Уларнинг отасининг қули бўлган сипоҳсолор Сиймоул-кабир одам юбориб амир Исмоилга бу ҳолдан хабар берди. Наср ибн Аҳмад отдан тушди ва ёстиқни ерга ташлаб ўтирди. Амир Исмоил етиб келди-да, отдан ўзини ташлаб, яқин келиб ёстиқни ўпди ҳамда: «Ё амир! Худонинг ҳукми шу эканки, мени сенга қарши қўйди (Л. 68а) ва биз шундай бир зўр ишни ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз»,— деди. Амир Наср: «Мен бу қилган ишларингга ажабланиман, ўз амирингга бўйсунмадинг ва худойи таолонинг сенга берган буйруғини бажармадинг!»— деди. Амир Исмоил: (Д. 75а) 101 (Б. 108) «Эй амир! Мен хато иш қилганимга иқрорман, || ҳамма гуноҳ менда, сен фазилатда [мендан] улуғроқсан ва менинг бу катта гуноҳимдан ўтиб афв этасан»,— деди.

Булар шундай сўзлашиб турганларида уларнинг бошқа биродари Исҳоқ ибн Аҳмад етиб келди. У отдан тушмай турган эди, амир Исмоил: «Ҳой фалончи! Ўз хожаниг учун отдан тушмайсанми?»— деб унга дашном берди ва ундан аччиғланди. Исҳоқ тезда отдан тушиб ўзини Насрнинг оёғига ташлаб ер ўпди ва: «Менинг отим ҳали совутилмаган той, ундан дарров тушиб бўлмайди»,— деб ўзр сўраб сўзини тамом қилган эди, амир Исмоил [Насрга қараб]: «Эй амир! Яхшиси шуки, бу хабар [Самарқандга] етиб Мовароуннаҳрда халқ қайғуга тушмасдан бурун тезда ўзингнинг азиз қароргоҳингга қайтсанг эди»,— деди. Амир Наср: «Эй Абу Иброҳим! Мени (П. 84) ўз жойимга юборадиган сенмисан?»— деди. Амир Исмоил: «Шундай қилмасам нима қилай? Қул ўз хожасига нисбатан унинг муроди нима бўлса шуни бажаришдан бошқача муомала қилолмайди»,— (Л. 68б) (Д. 75б) деди. Амир Наср сўзлар ва унинг кўзидан ёш қуйилар, ўтган ишлар ва тўкилган қонларга пушаймон ер эди. Сўнг амир Наср туриб отга минди амир Исмоил ва биродари Исҳоқ узангиларни тутиб турдилар ва уни [Самарқандга] қайтариб юбордилар. [Амир Исмоил] Сиймоул-кабир ва Абдуллоҳ ибн Муслимни уни кузатиш учун юборди. Улар бир манзил бирга борганларидан кейин амир Наср уларни қайтариб, ўзи Самарқандга кетди. Амир Наср ибн Аҳмад шу асирлик кунинда ҳам ўша одамлар билан, худди ўзи амир бўлиб тахтда ўтирган ва улар унинг олдида хизматда турган кунлардагидек сўзлашар эди. Амир Наср бу воқеадан тўғр йил кейин икки юз етмиш тўққизинчи йили жумод ал-аввал ойдан етти кун қолганида (21 август 892) вафот этди. У бутун Мовароуннаҳр 102 ерларига амир Исмоилни (Б. 109) || халифа қилиб тайинлади ва бошқа биродарини ҳамда ўз ўғлини унинг фармониغا бўйсундирди.

Амир Наср дунёдан ўтгач, амир Исмоил Бухородан (Д. 76а) Самарқандга келиб давлат ишини ростлади ва унинг ўғли Аҳмад ибн Насрни ўзига халифа қилди. У шу ердан бошлаб ғазот ишига киришди.

Амир Исмоил Бухорога келганидан то акаси ўлиб (Л. 69а) бутун Мовароуннаҳрни унга топшириб вафот қилганига қадар йигирма йил ўтди. Амир Насрнинг вафот этганлиги хабари Амирул-муъминин Муътазид¹¹ биллоҳга етгач, икки юз саксонинчи йилли муҳаррам ойида (март-апрель 893) у амир Исмоилни Мовароуннаҳрга амир қилиб фармон берди. Амир Исмоил шу тарихда Тароз жангига бориб кўп қийинчилик кўрди ва охири Тароз амири [бўйсуниб] чиқиб кўп деҳқонлар билан бирга ислом динини қабул этди ва Тароз фатҳ этилди, [у ердаги] катта ибодатхонани масжиди жоме қилдилар. Амирул-муъминин Муътазид биллоҳ номига хутба ўқидилар. Амир Исмоил кўп ўлжалар олиб Бухорога келди. У то Амр [ибн] Лайс кучайиб кетгунча етти йил подшоҳлик қилди ва Мовароуннаҳрнинг амири бўлиб турди.

[Амр ибн Лайс кучайиб] Хуросоннинг баъзи жойларини олди (Д. 76б; П. 85) ва *жангга киришди¹². Амирлик қилиб турган Али ибн ал-Хусайн¹³ Гузғониён амири бўлмиш Аҳмаддан¹⁴ ёрдам сўраган эди, яхши жавоб ололмади ва Жайхундан ўтиб Бухорога — амир Исмоил олдига келди. Амир Исмоил хурсанд бўлиб сипоҳлари билан унинг истиқболига чиқди, эъзоз ва икром билан уни Бухорога олиб кириб кўп туҳфалар тақдим этди, Али ибн ал-Хусайн Фарабга бориб ўн уч ой у ерда бўлди. (Б. 110) Амир Исмоил унга донмо ҳадялар (Л. 69б) юбориб турди ва яхши муносабатда бўлди. Али ибн ал-Хусайн, то уни [ўз] ўғли урушда ўлдиргунча, Фарабда турди.

Амр ибн Лайс Балх амири Абу Довудга, Гузғониён амири Аҳмад ибн Фаригунга ва Мовароуннаҳр амири амир Исмоилга хат ёзиб, уларни ўзига бўйсунишга чақирди ва яхши ваъдалар || қилди. Улар фармонга бўйсуниб, унга хизмат қилдилар. Амир Исмоил олдига элчи келиб хатни унга берди ҳамда Балх амири (Д. 77а) ва Гузғониён амининг бўйсунганлигидан хабар бериб: «Бу бўйсунишга сен лойиқроқсан, чунки сен каттароқсан ва подшоҳзодалигинг туфайли подшоҳлик қадрини яхшироқ биласан»,— деди. Амир Исмоил: «Сенинг хожанг шу қадар нодон эканки, мени улар қаторида санапти; [ахир] улар менинг қулларим-ку! Менинг сенга жавобим — қилич; мен билан унинг ўртасида урушдан бошқа нарса йўқ, қайтиб бориб унга айт, уруш асбобини созласин!»— деб жавоб берди. Амр ибн Лайс амирлар ва улуғ кишилар билан маслаҳат қилиб амир Исмоил иши борасида улардан ёрдам сўради ва: «Бошқа бир кишини юбориб, унга ёқимли сўзлар айтиш ва яхши ваъдалар қилиш керак»,— деди. Кейин у хат ёзиб Нишонур шайхларидан ва ўзининг яқин кишиларидан бир гуруҳини юборди (Л. 70а) ва хатида қуйидагиларни айтди: «Гарчи Амир ул-муъминин бу вилоятни менга берган бўлса ҳам мен мулкдорликда сени

103

ўзимга шерик қилдим. (Б. 111) Сен дўст бўлиб, мен билан (Д. 77б) яхши муносабатда бўлгинки, ҳеч бир бадгуй бизнинг орамизга киришга йўл топа олмасин, ўртамизда дўстлик ва бирлик бўлсин; бундан илгари айтган гапларимиз гўстохлик юзасидан айтилган эди, биз у гандан (П. 86) кечдик. Сен Мовароуннаҳр вилоятини қўруқла, чунки у душман чегарасидир; фуқарога ғамхўрлик қил! Биз у вилоятни сенга бердик, хурсандлик ва хону монингнинг ободонлигидан бошқа нарсани истамаймиз. *У вилоят хароб бўлмасин деб ўзим бормай, Нишопурнинг машҳур кишиларидан бир қанчасини [элчи қилиб] юбордим; улар ҳузурида [ушбу хат мазмунини] қабул этиб сўз бердим ва шу 104 айтилган сўзларга уларни гувоҳ қилдим¹⁵ || сендан бошқа ҳеч кимга эътимодим йўқ, орамизда дўстлик мустаҳкам бўлсин учун сен ҳам менга ишонишинг керак».

Амр [ибн] Лайснинг [элчилар юборганлиги] хабари амир Исмоилга етгач, у Жайхун лабига [одамлар] юборди, улар элчиларни сувдан ўтишга қўймадилар, келтирган нарсаларини олмадилар ва [Исмоилга] еткизмадилар, [элчиларни] хўрлаб қайтардилар.* Амр [ибн] Лайс бундан ғазабланиб (Д. 78а) урушга ҳозирланди. Ўзининг сипоҳсолори Али ибн Сурушга лашкар билан (Л. 70б) Омуяга бориб лашкарни ўша ерда тўхтатишни ва буйруқ бўлмагунича сувдан ўтишга шошилмасликни буюрди. Унинг кетидан бошқа сипоҳсолор — Муҳаммад ибн Лайсни беш минг киши билан юбориб: «Али ибн Суруш ва сен биргаликда иш кўринглар, лашкарни сақланглар, у тарафдан кимки омон тилаб келса омонлик беринг ва яхши муносабатда бўлинг ва кемалар тайёрлаб, айғоқчилар юборинг!» — деди. Амр [ибн] Лайс кетма-кет лашкар юбориб турди.

Амир Исмоил бундан хабар топгач, йиғирма минг киши билан тезда Бухородан Жайхун дарёси лабига борди ва кечаси Жайхун сувидан ўтиб душманга тўсатдан ҳужум қилди. Али ибн Суруш бундан хабардор бўлиб, (Б. 112) тезда отга минди ва лашкарга қуроқ бериб, пиёда аскарларни олдинга юборди. Уруш бошланиб кетди. Амир Исмоилнинг лашкари ҳар томондан ҳужум қилар эди. Жанг қаттиқ бўлди. Муҳаммад ибн Али ибн (Д. 78б) Суруш¹⁶ чекинди, унинг ўзи ва Нишопурнинг машҳур кишиларидан кўплари асир тушдилар. Иккинчи куни амир Исмоил Амр [ибн] Лайснинг [асир тушган] аскарларига озиқ-овқатлар бериб хурсанд қилди ва ҳаммасини Амр [ибн] Лайс ҳузурига қайтариб юборди. Шунда лашкарбошилар амир Исмоилга: «Булар бизга қарши 105 уруш қилган эдилар, || сен уларни асир олганингдан кейин ҳаммаларига сарпо (Л. 71а) кийгизиб қайтариб юбординг!» — дедилар. Амир Исмоил: «Бу бечоралардан нима талаб қиласиз? — қўйинг (П. 87) улар ўз юртига борсинлар, улар энди ҳеч қачон сизга қарши урушга келмайдилар ва бошқаларнинг дилларини ҳам [урушдан] қайтардилар», — деди.

Амир Исмоил орқага қайтди ва кўп кумуш, кийим-кечак, тилла ва қурол-яроғлар [ўлжа қилиб] Бухорога келди.

Шундан кейин Амр [ибн] Лайс хафалик, ғамгинлик ва пушаймонликда бир йил Нишопурда бўлди; у: «Мен Али [ибн] Суруш ва унинг ўғли учун қасос оламан»,— дер эди. Амир Исмоил Амр [ибн] Лайснинг уруш тадорикни кўраётганлигини эшитиб, аскарини (Д. 79а) йиғди, уларга озиқ-овқат бериб ҳар томондан душманга қараб юрди; [йиғилган аскарнинг] яроқлисига ҳам яроқсизига ҳам, тикувчи-ямоқчиларга ҳам озиқ-овқат берди. Бу ишдан халқ норози бўлиб: «Амир Исмоил шу лашкар билан Амр [ибн] Лайсга қарши уруш қилмоқчимиз?!»— дер эди. Бу хабар Амр [ибн] Лайсга етиб, у хурсанд бўлди. [Амир Исмоил] Жайхун лабнда эди, Мансур Қоратегин ва Порс Байқандий Хоразмдан Омуга келдилар; Туркистон вилояти ва Фарғонадан ўттиз минг киши етиб келди. Ғигирма бешинчи (Б. 113) зу-л-қаъдада¹⁷ [амир Исмоил] Муҳаммад ибн Ҳорунни лашкарнинг бош қисми билан юборди ва иккинчи кунн ўзи ҳам (Л. 71б) йўлга чиқиб, Жайхундан ўтди ва Омуга ҳар жойдан аскар тўплади. Бухородан Хоразм шаҳрига кетдилар ва иккинчи душанба кунигача [урушга] ҳозирланиб бўлиб, у ердан Балхга қараб юзландилар.

Амр [ибн] Лайс шористон ҳисорини олди ва сипоҳлари билан шористон олдига келиб тушди; лашкар келтирди ва [шаҳар] атрофига хандақ қаздириб, ўради. Сипоҳ [шаҳарга] киргунича бир неча кун ўтди (Д. 79б). У шаҳар деворини мустаҳкам қилди ва ўзини шаҳардан қайтиб кетмоқчидек қилиб кўрсатиб халқни севинтирди.

Амир Исмоил || Али ибн Аҳмадни Форёбга¹⁸ юбориб Амр [ибн] 106 Лайснинг иш бошида турган кишиларини ўлдиришга юборди, улар буйруқни бажариб, кўп мол олиб келдилар. Исмоил ҳар тарафдан одамлар юборар, улар Амр [ибн] Лайс одамларини ўлдириб мол олиб келар эдилар.

Амир Исмоил Балхнинг Алиобод [деган жойи]га келиб тушиб, уч кун ўша ерда турди. (Б. 114). Сўнгра у ердан лашкарини кўчирди ва ўзини намозгоҳга тушмоқчидек қилиб кўрсатиб, унга бориладиган йўлни кенгайтирди. Амр [ибн] Лайс бунн кўриб ўша томон дарвозаларини (II. 88) маҳкам қилди ва ўша тарафга кўп лашкар қўйди; палақмон ва девор тешадиган қуролларни ўша томонга тўғриллатди. У намозгоҳ йўлига (Л. 72а) пистирма тайёрлатиб, уни лашкар билан банд қилди. Тонг отгач, Амири мозий [Исмоил] яна йўлни ўзгартирди ва бошқа йўл билан шаҳар дарвозасига қараб юриб «Пули Ато»—«Ато кўприги»га (Д. 80а) келиб тушди. Амр ибн Лайс бу ишдан таажжубда қолиб палақмонларни ўша томонга олишни лозим топди. Амир Исмоил уч кун у ерда турди. Унинг фармони билан шаҳарга сув юбормай қўйдилар, деворни йиқитиб, дарахтларни кесдилар ва йўлларни текисладилар¹⁹. Ниҳоят, сешанба кунн эрталаб амир Исмоил озгина лашкар билан отга

миниб шаҳар дарвозасига борган эди, Амр ибн Лайс дарвозадан чиқиб уруш бошлади. Жанг қаттиқ бўлди. Амр ибн Лайснинг лашкари енгилиб қочди. Амир Исмоилнинг лашкари уларнинг орқасидан изма-из қувлаб баъзиларини ўлдирар ва баъзиларини асир олар эди. Шундай қилиб, Балхдан саккиз фарсанг йироқликдаги бир жойга етганларида икки хизматчиси билан бирга Амр [ибн] Лайсни кўрдилар, хизматчиларнинг бири қочди, бири эса Амр ибн Лайсга ёпишди. Шундан кейин Амр [ибн] Лайсни тутиб олдилар. Ҳар ким: «Амр [ибн] Лайсни мен тутдим»,— дер эди. Аммо Амр ибн Лайснинг ўзи эса: «Мени мана бу || ўз хизматчим тутди»,— деди. Амр [ибн] Лайс ўша хизматчисига, ҳар бири етмиш минг дирам қийматга эга бўлган ўн беш (Д. 80б) дона марварид берган экан, уларни ўша хизматчидан тортиб олдилар. (Л. 72б) Амр [ибн] Лайс чоршанба кунни жумод ал-аввал ойининг ўнинчисида икки юз саксон саккизинчи йили (2 май 901)²⁰ асир олинди.

Амр [ибн] Лайсни амир Исмоил олдига олиб келганларида, у пиёда бўлиб юрмоқчи эди, аммо Амири мозий бунга руҳсат бермади ва: «Бугун сен билан шундай муомалада бўлайки, одамлар таажжубда қолсинлар»,— деди ва уни саропардага олиб киришга буюрди ва ўз биродарини уни қўруқлаб туришга юборди. Тўрт кундан кейин Амр [ибн] Лайс амир [Исмоил]ни кўрди.

Амир Исмоилнинг буйруғи билан ундан қандай қилиб асир тушиб қолганиги ҳақида сўраган эдилар, у: «Чопиб кетаётган эдим, отим чарчаб қолди, отдан тушиб ухладим, уйғонганимда бошимда иккита қул турганини кўрдим, улардан бири қамчин билан бурнимга туртди». Мен: «Бу қари кишидан нима (П. 89) истайсан»,— дедим ва мени ҳалок қилмасликларини ўтиниб сўрадим. (Б. 115) Улар отларидан тушиб оёғимни ўпдилар (Д. 81а) ва зинҳор [ўлдирмаймиз] дедилар. Улардан бири мени отга миндирди. Одамлар йиғилдилар ва мендан: «Ниманг бор?»— деб сўрадилар. Мен: «Ҳар бири етмиш минг дирам қийматида бир нечта марварид бор»,— дедим ва узугимни бердим. Улар оёғимдан этигимни ечиб бир қанча қимматбаҳо гавҳарларни топиб олдилар. [Шу пайт] мени лашкар топди (Л. 73а) ва Муҳаммадшоҳ одамларни мендан узоқлатиб турган аснода узоқдан амир Исмоилни кўриб отдан тушмоқчи бўлган эдим, у ўз жони ва боши ҳурматини ўртага қўйиб: «Отдан тушма!»— деди; менинг кўнглим қарор топди. У мени саропардага туширтирди; Абу Юсуф мен билан бирга чодирда ўтириб мени қўриқлаб турди; сув сўраган эдим менга гулоб бердилар ва менга хилма-хил || иззат-икромлар кўрсатдилар. Кейин амир Исмоил менинг олдимга кириб меҳрибонлик кўрсатди ва сени ўлдирмайман деб аҳд қилди ва мени кажавага ўтқизиб ҳурмат билан шаҳарга еткизишга буюрди ва кечаси (Д. 81б) Самарқанд шаҳрига олиб кирдилар, бундан Самарқанд аҳолисидан ҳеч кимнинг хабари бўлмади. Амир Исмоил менинг узугимни уни тортиб олиб қўйган кишидан уч минг дирамга сотиб олиб

баҳосини тўлади ва узукни менга юборди. Узукнинг кўзи қизил ёқут эди»,— деди.

[Яна] Амр [ибн] Лайс: «Жанг куни менда қирқ минг дирам бор эди, уни уруш вақтида мендан тортиб олдилар. Мен эллик фарсанг масофага чопиб бора оладиган ва ўзим кўп синаган бир от устида эдим ўша куни у шундай суст юрар эдики, (Б. 116) мен унинг устидан тушишни истар эдим. Отнинг оёқлари ариққа тушиб кетди, (Л. 73б) мен отдан йиқилдим ва ўзимдан умид уздим, ҳалиги икки киши мени ўлдиришга қасд қилган вақтларида ўзим билан бирга турган кишига: «Менинг отимга миниб қоч!»— дедим, у отга миниб олди, қарасам, от худди булутдек югурар эди. Мен тушундимки, бу [ҳаммаси] менинг давлатим кетганлигидан экан. Айб отда эмас экан,— деди.

Амр [ибн] Лайс амир Исмоилга қараб: «Мен Балхда ўн (Д. 82а) харвор олтин бекитганман, буюргин, уни олиб келсинлар, уларга эга бўлишга бугун сен сазоворроқсан!» — деди. Амир (П. 90) Исмоил одам юбориб олтинларни олдириб келди ва ҳаммасини Амр ибн Лайсга юборди. Ҳар қанча илтимос қилсалар ҳам марҳум амир Исмоил у олтинлардан ҳеч бир нарса олмади.

Амир ул-муъминининг Амр ибн Лайсни ўзига юборилишини талаб қилиб ёзган хати Самарқандга етиб келди; хатнинг бошланишига шундай ёзилган эди: «Абдуллоҳ ибн ал-имом Абу-л-Аббос ал-Муътазид биллоҳ амир ул-муъмининдан, Амир ул-муъминининг ғулом Абу Иброҳим || Исмоил ибн Аҳмадга». Бу хат амир Исмоилга етгач, у Амр [ибн] Лайсга ачиниб ғамгин бўлди, аммо халифа фармонини қайтара олмади. Ниҳоят унинг буйруғи билан Амр [ибн] Лайсни кажавага ўтқизиб Бухорога олиб келдилар. Амир Исмоил уялганидан юзини унга кўрсатмади ва: «Бирон ҳожатинг бўлса (Л. 74а) сўра», — деб одам юборди. Амр [ибн] Лайс: «Менинг болаларимни яхши кутсинлар ҳамда бу мени олиб кетаётган кишиларга насиҳат қилган токи улар менга нисбатан яхши муомалада бўлсинлар»,—деб жавоб қайтарди. Амир Исмоил шундай (Д. 82б) қилди ва уни кажавага ўтирғизиб Бағдодга юборди. Амр [ибн] Лайс Бағдодга етгач, халифа уни Софий ходимга топширди ва у Муътазид халифалигининг охиригача (Б. 117) шу Софий ходим қўлида асирликда турди ҳамда икки йил зиндонда бўлгандан кейин, икки юз саксон тўққизинчи йилда (16 декабрь 901 — 4 декабрь 902) ўлдирилди.

Амир Исмоил Амр [ибн] Лайсни халифанинг олдига юборгандан кейин халифа амир Исмоилни Хуросон амири қилиб фармон юборди — Хулвон довоидан бошлаб Хуросон вилояти, Мовароуннаҳр, Туркистон, Синд, Ҳинд ва Гургонлар ҳаммаси уники бўлди. У ҳар бир шаҳарга биттадан амир тайин қилди, адолат ва яхши ахлоқ билан иш тутди, кимки фуқарога зулм қилса унга жазо берди. У зоҳид бўла туриб шундай сиёсатли эдики, сомонийлар сулоласидан ҳеч ким ундан сиёсатлироқ бўлмаган. У давлат ишида ҳеч бепарволик қилмас, ҳамиша хали-

фага бўйсунар ва умрида ҳеч маҳал халифага итоатсизлик қилмай, унинг фармонини (Д. 83а) маҳкам тутар эди.

Амир Исмоил бемор бўлиб бир қанча вақт ётди. (Л. 74б) Унинг касаллиги кўпроқ рутубатдан эди. Табиблар: «Жўйи мулиённинг ҳавоси хушроқ»,²¹ — дедилар. Уни ўзининг хос мулкидан бўлган Зармон қишлоғига олиб бордилар: «Бу ернинг ҳавоси унга мувофиқроқ келади», — дедилар. Амир бу қишлоқни яхши кўрар || ва ов қилиш учун ҳамма вақт ўша ерга борар эди; у ерга боғ қурган эди. Бир муддат у ерда (П 91) бемор ётиб, охири икки юз тўқсон бешинчи йили сафар ойининг ўн бешинчисида (25 ноябрь 907) худди шу боғда катта бир дарахт тагида вафот этди. У йигирма йил Хуросон амири бўлди. Ҳукмдорлик муддати ўттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат (Б. 118) қилсин, негаки унинг даврида Бухоро пойтахт бўлди, сомониёлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўлдилар. Ундан олдинги Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак (Д. 83б) деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмасин: «Бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, ана шундай», — дер эди.

Амир Исмоил вафот этгандан кейин ўрнига ўғли ўтирди. Унга «Амири мозий» — «Дунёдан ўтган амир» деган лақабни бердилар.

XXXI АМИРИ ШАҲИД АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ҲУКМДОРЛИГИ¹ (Л. 75а)

У Хуросон амири бўлди. Уни Амири шаҳид дейдилар. У ўз отасининг йўлидан юриб адолат кўрсатар ва барча фуқарога бутунлай инсоф юзасидан қарар эди. Фуқаро роҳат ва осойишталикда яшадилар. Амири шаҳид у ер [Бухоро]дан Хуросонга бориб ўз мамлакатини кўздан кечирди ва Сеистонни олди. Амири мозий даврида Сеистон унинг номиди эди. У ердан Бухорога келди. У ов қилишни яхши кўрарди. У ов қилиш учун Жайхун лабига бориб саропарда қурган эди [бир кун] овдан қайтиб [саропардага] келганида бир чопар Табаристон амири Абу-л-Аббосдан хат олиб келди. Амири шаҳид хатни ўқиди; хатда: «Хусайн ибн Ало хуруж қилиб Гургон ва Табаристон вилоятларининг кўп ерларини олди, менинг || (Д. 84 а) зарурат юзасидан қочишим керак бўлиб қолди», — деб ёзилган эди. Бундан амир дилтанг бўлиб жуда ғамгинликка тушди (Б. 119) ва: «Эй худо! Агар бу подшоҳлик мендан кетадиган бўлса, менинг ажалимни бер!» — деб дуо қилди-да, саропардага кирди.

Амири шаҳиднинг шундай одати бор эди; унинг бир шери (П 92) бўлиб, ҳар кеча амир ётадиган уй эшигига ўша шерни занжир билан боғлаб қўяр эдилар, ким у уйга кирмоқчи бўлса, шер уни ҳалок қилар эди. Уша кеча амир ғамгин бўлганидан унинг ҳамма хос кишилари

(Л. 75 б) ҳам у билан машғул бўлиб, шерни олиб келишни унутиб қўйдилар. Амир ухлаб ётганида унинг қулларидан бир тўдаси кириб бошини олдилар. [Бу воқеа] ҳижратдан уч юз биринчи йил жумод ал-охир ойининг ўн биринчисига (12 январь 914) пайшанба куни [бўлган эди]. Уни Бухорога олиб келиб Навканда қабристонига қўйдилар ва унга «Амири шаҳид» деб лақаб бердилар. «Бу ишни Абу-л-Ҳасан бошқарган»,— деб унга тухмат қилдилар ва уни Бухорога олиб келиб дорга осдилар. Амирга суиқасд қилган қуллардан баъзиларини топиб ўлдирдилар, (Д. 84б) баъзилари Туркистонга қочди.

Унинг подшоҳлик муддати олти йилу тўрт ой ва беш кун бўлди.

XXXII АМИРИ САЪИД АБУ-Л-ҲАСАН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙ ҲУКМДОРЛИГИ¹

Амири шаҳидни дафн этиб бўлгач, унинг ўғли Насрга «Саъид» — «Саодатлик» лақабини бердилар. У саккиз ёшда* эканлигида отасининг ўрнига подшоҳ қилдилар². Унга вазирлик[иши]ни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний олди. Ҳамавия ибн Али сипоҳсолор бўлди. Уни «Бутун Хуросон эгаси» деб атар эдилар.

Дастлаб Амири саъид бўш иш олиб борганлигидан ҳар ерда фитна пайдо бўлди, унинг отасининг амакиси Исҳоқ ибн (Б. 120) Аҳмад Самарқандда ўзига байъат қилишни талаб этди || ва Самарқанд аҳолиси (Л. 76а) унга бўйсундилар. Унинг ўғли Абу Солиҳ Мансур ибн Исҳоқ Нишопурда исён кўтариб, Хуросон шаҳарларидан баъзисини олди. Самарқандда Исҳоқ ибн Аҳмад ҳукмдорлиги кучайди ва Амири саъид ўз сипоҳсолори Ҳамавия ибн Алини унга қарши урушга юборди. (Д. 85а) Исҳоқ мағлубиятга учраб, лашкари Самарқандга (П 93) қайтиб кирди. Исҳоқ иккинчи марта урушга ростланди ва Самарқанд аҳолиси у билан бирга шаҳардан ташқарига чиқиб, Ҳамавияга қарши урушдилар ва мағлуб бўлдилар. Исҳоқ ибн Аҳмад учинчи марта урушга чиққан эди бу гал у асир тушди. Унинг ўғли Мансур ибн Исҳоқ Нишопурда эди у ўлди; бутун Хуросон ва Мовароуннаҳр фақат Амири саъидга ўтди; Форс, Кермон, Табаристон, Гургон ва Ироқда унинг номига хутба ўқидилар.

Ҳикоят. Амири саъид ўн учинчи йили³ Бухорога ўзининг яқин кишиларидан бири Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Асад ас-Сомоний номли кишини халифа қилиб қолдириб, ўзи Бухородан Нишопурга кетди.

Ўша йили «Гардун кашон» маҳалласига ўт тушди. Ўт шундай зўрайдики, Самарқанддаги одамлар бу оловни кўриб турдилар. Бухоролликлар: «Бу олов осмондан келди»,— дер эдилар. Ўтни ўчириш мумкин бўлмай бу маҳалла (Л. 76 б) бутунлай куйди.

Шу орада (Д. 85б) Амири саъиднинг бошқа биродарлари хуруж

қилдилар ва кўп фитналар қўзғотдилар. Охири фитнанинг асосчиси бўлган Абу Закариё, ҳеч нарсани қўлга киргиза олмай, озгина одам билан Хуросонга кетди. Амири саъиднинг бошқа биродарлари омонлик тиладилар. (Б. 121) Амири саъид уларга омонлик бериб, олдига чақириб олди ва шу билан фитна тинчиди. ||

113 Ҳикоят. Яна Амири саъид Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил даврида уч юз йигирма бешинчи йил ражаб ойида (май-июль 937) Бухорога ўт тушиб ҳамма бозорлар куйди. Ўт бир ҳалимпазнинг дўконидан бошланган. У дўкон Самарқанд дарвозасида бўлиб, ҳалимпаз ҳалим қозони тагидаги кулни томга олиб чиқиб, томда чуқурлик бор экан, уни тўлғизмоқчи бўлган, кул орасида бир бўлак чўғ бор экан, ҳалимпаз уни сезмаган ва шамол чўғни олиб бориб қамишдан ясалган бир уйга урган. У уйни ўт олиб, ундан ҳамма бозорларга ўт кетган ва Самарқанд дарвоза маҳалласи буткул куйган. Олов осмонда (Д. 86а) булутдек сузиб юрган. «Кўйи бикор» — «Қизлар кўчаси», бозорнинг тимчалари, Мадрасайи Форжак, ковушдўзлар тими, саррофлар ва бозозлар бозори, [хулласи] Бухоронинг (Л. 77а) ана шу томонида то анҳор лабига боргунча нимаки бўлса ҳаммаси куйган. (П 94). Бир парча олов сачраб Масжиди Мохни ўт олди ва у [ҳам] тамоман ёниб кетди. Олов икки кеча-кундуз ёниб, бухороликлар уни ўчиришдан ожиз қолдилар, кўп машаққат чекдилар ва ниҳоят, учинчи кунни ўчирдилар. У ёғочлар тупроқ тагида бир ойгача куйиб турди. Бухороликларга юз минг дирамдан ортиқ зиён етди. Шундан кейин Бухоро иморатларини ҳеч қачон у [илгаригисидек] қилиб қура олмадилар.

Амир саъид ўттиз бир йил подшоҳлик қилди. У адолатли подшоҳ бўлиб, отасидан ҳам одилроқ эди. Унинг яхши сифатлари кўп; агар ҳаммасини айтсак гап узайиб кетади.

У дунёдан ўтгач, ўғли Нуҳ ибн Наср подшоҳлик [тахтига] ўтирди.

XXXIII АМИРИ ҲАМИД АБУ МУҲАММАД НУҲ ИБН НАСР ИБН (Д. 86б) АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙ¹ (Б. 122)

114 Амири ҳамид уч юз ўттиз биринчи йили шаъбон ойининг аввалида (10 апрель 943) подшоҳлик тахтига ўтирди || ва Абу Зар унга вазир бўлди. У Бухоро қозиси эди. Унинг замонида фикҳ илмини ундан кўра билладиганроқ киши бўлмаган. «Мухтасари Кофий» унинг асаридир².

Амири саъид вафот этгач, [подшоҳликни талаб этувчилардан] ҳар бир киши бир жойда қарор топти. Амири ҳамид Бухородан чиқиб Нишопурга (Л. 77б) кетди. Абу Али Исфаҳоний³ Нишопур амири эди. Амири ҳамид [лашкар] юбориб уни қўлга олдирди; ўзига қарши кишиларни тарқатиб юбориб вилоятларни тозаллади; Нишопурни Иброҳим Симжурга берди⁴. Абу Али Исфаҳоний ўзича: «Мен унинг подшоҳлигини барқарор қилдим, у эса вилоятни бошқа кишига берди»,— деб ўйлади

ва Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийга: «Бухорога бориб подшоҳликни ол! Мен сен билан бўлсам амир сенга қарши тура олмайди»,— деди. Абу Исҳоқ лашкар тортиб Амири ҳамидга қаршилиқ (Д. 87а) ошкор қилди. Амири ҳамид Нишопурдан қайтаётганида Абу Исҳоқ унга ҳужум қилди. (П 95) Улар ўртасида жанг бўлди ва Амири ҳамид енгилиб Бухорога келди. Унинг кетидан амакиси Абу Исҳоқ ҳам Бухорога келди ва уч юз ўттиз бешинчи йил жумод ал-охир ойида (январь 947) бутун Бухоро аҳолиси унга байъат қилдилар. Бухоронинг ҳамма минбарларида Абу Исҳоқ номига хутба ўқидилар. Бир оз вақт ўтгандан кейин Абу Исҳоқ ўз лашкари унинг ўзига қарши ёмон ниятда эканини, уни ўлдиришга қасд қилганини (Б. 123) ва Амири ҳамидга садоқат билдирганини билиб қолди ва Бухородан қайтиб Чағониёнга кетди. Амири ҳамид (Л. 78а) сипоҳсолорликни Мансур Қаротегинга берди ва уни Марвга юборди. Мансур Қаротегин Али ибн Муҳаммад ал-Қазвинийни ушлаб асир қилиб Бухорога юборди ва у [Марвдаги] кўзғолонни бостирди. Амири ҳамид ўз подшоҳлиги даврида подшоҳликни талаб этувчи ҳар хил кишилар билан кўп урушлар қилишга тўғри келди. Уч юз қирқ биринчи йилга (23 май 952 — 17 май 953) келибгина ҳамма вилоятлар (Д. 87б) || Амири ҳамидга тўла бўй- 115 сунди.

Амири ҳамид уч юз қирқ учинчи йил раби ал-охир ойида (август 954) вафот этди. У ўн икки йил подшоҳлик қилди.

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий бу китобни Амири ҳамид подшоҳлиги даврининг бошида уч юз ўттиз иккинчи йили (4 сентябрь 943 — 23 август 944) унинг номига атаб ёзган ва Амири ҳамид даврида юз берган воқеаларни ўз китобида тўла келтирмаган. Амири ҳамиддан кейинги сомонийлар [сулоласи] амирларининг аҳволларидан бизга маълум бўлгани, оллоҳ таоло муваффақият берса, *мана шу [қуйиндагича]дир⁵.

XXXIV *АМИРИ РАШИД АБУ-Л-ФАВОРИС АБДУЛМАЛИК ИБН НУҲ ИБН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС- СОМОНИЙНИНГ ПОДШОҲЛИГИ¹

Амири ҳамид дунёдан ўтгач, Амири рашидга байъат этдилар. У ўн ёшида (П. 96) подшоҳликка ўтирди. Амири ҳамиднинг вафот этганлиги хабари (Л. 78б) вилоятларга етгач, ҳар ким бир вилоятга эга бўлишни тама қилди. [Амири рашид] Ашъас ибн Муҳаммад ибн Муҳаммаднн Хуросонга (Д. 88а) юборган эди, унга Хирот ва Исфаҳонда (Б. 124) кўп жанглар қилишга тўғри келди ва у вилоятларни бўйсундирди. У ҳали шу иш билан машғул бўлиб, жанг қилаётган эдики, Амири рашид отдан йиқилди ва шу кечасиёқ вафот этди. У кеча чоршанба кечаси

бўлиб, уч юз элгинчи йил шаввол ойидан саккиз кун ўтган (20 ноябрь 961) эди. Унинг подшоҳлик муддати етти йил бўлди. Уни дафи қилганларидан кейин лашкар исён қилиб кўзғолон кўтарди, ҳар ким подшоҳликни тама қилиб, ғалаёлар юз берди.

XXXV МАЛИҚИ МУЗАФФАР АБУ СОЛИҲ МАНСУР ИБН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОҲЛИГИ¹

116 Амири садид подшоҳлик тахтига ўтиргач, лашкар унга байъат қилди: кўп қарама-қаршиликлардан кейин иттифоқлик вужудга || келди. Унга байъат қилинган кун жума куни, уч юз элгинчи йил шаввол ойида (ноябрь-декабрь 961) эди. [Шу вақтда] сипоҳсолор Алптегин Нишопурда эди, Амири рашиднинг вафоти хабарини (Д. 88б) эшитгач, у Амири садидни қўлга олишга қасд қилди. Амири садид унга [қарши] одам юборди. Алптегин Жайхун дарёсига етиб желиб, ундан ўтишни мўлжаллаган эди, (Л. 79а) аммо [унга қарши] кўп лашкар келганлиги туфайли ўта олмади. У ўз вилояти Нишопурга қайтмоқчи бўлди. [Аммо] Амири садид Нишопурга, Муҳаммад ибн Абдурразоққа: «Уни Нишопурга киришга қўйманглар!»— деб хат ёзди. Алптегин бундан хабардор бўлгач, Нишопурга бора олмаслигини билиб, Жайхун суви ҳамда Омуйдан ўтиб, Балхга борди ва Балхни олиб қаршилик зоҳир қилди. (П 97).

Амири садид Ашъас ибн Муҳаммадни юборди, у Алптегинга қарши кўп уруш қилиб охир уни Балхдан чиқарди. Алптегин Ғазнага кетди, Ашъас ибн Муҳаммад ҳам унинг кетидан Ғазнага борди, у ерда ҳам уруш қилдилар. Алптегин иккинчи марта Ашъасдан енгилиб қайтиб Балхга қараб қочди. Кўп қарама-қаршилик ва урушлардан кейин Амири (Д. 89а) садид унга яна омонлик берди ва у хизматга келди. Шу вақтларда Амири садид вилоятларга кўп лашкар юбориб мамлакатни [душманлардан] тозалади; вилоятда [тахт учун] низо қилувчи киши қолмади. Амири садид дайлабийлар вилоятини олиб сулҳ тузди: дайлабийлар ҳар йили Амири садидга бир юз эллик минг нишопур дирами тўлайдиган бўлдилар.

117 Амири садид уч юз олтин бешинчи йили ўн олтинчи муҳаррамда (25 сентябрь 975) якшанба куни дунёдан ўтди. (Б. 125) У ўн беш йилу беш ой подшоҳлик қилди. Яна худо билимдонроқ². ||

XXXVI АМИРИ РАШИД АБУ-Л-ҚОСИМ НУҲ ИБН МАНСУР ИБН НУҲ ИБН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОҲЛИГИ¹

Амири садид якшанба куни дунёдан ўтгач, душанба куни ўғли тахтага ўтирди ва унга байъат қилдилар. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайхоний унга вазир бўлди. [Лекин] бир неча кун вазирлик

қилгач, қарилиги сабабли вазирликдан истеъфо берди. Ундан кейин икки-уч кун ўтгач, охири, амир Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Азиз вазир бўлди ва давлат иши равнақ топди. Лашкар сипоҳсолори бўлиб турган Абу-л-Аббос Тош бўшатилиб, Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим сипоҳсолор бўлди. Абу-л-Аббос Тош қаршилиқ билдириб Нишопурни олди. Абу-л-Ҳасан, унинг ўғли Абу Али ва Абу-л-Ҳасан ал-Фойиқ ал-Хоссалар Нишопурга бориб, уч юз етмиш еттинчи йили (3 май 987—20 апрель 988) уни мағлуб қилдилар. Абу-л-Аббос Нишопурдан қочиб Гургонга борди. Али ибн Ҳасан унга ёр бўлиб, Гургонга киритди.

Сипоҳсолор Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим зу-л-қаъда ойининг охирида уч юз етмиш саккизинчи йили (11 март 989) дунёдан ўтди ва унинг ўғли [Абу Али] сипоҳсолор бўлди. Кейин Амири рашид уни ёмон кўриб қолиб бекор қилди ва Абу-л-Ҳасан ал-Фойиқ ал-Хосса сипоҳсолор бўлди ҳамда Ҳарийга бориб у билан жанг қилди, аммо ундан [енгилиб] қочди ва ҳижратнинг уч юз етмиш саккизинчи йили зу-л-ҳижжа ойида (март-апрель 989) Марвга борди.

Ундан кейин Абу-л-Ҳорис Мансур ибн Нуҳ бир йилу тўққиз ой волий бўлди, бектузийлар уни Сарахсда банд қилдилар². Шу билан подшоҳлик сомонийлар сулоласи қўлидан чиқиб кетди. Яна оллоҳ билимдонроқдир.

ИЗОҲЛАР

¹ «Ал-Қубовий» деган нисбадан «Бухоро тарихи»нинг арабчадан тожик-форс тилига таржимони ҳозирги Қува шаҳаридан бўлганлиги англашилади.

² Ҳадис — луғавий маъноси: хабар, сўз ва бирор янги нарса. Диний адабиётда эса пайғамбарнинг сўз ва ишлари, тўғрироғи пайғамбарга нисбат бериладиган сўз ва ишлар тушунилади.

³ Амири ҳамид Абу Муҳаммад Нух.. — Сомонийлар сулоласидан, ҳукмдорлик йиллари: 943-954. У ҳақда «Бухоро тарихи»нинг XXXIII бобида тўла маълумот келтирилган.

⁴ Д ва Б нусхаларида бунинг ўрнида: «Бирор маслаҳатга тўғри келмайдиган».

⁵ Аслида диний жамоалар ва руҳонийларнинг олий раҳбарлик лавозимларини эгаллаб келган садрлар XII асрда Бухорода феодал давлат устидан ҳукмронликни ҳам ўз қўлларига олганликлари (бу ҳақда тўлароқ қаранг: «Ўзбекистон ССР тарихи», I том, I-китеб, Тошкент, 1956, 298-299-бетлар) назарга олинса, Абдулазиз садрга берилган мазкур юксак сифатлар бонси ойдинлашади.

II

¹ Себавайҳ... ан-Наҳвий — охириги сўз «грамматика фани олими» деган маънони англатади. Бироқ бу фан тарихида Себавайҳ ибн Абдулазиз ал-Бухорий эмас. Абу Бишр Омир ибн Усмон Себавайҳий машҳурдир. У асли басралик бўлиб, VIII аср охирида вафот этган. Д ва Л нусхаларида «ан-Наҳвий» сўзи келтирилган эмас.

² Бу тўғонлар—текстда **این درغات**; жумладаги **این** («ин»-«бу») кўрсаткич олмошини назарга олганда 828 йил атрофида Саъид ибн Халаф ал-Балхий ташаббуси билан қурилган тўғонлар Наршахий ўз асарини ёзаётган вақтда (943—944), балки таржимон Аҳмад ибн Муҳаммад (1128) ёки қисқартувчи Муҳаммад ибн Зуфар (1178) даврида ҳам мавжуд эканлиги англашилади.

³ Аҳмад ибн Исмонл... — Сомонийлар сулоласидан, ҳукмдорлик йиллари: 907-914. У ҳақда «Бухоро тарихи»нинг охириги бобларидан бирида (XXXI) тўлароқ ёзилган.

⁴ Зоҳид — молу дунёга рағбат ва хоҳиши бўлмаган, тарки дунё қилган киши.

⁵ Фақиҳ — шариат илмини, шариат ҳукмларини яхши билувчи киши.

⁶ Имом Шофеий — ислом динидаги машҳур тўрт сунъий мазҳабдан бири — «Шофеий мазҳаби»нинг асосчиси; 767 йилда туғилиб 819 йилда вафот этган.

⁷ Абу-л-Фазл... ас-Суламийнинг 943-945 йилларда ҳукмронлик қилган Нух ибн Наср Сомонийга вазир бўлганлиги ҳақида «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида айtilган (XXXIII боб). Фақат бу ердаги Абу-л-Фазл ўрнида у бобда Абу Зар деб янглиш ёзилган. Абу-л-Фазл вазирлик лавозимида эканлигида, 946 йили, маоши вақтидан кечиктирилган аскарлар томонидан қатл қилинган.

⁸ Фасл — Д, Л ва Б нусхаларида бунинг ўрнида: «шундай дейдиларки».

⁹ Абу-л-Ҳасан Абдуррахмон (ибн) Муҳаммад ан-Нишопурийнинг «Ҳазонн ул-улум» китоби бизгача етиб келган-келмаганлиги манбашунослик фанида ҳозирча маълум эмас.

¹⁰ Д, Л ва Б нусхаларда қўшилган: «катта бир анҳордек».

¹¹ Руди Мосаф—ҳозирги Зарафшон дарёси кўзда тутилади.

¹² Битик—Чоржўй рўбарўсида Амударё бўйида жойлашган қишлоқ.

¹³ Фараб—текстда **فرب**—араб географлари уни **فربر** Фарабр (ёки Фирабр) шаклида ҳам ёзганлар, бу қишлоқ Чоржўй рўбарўсида Амударё бўйида Битикка яқин жойлашган ва „Работи Тоҳир ибн Али“ деб машҳур бўлган. У ҳақда „Бухоро тарихи“нинг ўзига ҳам қаралсин (Т. 23).

¹⁴ Абрүй—текстда **أبروی**; Л нусхасида ҳаракат белгилари билан **أبروی** (Абравий), Б да эса **أبروی** (Абравай) ёзилган. Ўзбекистон ССР тарихи (I том, 1-китоб, 137-бет)да бу шахс ҳақида айтилган сўзлар мазмунича, у VI асрнинг 80-йиллари атрофида Бухорода ҳукмронлик қилган.

¹⁵ Нур—Самарқанд областидаги ҳозирги Нурога (IV бобга ҳам қаралсин).

¹⁶ Харқонруд—Зарафшон дарёсидан чиқарилган, Шопурком ва Гиждувон районларини суғорувчи қадимий каналлардан бири. Бу ерда шундай номли канал бўйида жойлашган, Бухоро қишлоқларидан бири бўлган, Қармина яқинидаги Харқона назарда тутилиши керак.

¹⁷ Вардона—бу қишлоқ «Қурғонн Вардонзе» номи билан ҳозир ҳам мавжуд. Ҳозирги Шопурком районининг Хўжа Ғулом тепа қишлоғи яқинидаги улкан тепалик.

¹⁸ Таровча—Бухоронинг жануб-ғарбида жойлашган Тороб қишлоғининг кич-райтирма аталиши.

¹⁹ Сафна (**سفنه**) ва Исвона (**ایسوانه**—Д ва Л да ҳаракат белгилари билан „Айсувона“) —қишлоқлари қаерда бўлганлиги ҳозиргача аниқланган эмас.

²⁰ Байқанд (Пойқанд)—Бу қишлоқ ҳақида сўнроқ «Бухоро тарихи»нинг ўзига IV бобда (Т 21) сўзланади. Унинг вайроналари Бухородан жануби ғарбда, Свердлов районигаги Октябрь колхози территориясида, Яккатут темир йўл станцияси ёнида сақланиб қолган.

²¹ Қалъайн Дабусий—Л да ҳаракат белгиси билан **دایبوسی** (Дайбусий) ёзилган. Ўзбекистонда, ҳозирги Зиёудин темир йўл станцияси ёнида жойлашган.

²² Деҳқонлар—бу ерда ва умуман «Бухоро тарихи»нинг кўп жойида бу сўз йирик ер эгалари, наслдор зодагонлар маъносида ишлатилади.

²³ Тароз—ҳозирги Жамбул (Авлиёта) шаҳари.

²⁴ Турклар подшоҳи—Д ва Б да: «Туркистон подшоҳи».

²⁵ Қарожурин турк—Т текстда **قراچورین** Д ва Л да бунинг ўрнида **فراخورین** Фарохурийн, Ўзбекистон ССР тарихи (1 том, 1-китоб, Тошкент, 1956, 137-бет) да Қарожурин Абрүйини 585 йили мағлубиятга учратганлиги сўзланади.

²⁶ Даромадли ерлар—текстда: **ضیاع** Буздан кейин учрайдиган „Даромадли ерлар“ деб таржима қилинган сўзлар асосида шу термин ётади.

²⁷ Кадиварлар (**کدیوران**)—Араблар истилоси олдидан Ўрта Осиёда илк феодал жамиятининг ташкил топа бошлаган даврида эркин деҳқонлар табақаси билан бир қаторда пайдо бўлган, аммо эркин деҳқондан фарқли ўлароқ, иқтисодий жиҳатдан

бой табақаларга бутунлай қарам бўлган кишилар. (Бу ҳақда Ўзбекистон ССР тарихи, I том, I-китоб, Тошкент, 1956, 140-бетга қаралсин).

²⁸ Шаҳристон (Шористон шаклида ҳам ёзилган) — шаҳарнинг мудофиа девори билан ўралган асосий қисми.

²⁹ Мамостин—Т текстида *ماسئين* Д да *ماستى* (Мостий), Л да *مماستى* (Мамостий). Бухоро шаҳарининг гарбида жойлашган қишлоқ.

³⁰ Сақматин — кейинроқ Сумитон деб аталган. Бу қишлоқ Шаҳарруд каналининг бўйида, Бухоро ёнида жойлашган. Ҳозир эса Чорбакр деб аталади (Ўзбекистон ССР тарихи, I том, I-китоб, Тошкент, 1956, 499-бет).

³¹ Искажкат — Бухоро яқинидаги катта қишлоқнинг номи. У ҳақда тўлароқ қ. IV боб (Т 14).

³² Шарғ қишлоғи ҳақида ҳам қ. IV боб (Т 16).

³³ Ромтин — Л да Ромитан шаклида ёзилган, бу қишлоқ ҳақида ҳам қ. IV боб (Т 19).

³⁴ Фарахший—Л, Д ва Б ларда *ورخشى* Варахший; қ. IV боб (Т. 20).

³⁵ Абу Бакр Сиддиқнинг халифалиги даври: 632-634 йиллар.

³⁶ Муовиянинг даври — бу ерда текстда хатолик бўлса керак, Муовиянинг халифалик қилган даври 661-680 йиллар, Қутайба ибн Муслимнинг Хуросонга амир бўлиб Бухорога юришлари 694-714 йиллар орасида содир бўлган.

³⁷ Бу воқеалар «Бухоро тарихи»нинг кейинги бобида (III) тўлароқ ёритилган.

³⁸ Наср (ибн) Сайёрнинг Хуросонда амирлик йиллари: 738—748 (у ҳақда тўлароқ қ. XXV боб).

³⁹ Сукон ибн Тағшода етти йил подшоҳлик қилди — барча нусхаларда бунини Тағшоданинг «биродари» дейилган. Ликошин Тағшодаларни иккита деб ҳисоблаб, бирини ўттиз икки йил ҳукмронлик қилган, иккинчисини Қутайба ибн Муслим ўлгандан кейин ўн йил ҳукмронлик қилган, деб ажратади. Аммо кейинроқ бу воқеалар тўлароқ баён қилинган ерда (Т 10), битта Тағшоданинг ўзи Қутайба ибн Муслим даврида, сўнг Наср ибн Сайёр даврида жами 32 йил ҳукмронлик қилганлиги айтилган. Сукон ибн Тағшодага келсак, мазкур Т 10-бетда Тағшодадан кейин бевосита тахтга ўтирган подшоҳ Қутайба ибн Тағшода бўлган. Шунга кўра, Сукон ибн Тағшодани «Тағшоданинг биродари» демай Тағшода ўғли Қутайба десак тўғрироқ бўлар.

⁴⁰ Бунёт ибн Тағшода етти йил ҳукмронлик қилди — юқорида айтганимизга асосан (қ. 39-изоҳ) бу Қутайба ибн Тағшоданинг биродари дейилса тўғрироқ бўлар.

⁴¹ Бу абзацда келтирилган текст нусхаларнинг барчасида ҳам, таржимадан англашилб турганидек, *قادکاشتريب* юборилган. Кейинги сарлавҳалар текстидан равшанлашади.

⁴² Амир Исмонл Сомоний даври, яъни 892-907 йиллар, у ҳақда батафсил XXIX бобда сўзланган.

III

¹ Бидун Бухорхудот — 680 йили Муслим ибн Зиёд томонидан ўлдирилган. Бу ҳақда тўлароқ кейинги саҳифаларда сўзланади (қ. XVIII боб).

² Хотиннинг Бухорода ҳукмронлик қилган йиллари: 680-695.

³ Мол — ҳар хил маънода ишлатиладиган термин: «Бухоро тарихи»да кўпинча нул, мол-мулк мазмунини англатса ҳам асосан хирож, жон пули маъносида ҳам келади.

⁴ Хожа саролар, яъни бичилган қуллар—текстда: *خواجه سرايان يعنى خصيان* „Хожа сароён, яъни хусён“.

⁵ Қутайбага у билан... қўлини қисқарттирди — Бу жумлалардаги мазмун такрорланиши асарнинг барча нусхаларида ҳам бор.

⁶ Тағшода ўлгандан кейин унинг ўғли Қутайба тахтга ўтирди (қ. II, 39—40-изоҳлар).

⁷ Алоқа [хат-хабар] ишлари бошлиғи—текстда: صاحب بريد (соҳиби барид).

⁸ Муқанна қўзғолони ҳақида «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида тўла маълумот берилади (қ. XXVII боб). Аббосийлар халифаларидан бўлган Маҳдийнинг халифалик йиллари: 775-785.

⁹ Даромадли ва галлакорлик ерлар—текстда: ضياعات و مستغلات

¹⁰ Иброҳим — «Тарихи Бухоро»нинг Фрай фойдаланган бир нусхасида (Americasat Oriental Society) Абу Иброҳим ёзилган экан; «Абу Иброҳим» Исмоил Сомонийнинг куняси. Шунга қўра, Лнкошин ўз таржимасига берган изоҳида гумон билан киритган тузатиши («вероятно Исмаил») тўғри бўлиб чиқади.

¹¹ Наср — Исмоил Сомонийнинг акаси, Самарқандда ҳукмронлик қилган; вафоти йили 892. Бу икки ҳукмдорнинг ўзаро тахт учун курашлари «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида ёритилади (қ. XXX боб).

¹² Амир ул-муъминин Муқтадир — Аббосийлар халифаларидан, 908—932 йилларда халифалик қилган

¹³ Ҳосил ва ғаллалар—текстда: غلات و ارتفاعات—иртифоот ва галлот.

¹⁴ Соқчилар бошлиғи—текстда: صاحب شرط—соҳиби шурат.

¹⁵ Султонлик мулки—текстда: مملكته баъзи нусхаларда баъзи султонлик мулки; ҳар иккиси ҳам бир маънода: давлат ер-мулклари, хазинага қарашли ерлар.

¹⁶ «Байт ул-мол мулки»нинг мазмуни умуман: ғанийматга олинган моллар ва эгалари вафот қилгандан кейин давлат ихтиёрига олинган моллар сақланадиган жой (уй) ва, яна, барча мусулмонларнинг ҳаққи бўлган мол; бу ерда «султонлик мулки» (қ. изоҳ № 15) билан бир маънода келган.

¹⁷ Ориз (عارض)—аскарлар ва мансабдорларга маош улашиш ишларини бошқариш лавозимидаги киши, хазиначи маъносида ҳам тушуниш мумкин.

¹⁸ Севанж — бу қишлоқ номи юқорида ўтган Исвонанинг бир хил ёзлиғи деб гумон қилинса-да, лекин қарда бўлганлиги аниқланмаган.

IV

¹ Жайҳун дарёси — ўрта асрларда Амударё шу ном билан машҳур эди.

² Фарсанг (ёки фарсах)— бир фарсанг тахминан 7—8 км.

³ Тобеинлар — Муҳаммад пайгамбарни ўз кўзи билан кўрган (саҳоба)ларни кўрган кишилар.

⁴ Тавоис — жойлашган ери Бухородан Самарқандга олиб борадиган катта йўл устида бўлганлиги кейинроқ айтилган (қ. шу боб, Т 14); ёзлиғи нусхаларда «Тавоис» ва «Тавонса» шаклида учраса ҳам аммо тўғриси ва тарихий адабиётда кўпроқ учрайдигани «Тавсвис»дир.

⁵ Арқуд — Б нусхасида бундан кейин қўшимча: «у Работи малик чўлининг ғарбида жойлашган».

⁶ Қуллар—П, Т даги ва бошқа нусхалардаги бу маънони англатувчи برده ўрнида پردе парда, яъни «дарларда» ва ҳоказо маъноси берилган.

⁷ Чоч — Тошкент шаҳрининг илк ўрта асрлардаги номи.

*8 Деҳқончилик туфайли эмас эди — Л, Д ва Б нусхаларида аксинча: «деҳқончилик туфайли эди».

⁹ Куҳандиз—«кундиз» (کندن) шаклида ҳам учрайди. Маъноси: қалъа. XIII асрдан бошлаб Бухоронинг куҳандизи „арк“ деб ҳам аталган.

¹⁰ Жуфт — асли «жуфти гов», яъни «қўш ҳўкиз». Ер ўлчови сифатида ишлатилиб, бир фаслда бир жуфти ҳўкиз билан ишлов бериб ҳосил олдиниши мумкин бўлган ер миқдорини англатади.

¹¹ Бўз—текстда كرباس (карбос).

¹² Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллоҳ — Аббосийлар халифаларидан бўлган биродари Муътаид даврида (870—892) ҳукмдорлик қилган; вафот йили 891.

¹³ Муқотаа — текстда مقطاعة. Аниқроғи манба ва тадқиқот асарларида учрайдиган «иктаъ» — улуш сифатида тақдим қилинган ер-мулк. (қ. Сиасетнамэ, книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька, М.—Л., 1949, стр. 318, прим. 66).

¹⁴ Муҳаммад ибн Тоҳир 862—873 йилларда Хуросонда амир бўлган.

¹⁵ Бизнинг замонимизгача — бундан ва яна «ҳозирда» дейилган сўздан аксар ҳолларда «Бухоро тарихи»ни арабчадан тожик-форс тилига таржима қилган Абу Наср Аҳмаднн (1128 йил), мазмун тақозо қилган айрим ҳоллардагина асарни қисқартиб баён қилган Муҳаммад ибн Зуфарни (1178 йил) тушунмоқ керак.

¹⁶ Малик Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон — нусхаларда «Иброҳим» билан «Тамғочхон» орасига янглиш «ибн» қўйилган. Қорахонийлар сулоласи ҳукмдорларидан бўлган Иброҳим Тамғочхон 1068 йили тахтдан воз кечиб, ўғли Шамсулмулк Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлига олган ва 1080 йили вафот этган.

¹⁷ Омиллар—(текстда „уммол“—عمال бирлиги „омил“ عامل) умуман ишчи,

хизматчи ёки амалдор маъноларида; бу ерда солиқ йиғувчилик лавозимидаги кишини англатувчи тарихий термин сифатида ишлатилган.

¹⁸ Абу-л-Ҳасан Нишопурийнинг «Хазони ул-улум» китобидан келтирилаётган маълумотлар тугайди. Кейинги абзац эса бутунлай таржимон — Аҳмад ибн Муҳаммад Насрдандир.

¹⁹ Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон Қорахонийлар сулоласидан бўлиб, 1099—1102 йиллар орасида Мовароуннаҳрда бўлган.

²⁰ Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон — Қорахонийлар сулоласидан, ҳукмронлик йиллари 1102—1130.

²¹ Қинторий—текстда: قنطارى. Дозийнинг луғатида „қунторий“ талаффузи билан ўқилиб „ўқ ёй“ ёки „найза ёғочи“ деб таржима қилинган; „Муҳити Аъзам“да эса „қинторий“га „туғатиладиган уд“ маъноси, „Бурхони қоте“да ёнғоқ дарахтининг пилдизи ичида пайдо бўладиган елимга ўхшаш нарса деб изоҳ берилиб, унинг қон тўхташи хусусияти бор дейилган.

²² Мис—Т текстида ва П да روى, лекин Л ва Д да روين агар буни рўян ўқисак, луғавий маъноси кийинларни қизилга бўяш учун ишлатиладиган бир илдиздир.

²³ Ҳозирда унда подшоҳ ўтирадиган қароргаҳ йўқ—Л ва Д да «бор هست» ёзилган.

Мударрис Ризавийнинг бир нусхасида эса—„излари бор اثرى هست“.

²⁴ Бу ерда Сосонийлар сулоласи шаҳзодаларидан бўлган Шопур (Хусрав I (531—578) ёки Хусрав II (590—628)нинг ўғли) кўзда тутилса керак. Бу Шопур ҳақида «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларидан бирида сўзланади қ. XII боб (Т 38, 39).

²⁵ Б. да қўшимча: «Айтадиларки, шайх Абу Али ибн Сино Афшинида тутилган».

²⁶ Али ва Жаъфар авлоди — Али — Муҳаммад пайгамбарнинг кўёви, сафдоши

ва амакиси Абу Толибнинг ўғли; 656—661 йилларда халифалик қилган. У асосан Эронда тарқалган шна мазҳабларидан имомия мазҳабидаги ўн икки имомнинг биричисини ҳисобланади, Жаъфар (Имом Жаъфар Содиқ) эса олтинчиси, 765 йили вафот этган.

²⁷ Афросиёб — афсонавий шахс; бунинг номи ва ундан кейинги шахсий номлар билан боғлиқ бўлган бу ҳикоя ҳам афсонавийдир.

²⁸ Б. нусхасида қўшимча бир афсона келтирилган: «Айтадиларки, Афросиёбнинг бир қизи бўлиб, унинг доимо боши оғрир эди. Ромтинга келиб туриб қолганидан кейин бу ернинг ҳавоси мувофиқ келиб дарддан халос бўлди ва бу жойга «Оромитан» — «Тан оромитан» деб ном қўйди. Оддий халқ эса бунини «Ромтин» деганлар.

²⁹ Хожа имом Абу Ҳафс Қабир — Бухорода ўтган машҳур фақиҳ — шариат илмининг билимдонини. 834 йили вафот этган. У ҳақда «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида сўзланади (қ. Т 66—69, 92, 93).

³⁰ Варахша — Бухородан 30 км шимолда ғарбда, қадимий шаҳар (юқорида Фарахша шаклида келган эди). Ҳозирда қолдиқлари археологик ишлар натижасида кенг ўрганилган бу қадимий маданият ўчоғининг тарихи В. А. Шишкиннинг «Варахша» (М., 1963) номили асарида тўла ёритилган.

³¹ Хуруқхудот — VIII асрда ўтган Бухоро ҳукмдорларидан.

³² Сомонийлар шаҳзодаларидан бўлган Аҳмад ибн Нухнинг ҳукмдорлик тахтига ўтирилганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. «Мусулмон династиялари»нинг авторини Лен-Пульнинг кўрсатишича ҳамда «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида ёритилишича, Нух ибн Насрдан кейин унинг ўғиллари Абдулмаълик ибн Нух (954—961) ва Мансур ибн Нух (961—976) ҳукмдорлик қилган.

³³ Б. да: йигирма мингдан.

³⁴ Б. да: даштдаги кофирлар.

³⁵ Жездан қурилган шаҳристон — текстда: *شهرستان روئين* шаҳристони рўин.

³⁶ Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон — қ. IV, 20-изоҳ.

³⁷ «Масолик ва мамолик» — яъни «Нўлар ва мамлакатлар»; одатда араб тилида ёзилган географик асарларга берилган ном.

³⁸ Б. да қўшилган: Омуюдан (*أز أمويه*). Омую (ёки Омуй, Омул) ҳозирги Чоржуйнинг ўрта асрлардаги аталлиши. XV—XVIII асрларга оид кўпчилик китобларда ҳам Чоржуй шу ном билан машҳур.

³⁹ Харвор — ҳар хил шаҳарларда миқдори ҳар хил бўлган оғирлик ўлчовини англатади. Луғавий маъноси «бир эшак юки», яъни бир эшакка ортилиши мумкин бўлган оғирлик миқдори. Бу ерда эса «харворҳо» шаклида ёзилган ва умуман «жуда кўп» деган мазмунда ишлатилган.

⁴⁰ Шаддод — афсона бўйича Ирам боғини қурдирган ва золимликда донг чиқарган бир подшоҳнинг номи; шу туфайли адабиётда кўпинча золим подшоҳ — ҳукмдорларга шундай нисбат берилди.

V

¹ Фундукий — яъни жигарранг.

² Омил — қ. IV боб, 17-изоҳ.

³ Б. да қўшилган: «баъзисини мураккаб рангли қилиб тўқиб, «алоча» дер эдилар».

VI

¹ Д. да „бут“ (*بت*) ўрнида „болалар ўйинчоғи“ (*بازی بچکان*). Л. да эса ҳар иккаласи ёнма-ён ёзилган, лекин кейинроқ фақат бут ҳақида гап кетади.

² Л, Д ва Б. ларда қўшимча: «сўнг ташқари чиқиб бут сотиб олар ва уйларига жўнар эдилар».

VII

¹ Нумижкат — ўрта аср манбаларининг маълумотида, Нумижкат аслида Бухорога яқин, лекин ундан алоҳида бир шаҳар бўлиб, сўнг бу икки шаҳар бир-бирига қўшилиб кетган, шунинг учун Бухоро гоҳо Нумижкат деб ҳам аталган. «Бухоро тарихи»нинг XXVII бобида ҳам Муқанна қўзғолони даврида (VIII аср) Нумижкат Бухородан айрим қишлоқ эканлигини англатувчи жумла бор (қ. Т 80).

² Салмони Форсий — асли эронлик бўлиб, Муҳаммад пайгамбарнинг саҳобаларидандир; 655 йили вафот этган.

³ Арабчада Самарон—Л ва Д да бунинг ўрнида **سمر آيت** Симроят.

VIII

¹ Л ва Д да „Бухоро арки ҳисори“нинг (**حصار ارك بخارا**). Бу ерда ҳисор қалъа маъносига.

² Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги туфайли—текстда: **بهر** аз баҳри онки, ин вилоят у ро орияти буд.

³ Б да қўшилган: Афросиёбнинг биродари Каршюз (**كرشيوز**).

⁴ Б да қўшимча бор: унинг қабрини Сиёвуш вали мазори дейдилар.

⁵ Подшоҳлик девонлари—текстда: **ديوانهاي پادشاهي** подшоҳий.

⁶ Кутвол — яъни қалъа бошлиғи.

⁷ Хоразмшоҳ — бу ерда Хоразмшоҳ Отсиз кўзда тутилиши керак, у 1127—1156 йилларда ҳукмронлик қилган.

⁸ Султон Санжар — салжуқийлар сулоласи ҳукмдорларидан (1119—1157 йиллар).

⁹ Гўрхон — 1141 йили султон Санжарни мағлубиятга учратиб Мовароуннаҳрни босиб олган қорахитойлар сулоласи ҳукмдорининг унвони.

¹⁰ Ғуз аскарлари — турк қабилаларидан бири бўлган ғузларнинг султон Санжар (салжуқийлардан) иктиёридаги аскарлари кўзда тутилса керак.

¹¹ Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш — 1200—1220 йилларда ҳукмронлик қилган; «хитойликлар енгилдилар» дейишдан қорахитойларни тушунмоқ лозим (қ. Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 1-китоб, Тошкент, 1956 йил, 302—305-бетлар).

IX

¹ Сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги, умуман, 874—999 йиллар.

² Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмронлик даври 914—943 йиллар. У ҳақда тўлароқ қаранг: XXXII боб.

³ Амалдорлар—текстда **عمال** (уммол)—(бирлиги **عامل**). Юқорида айтганимиздек (қ. IV боб, 17-изох) бу термин асосан солиқ йиғувчиларга ишлатилса ҳам, бу ерда умумий мазмунга биноан „амалдорлар“ дейиш тўғрисида.

⁴ Бу ўнта девон (давлат идораси)нинг аталиши текстда қуйидаги тартиб ва номлар билан ифодаланган: 1) **ديوان وزير** („Девони вазир“), 2) **ديوان مستوفى** („Девони муставфий“), 3) **ديوان عميد الملك** („Девони амид ал-мулк“) —бу девон

Техрон нашрида тушириб қолдирилган, бошқа нусхалардан қўшилди, 4) ديوان (Девони сохиби муаййид*)—бирок „муаййид“нинг луғавий маъноси: „кўмак берувчи“ мазмунни тўла ёрита олмаганлиги учун Ликошиннинг тузатиши— بريد („барид“) қабул қилинди, 6) ديوان شرف („Девони шараф“) —тўғривоғи „шараф“ ўрнида „мушриф“— مشرف, 7) ديوان محتسب („Девони мумалликайи хос“), 8) ديوان مملکه خاص („Девони муҳтасиб“) 9) ديوان اوقاف („Девони авқоф“), 10) ديوان قضا („Девони қа-зо“).

⁵ Абдулмалик ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоилнинг ҳукмронлик даври: 954—961 йиллар.

⁶ «Китоби Яминий»нинг муаллифи Аҳмад ибн Ҳасан ал-Ўтбий — «Бухоро тарихи»ни форс-тожик тилига таржима қилган Аҳмад ибн Муҳаммад бу ерда хатога йўл қўйган: ҳақиқатда вазирнинг номи Абу Жаъфар Утбий бўлиб, «Тарихи Яминий»нинг автори бутунлай бошқа шахс — Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбийдир.

⁷ Ҳамма нусхаларда шундай (خاصگان), лекин Д да: (خصميان) бичилган куллар*.

⁸ Сомонийлар сулоласидан бўлган Мансур ибн Нуҳнинг ҳукмронлик йиллари: 961—976.

⁹ Т тексти бўйича бу ишни Амири садиднинг шахсан ўзи бажарган; биз умумий мазмунга қараб, мазкур тарзда ёзилган бошқа нусхалар текстини қабул қилдик.

¹⁰ Мисқол — оғирлик ўлчови: 4,25 грамм.

X

¹ Халифа ал-Мустаъин ибн ал-Муътасим — аббосийлар халифаларидан: 862—866 йиллар.

² Маволий — аслида «мавло» (хожа, жаноб, валий ва ҳоказо)нинг жами. Бу ердагига ўхшаш «озод этилган қул» маъносида ҳам келади. Маволий (озодлик олган қул)лар Исмонл Сомонийнинг гвардиясида хизмат қилганлар.

³ Дарвозайи Нав—„Бухоро тарихи“нинг барча нусхаларида шундай (نو) шаклда ёзилган, лекин бошқа араб манбаларида Нур (نور) шаклида учрайди.

⁴ Насрхон ибн Тамғочхон, яъни Малик Шамсулмулк..., қ. IV боб, 16-изоҳ.

⁵ Қароргоҳ—текстда: دار الملك (дорулмулк).

XI

¹ Мил (ميل)—масофа ўлчови, „Ғиёс ул-луғот“да келтирилишича 4 000 зироъни ташкил этади, ҳар бир зироъ эса 24 энликдан иборат; яна шу луғатда бир мил 4000 қадамдан иборат эканлиги ҳамда бир фарсангининг учдан бирига баробар келиши ҳам айтилган.

² Ҳизрхон 1080 йил тахтга ўтирган.

³ Аҳмадхоннинг ҳукмронлиги 1095 йилгача давом этган.

⁴ Маликшоҳ — салжуқийлар султони (1072—1092), у Мовароуннаҳрга 1089 йили қужум қилган.

XII

*1 Шу ерда Т текстда қисқартириб юборилган, биз П дан таржима қилдик.

*2 Амири ҳамид даври — қ. I боб, 3-изоҳ.

XIII

*1 Бухоро ва унинг атроф ерларидаги анҳор-дарёлар ҳақида тўлароқ қаранг: В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 165—168.

*2 Сосонийлар сулоласидан бўлган Кисро (Хисрав) I (531—578) ёки Хисрав II (590—628).

XIV

*1 Теҳрон босмаси ва Д, Л нусхаларида бу сўз йўқ, умумий мазмун тақозосича П дан қўшилди.

XV

*1 Канпирак девор — харобалари шу кунларгача ҳам сақланиб қолган; ҳозир ҳам «Кампир девор» деб аталадиган бу мудофаа девори ҳақида тўла маълумот учун қ. Қ. Муҳамедов, «Қадимий мудофаа деворлари», Тошкент, 1961.

*2 Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусий 783 йилдан 787 йилгача амирлик қилган.

XVI

*1 Бу ерда Хуросонда ҳукмронлик қилган тоҳирийлар сулоласининг намоёндалари келтирилган-у, лекин хатога йўл қўйилган; ишончли манбаларга қараганда бу сулола аъзоларининг номлари ва ҳукмронлик йиллари пастдан юқори қараб қуйидаги тартибда бўлиши лозим: Муҳаммад (862—873), ибн Тоҳир II (844—862), ибн Абдуллоҳ (828—844), ибн Талха (822—828), ибн Тоҳир I (821—822). Демак, 849—850 йилларда Бухоро шаҳри атрофига девор олинган вақтда Тоҳир II (844—862) Хуросон амири бўлган.

*2 Арслонхоннинг ҳукмронлик даври, юқорида айтилганидек, 1102—1130 йиллар.

*3 Масъуд Қилич Тамғочхон — қорахитойлар хони (1160—1178).

*4 Т нашри текстда 560 (18 ноябрь 1164—6 ноябрь 1165), шу нашрда фойдаланилган бир нусхада 564 (5 октябрь 1168—24 сентябрь 1169), қолган нусхаларнинг ҳаммасида 460 (11 ноябрь 1067—30 октябрь 1068) йиллар кўрсатилган.

Юқорида «Бухоро аркининг бино этилиши» бобида ўтганига ва Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такашнинг ҳукмронлик йилларига (1200—1220) асосан текстга тузатиш киритилди.

XVII

*1 Абу Бақр Сиддиқнинг (халифалик) даври: 632—634 йиллар.

*2 Ҳорун ар-Рашид — аббосийлардан; халифалик йиллари: 786—809.

*3 Мусо ал-Ҳодий — аббосийлардан; 785—786 йилларда халифалик қилган.

*4 Бухоро — Б дан қўшилди.

*5 Қолип—текстда ^ودکک.

⁶ Тери (?)—Бу сўзни англатувчи барча нусхалардаги **مشك**—„машк“нинг луғавий маъноси: қўй терисидан тайёрланган дам, мешкобдир. Аммо металлдан эритиб қуйиладиган танга пул таркибига тери киритилиши шубҳали бўлганлигига биноан **مشك** (машк) ни **جست** (жаст) ўқиш тўғри кўринади. „Жаст“ эса рухнинг ҳиндча аталишидир.

^{*7} Хирож тўлашга — Б дан қўшилди.

⁸ Фақат Т текстда „қизил олтин“ (**زر سرخ**), қолган нусхаларда бунинг ўрнинда **در شرع** ёзилган, бунда таржима қуйидагича ўзгариши мумкин: „... шаръий [ўлчов]да бир мисқол [соф кумуш]...“.

⁹ Қўшки Мохак — Т нашрига жалб қилинган бир нусхада Мохак ўрнида Мох.

¹⁰ Бир ҳабба (**يك حبه**)—Т, Л ва Д нусхаларида шундай; П ва Б да эса текст бузилиб **يك جند** „бир қанча“ ёзилган.

^{*11} «Ўн дирамида» — Л да: бир дирамида.

^{*12} Ярим дирамдан тортиб тўрт ярим донакгача — Л ва Д ларда «ярим дирам ёки тўрт ярим донак».

Бу бобда учраган оғирлик ўлчовларининг ўша даврларда арабларда ишлатилган миқдори тахминан шундай:

мисқол — 4,250 гр.

дирам — 3,186 гр.

донак — 0,531 гр.

ҳабба — 0,071 гр.

XVIII

¹ Муовия I — умавия халифаларидан, халифалик йиллари: 661—680.

² Бир миллион — Б да бир миллион тўрт юз дирҳам.

³ Байғория (текстда ёзилиши: **بيغاريه**)—луғатларда бундай сўз учрамайди, Т нашрида (47-бет) бир нусхада „бутфорид“ (**بتفاريد**) шаклида ёзилганлиги кўрсатилган.

Агар бу сўзни хаттотлар хатоси билан „бут офарида“ (**بتافريده**)нинг бузилиб ёзилиши деб тахмин қилсак, унда „бутга ўхшаш яратилган“ деган мазмун чиқади.

⁴ Қусам ибн Аббоснинг ўз ажали билан вафот топган ёки ўлдирилганлиги ва бу воқеа Самарқандда ёки Марвада содир бўлганлиги борасида манбаларда ихтилофлар бор. Лекин шуниси аниқки, ҳозирда ҳам Самарқандда мавжуд бўлган Шоҳизинда мақбараси унинг бу ерга қўмилган ё йўқлигидан қатъий назар шу шахс номи билан боғланган. Бу ҳақда муфассал маълумот Абу Тоҳир Хожанинг «Самария» асарида тўлиқ келтирилган.

⁵ Язид (I) ибн Муовия (умавия халифаларидан) халифалик қилиб турган вақти—680—683 йиллар.

⁶ Муслим ибн Зиёд ибн Абийҳ арабларда отасининг номи ноаниқ бўлган кишига шундай (Абийҳ) дейилади, яъни: отаси номаълум Зиёднинг ўғли Муслим. Хуросонда амрлик қилган йиллари: 681—684.

^{*7} То бу лашкар етиб келгунича — Л, Д, Б лардан қўшилди.

⁸ Дарё — Б да аниқроқ: Харқон канали.

⁹ Хўтан амири — Хўтан Шарқий Туркистонда жойлашган.

¹⁰ Эртаси куни тонг отгач Бидун сувдан ўтиб, Хўтан амирининг олдига келди, уларнинг оралиги ярим фарсанг келар эди. Текстда: *بامداد دیگر شد و بیدون از آب بگذشت و نزدیک امیر ختن آمد که میان ایشان نیم فرسنگ بود* Жумла ноаниқ: Бидун билан Хўтан амира орасида ярим фарсанг қолдими (текст бўйича шундай) ёки мазмунан олганда араблар билан улар орасидами? Б ва Л бўйича эса «...яқин келди, оралиқ ярим фарсанг эди». Бундан ҳам тушунилиши шундайки, Бидун билан Хўтан амира лашкарларининг оралиги ярим фарсанг бўлган (араблардан қатъий назар).

¹¹ (Араблар) ҳар гал қочишга «Бир оз сабр қилинг» деди — Л ва Б да бу жумла шундай: (Араблар) ҳар гал қочишга тутунганларида Муҳаллаб «бир оз сабр қилинглар» деб қичқираб эди.

¹² ... қақриб — Л ва Б да бу сўздан кейин қўшимча: «у қандай кийимда бўлса шундайлигинча».

XIX

¹ Ажам — араблар ўзларидан бошқа халқларни «ажам» деб атаганлар, шунингдек, араблар яшайдиган ерлардан бошқа мамлакатлар, хусусан Эрон ва Туронлар ҳам «мулкки ажам» номи билан юритилган.

² Ҳажжож — араб халифалигининг шарқий қисмларининг 694—714 йиллардаги ноиб Ҳажжож ибн Юсуф; ўз золимлиги билан донг чиқарган. Қутайба ибн Муслимнинг Хуросон амира бўлган йили — 705.

³ Тўхористон — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаги икки соҳилини ишғол этган ерларнинг ўрта асрлардаги аталиши.

⁴ Хунбун — Бухоро билан Пайканд оралигида жойлашган қишлоқ.

⁵ Тороб — бу ҳам Хунбун яқинида ўрнашган Бухоро қишлоқларидан.

⁶ Битта қалқон эллик ёки олтимиш дирам — Л да бунинг ўрнида: битта шамшир олтимиш дирам.

⁷ Совут етти юз дирам — Л да бунинг ўрнида: яхши совут тўққиз юз дирам.

⁸ Ҳайёни Набатий — Қутайбанинг яқин кишиларидан.

⁹ Ҳайёни Набатий «менга эртагача муҳлат бер» деди — Л бўйича таржима қилинди. Т да босма хатога йўл қўйилган бўлса керак, бу жумла ўрнида шундай: Ҳайёни Набатий Қутайбага қараб «мен ўзим шу йўлни ахтармоқдаман, то эртагача менга муҳлат бер» деди.

¹⁰ Ўз вилоятимга — Т да йўқ, Л дан қўшилди.

XX

¹ ... баён қилинди — қ. XVIII боб.

XXI

¹ Бкнигонкинт (*بکنيٓتاکينٓت*) ва икунийёкуни (*نکونيانکونى*) Т нусхасидаги ёзилиши шундай: бошқа нусхаларда ҳам шунга яқин, лекин бир оз бошқачароқ шаклларда, масалан, Л да *بکنيٓتاکينٓت* келган; рукуъ ва сажда маъноларини англатувчи қадим Сўғд ва Бухоро тилларидаги сўзлар.

² Мен (бунинг сабабини) ўз устозимдан... бутга чўқинар эдилар—Т, П, Б нус-

халарида текст қисқартирилиб тушунарсиз бўлиб қолган. Масалан, Т да: *گفت پرسیدم از استاد خویش که ان درها باول که نیاده بود و مردی که عمر یافته بود گفت سبب آن چنان بود که بزمان گفتندی بیرون شهر* «Айтди (мазмун бўйича Наршахий айтган — ред): мен ўз устозимдан у эшикларни аввал ким қўндирган эди», — деб сўрадим ва кўп умр кўрган бир киши айтди (орада устознинг эшикларни қўрган дурадгордан нақл қилаётганлиги ҳақидаги гаплар тушириб қолдирилган — ред): бунинг сабаби шуки, айтишларинча, бир вақтлар шаҳар ташқарисида...».

Ликошин ва Фрайларнинг таржималарида ҳам ана шу қисқартирилиб бузилган текст бўйича таржима қилинган.

*³ Эшиклар хунук бўлиб кетмасин учун — Л дан қўшилди.

*⁴ Томлардан — текстда *بامها* бу ерда „баландлик“ маъносида келган бўлиб, масжиди жоменинг бошқа иморатларга қараганда пастлик ерда ўрнашганлигидан дарак беради.

*⁵ Л да қўшилган: «ҳозир «гардани шутур» — «туя бўйини» деб аталадиган жойда.

*⁶ Шу ердаги саналарда ноаниқлик бор: Ҳорун ар-Рашиднинг халифалик йиллари — 786—809; Фазл ибн Яҳё ибн Халид Бармакий шу йиллар орасида (794—795) Хуросонга амирлик қилган, демак масжиди жоме қурилган йил: 770—771, булардан илгарироқ бўлиб қолади.

*⁷ Абу... қози — Т текстида *أبو... قاض* (Абу... қоз) ҳамма нусхаларда ҳам тўлиқ ном келтирилган эмас. Лекин Т даги „қоз“ (*قاض*) ўрнида П ва Б ларда „қози“ (*قاضی*).

*⁸ Абу Абдуллоҳ ал-Жайҳоний — текстда Убайдуллоҳ ёзилган, лекин тўғриси Абдуллоҳ, «Китоб ул-масолик ва-л-мамолик» номли бизгача етиб келган-келмаганлиги ноаниқ бўлган географик асарнинг автори; сомонийлар сулоласи ҳукмронларидан Наср II ибн Аҳмаднинг (914—943) вазири бўлган.

*⁹ Тамғочоннинг ҳукмронлиги даврининг охири — 1068 йил (қ. IV, 16-изоҳ).

*¹⁰ Бу орадаги жумлаларда чалкашлик бор. Тарихий адабиётда ёритилишча қораконийлар ҳукмдори Иброҳим Тамғочон 1068 йили ўз ўғли Шамсулмулк фойдасига тахтдан воз кечган. Бошқа ўғли — Сайфас (В. В. Бартольднинг аниқлаши бўйича Шуайс) эса биродари Шамсулмулкка қарши бош кўтарган. Шамсулмулк то 1080 йилгача ҳукмронлик қилган (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 377).

XXII

*¹ Амрири садид Мансур ибн Нуҳ ибн Наср — сомонийлар сулоласидан, ҳукмронлик йиллари: 961—976 (қ. XXXV боб).

*² Арслонхоннинг — Б дан қўшилди.

XXIII

*¹ „Кўйи риндон“ (текстда *کوی رندان*); Л ва Д да *کوی پدید* „Кўйи па-дид—очик кўча, яъни „жамоат кўчаси“, Б да *کوی گبران* „Кўйи габрон“—ош-парастлар кўчаси.

*² Абу Жаъфар Давонақий, яъни халифа Мансур; аббосийлар халифаларидан, 754—775 йилларда халифалик қилган.

³ Биз мазмун бўйича „ҳосил“ деб таржима қилганимиз сўз асосида текстда غله «сўзи бор.

⁴ Тоҳирийлар сулоласида бундай ном йўқ. Умуман бу сулоланинг Хуросонда ҳукмронлик йиллари 821—873.

⁵ Кандиз (яъни куҳандиз—қўрғон), ЎзФА Шарқшунослик институтининг 2212/П рақамлик қўлёзмаси (варақ 43 а), Ликошин ва Фрай таржимасига асосан (цитадель)

қабул қилинди. Т текстида ва П да گبريه —Габриий; Л ва Д да كند نو —Канди нав ёзилган.

⁶ Хожа имом Абу Ҳафс Кабир Бухорий—Бухоронинг машҳур фақиҳларидан, вафот йили, «Бухоро тарихи»нинг ўзида кейинроқ айтилишича, 832 (қ. шу боб Т нусхаси, 68-бет).

⁷ Тўғриси: Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, машҳур фиқҳ олими Абу Ханифанинг шогирди, вафоти йили—804.

⁸ Ислом авторлари орасида Шамс ул-анмма ал-Ҳалвонийгача (вафоти 1060 йил атрофида) ўтган фақиҳларни «мутақаддимин»—«аввалгилар», ундан кейинги фақиҳларни эса «мутааххирин»—«кейингилар» деб юртилади.

⁹ Абу Абдуллоҳ—Абу Ҳафс Сағир деб ҳам аталади, вафоти йили—877.

¹⁰ Муҳаммад ибн Толут ... ривоят қилиш тарихи—Д нусхасида «Муҳаммад ибн Толут «Фасл ул-хитобдан» сўзлари келтирилмаган, Л да ҳам текст ичида йўғу, ҳошияга ёзилган. Б да эса «Фасл ул-хитобдан»дан кейин, бу китобнинг Хожа Муҳаммад Порсойи Бухорий томонидан ёзилганлиги қўшимча қилинган. Шу далилларга кўра ҳамда Муҳаммад Толут исмларининг қайтарилши ҳам «риwayat қилиш тарихи» деб кўплик шаклида ёзилишига асосланиб жумла бошидаги «Муҳаммад ибн Толут Ҳамадоний» исми ортиқча деб фараз қилиш лозим.

¹¹ Вазир—Д ва Л да бунинг ўрнида خصى —«Бичилган қул».

¹² Мужовирлар (محاوران)—масжид ва мазорларда тунаб юрувчилар.

¹³ Ҳақраҳни «ҳақ» деб атаганлар—Л да «Ҳақраҳдан ҳақ—ҳақиқат истаганлар». «Ҳақраҳ»нинг мазмуни: ҳақ йўл.

¹⁴ Қутайба ўлдирилган йил—715.

XXIV

¹ Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қушайрий 166 (782—783) йилда эмас, 120 (29 декабрь 737—17 декабрь 783) йили вафот этганлиги тарихий адабиётда манбалар асосида аниқланган. Бинобарин, 166 йилни 120 деб тушунмоқ лозим; шунингдек, унинг нисбаси ҳам «ал-Қушайрий» эмас, «ал-Қасрий»дир.

² Сомон қишлоғи баъзи манбалар маълумотида Самарқанд атрофида дейилган, бироқ «Бухоро тарихи»даги бу сўзлар, кўпчилик манбалар билан бир қаторда, Сомон қишлоғининг Балхга яқин ерда эканлигидан дарак беради.

³ Абу-л-Ҳасан Майдоний—академик В. В. Бартольднинг аниқлашича, «Майдоний» эмас «Мадоний» ёзилиши керак (Сочинения, т. 1, М. 1963, 60-бет, 3-изоҳ). Майдоний эса (тўла номи Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад), араб тарихнависларидан бўлиб, 830 ёки 840 йилда вафот этган. Тарихий-биографик манбаларнинг маълумотида у арабларнинг Хуросонда олиб борган истилочилик урушлари, Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қасрийнинг ҳукмронлиги, Наср ибн Сайёрнинг ҳукмронлиги Қутайба ибн Муслим ҳақидаги латифаларга онд китоблар ёзган (В. В. Бартольд, ўша асар, 49-бет).

⁴ Зимнийлар—ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатда яшаб турувчи бошқа динларга маъсуб кишилар, ислом давлати ўз ҳимоясида сақлаб турганлиги эвазига зимнийлар маълум солиқ—жизя тўлаб турганлар.

⁵ Солиқ йиғувчи—текстда кўплик шаклида *عمال* (уммол) келган; гап бир киши устида кетаётганлиги учун *عامل* (омил) ўқилди.

XXV

¹ Наср ибн Сайёр — Хуросонда амирлик йиллари: 738—748.

² Бу йил 120 (737—738) ўқилиши тўғри эканлиги ҳақида қ. XXIV боб, I-изоҳ.

³ Ҳишом ибн Абдулмалик ибн Марвон — умавийлар халифаларидан, халифалик йиллари: 724—743.

⁴ Юқори Хунбундаги „Кораки алавиён—„Али авлодиниң экинзори“—„экинзор“ сўзи текстда *ضیاع* берилган. Л да „Хунбун“ни „Ханбун“ қилиб ҳаракат қўйилган ва „Кораки алавиён“ ўрнида „Ханбун мугон“ (*خنبون مغان*) ёзилган.

⁵ Бухорхудот ... ўлди — Л да жумла тўлароқ: «Бухорхудот Наср ибн Сайёрга васият қилди ва бир кундан кейин ўлди».

⁶ Б ва Л да қўшимча: уни Қутайба подшоҳ қилган эди.

XXVI

¹ Бу бобда баён қилинган воқеалар 750—751 йилларда содир бўлган.

² Али — қ. IV боб, 26-изоҳ.

³ Марвонийлар — умавийлар халифаларидан (661—750) охиригиси Марвон II (744—750) нинг авлод-тарафдорлари кўзда тутилади.

⁴ Аббосийлар — умавийлар (661—750) халифалигидан кейинги 750—1258 йилларда ҳукмронлик қилган халифалар сулоласи.

⁵ Барзам—текстда ёзилиши *برزم* (Брзм). „Ҳафт қулзум“да буни Амударё ёқасидаги бир қалъа номи дейилган. Лекин „Замм“ни алоҳида олсак, у Карки шаҳрининг қадимий номи. Зам вилояти Амударёнинг Каркидан жанубдаги қисми, Андхўй Маймана атрофлари.

⁶ Абу Муслим — умавийлар хонадони халифалигининг йиқилиши ва аббосийлар хонадони халифалигининг ўрнатилишида аббосийларга катта хизматлар кўрсатган шахс. Унинг аббосийлар хонадони халифалигига даъватчилик ишини бажарганлиги ҳақида кейинроқ «Бухоро тарихи»нинг ўзида эслатилади.

⁷ Омуя (ёки Омуя), яъни Омуя — қ. IV боб, 38-изоҳ.

⁸ Кашмиз (текстда *كشميز*), Б да *كشمهتين* (кшмхтин), Фрай изоҳида бунинг Омуя (Чоржуй) яқинида ўрнашган шаҳар эканлиги ва „Кушмиҳон“ ўқилиши тўғрилиги кўрсатилган.

⁹ Сипоҳ аломатини (*علامت سپاه*) ошкоро қилди—Ликосини буни ҳамма нусхаларда шундай ёзилганидан қатъий назар *علامت سپاه* — „қора аломат“ ўқилиши тўғри деган. Чунки аббосийларнинг байроқлари қора рангли бўлган. Тағшода Зиёд ибн Солиҳ тарафида жанг қилганлиги учун шундай аломат кўрсатган бўлишини тўғри деб тушуниш мумкин.

¹⁰ Араблар — Л дан қўшилди.

XXVII

¹ «Ахбори Муқанна» (номли китоб)нинг муаллифи Иброҳим ва Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийларнинг айтишича ...

Иброҳим — бу Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулий эканлиги ҳақида Бартольд (Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 60) гумон билдирган. Машҳур тарихнавис Табарийнинг яшаган йиллари 839—923.

² Маҳдий ибн Мансур — аббосийлар халифаларидан, халифалик йиллари: 775—785.

³ Абу Жаъфар Давонақий даври, яъни аббосийлар халифаларидан бўлган Мансур (754—775 йиллар)нинг даври.

⁴ Аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонида — қ. XXVI боб, 6-изоҳ.

⁵ Абдулжаббор Аздий — 758 йили Хуросон амири бўлган.

⁶ Бу жумла Л, Д ва Б нусхаларида юқоридаги абзац олдидан тўлароқ ҳолда келтирилган: У ҳали Марвда эканидаёқ халқни йўлдан чиқарсинлар деб ҳар жойга доний (ташвиқотчи)лар юборди.

⁷ Нахшаб ёки Насаф — ҳозирги Қарши ёнидаги қадимий шаҳар. Кеш — Шаҳрсабз ва Қитоб.

⁸ Бошқа нусхаларда Амр.

⁹ Нумижкат — текстда *نمجت* Б да ва Д да *لمجت* Лумижкат (қ. VII боб, I-изоҳ).

¹⁰ Т текстида бу ерда *خشرى* — Хашрий (ёки Хишрий), аммо кейинги учрашида *خشوى* (Хашвий ёки Хишвий). П текстида Хашрий ёзилиб, хато-савоб жадвалида Хашвий қилиб тузатилган. Л, Д нусхаларидаги ёзилиши ноаниқ.

¹¹ Шараф — Л ва Д да: Ашраф.

¹² То — Л дан олиб таржима қилдик, Т, Д, П ларда Л даги *تا* ўрнида *وبا* (ва бо) бўлиб, маъно англашилмайди.

¹³ Маоз ибн Муслим Хуросонга амир бўлган вақт — 777 йил.

¹⁴ Нарвонлар — Д ва Л дан қўшилди.

¹⁵ Ҳарий — яъни Ҳирот шаҳари; ҳозирги Афғонистоннинг шимоли ғарбида ўрнашган.

¹⁶ Арбинжон ва Зармон — Бухоро билан Самарқанд орасида йўл устида ўрнашган қишлоқлар номи.

¹⁷ Ҳикоят — Б дан, қўшилди.

¹⁸ Ҳирот амири бўлган Саъид кўп лашкар билан Муқанна ҳисорининг дарвозасига келиб қўнди — Б да жумла тўлароқ келтирилган: „Муқанна саройи дарвозасига йигирма мингдан ортиқ лашкар борди, урушлар қилди, аммо уни ололмади. Муқаннанинг ҳалок бўлиш вақти етгач, Маҳдий Ҳиротнинг амири бўлган Саъид Ҳарашийни юборди ва у лашкар билан Ҳисор дарвозаси (олдига) келиб қўнди.“

Б даги Саъид Ҳараший ёзилиши тўғридир, чунки Т нусхасида ҳам (88-бет) *سعید* *حرشى* келган.

¹⁹ Бу қишлоқнинг эркаклари — Д ва Л да: бу қишлоққа келган мусофирлар.

²⁰ Такона — Л ва Д да: *ثكانه* „Сакона“.

XXVIII

¹ Л ва Д нинг ҳошиясида «Тарихи Фахруддин Али Муставфий Ироқий»дан келтирилган илова бор: уларнинг ҳукмронлик муддати бир юз ўн йилу олти ою етти кун бўлган. Уларнинг мамлакати Турк диёридан то Ҳинд, Форс ва Ироқ чегараларигача, турар жой (пойтахт)лари эса Бухорода бўлган; уларнинг адади ўн нафар.

² Аббосийлар халифаларидан бўлган Ҳоруи ар-Рашиднинг халифаликка ўтирган

йили — 786, вафоти йили эса — 809. Шунга кўра мазкур Самарқанд воқеалари 809 йилда содир бўлган.

³ Маъмуннинг халифаликка ўтирган йили бевосита Ҳорун ар-Рашиддан кейин (809) эмас, 813 йили воқе бўлган ва у 833 йилгача халифаликда турган.

⁴ Икки юз иккинчи — П ва Л да: икки юз тўқсон икки (13 ноябрь 904—1 ноябрь 905); Д да икки юз тўқсон (5 декабрь 902—23 ноябрь 903) лекин ишончли манбаларга асосан бу нусхалардаги саналар кўчирувчилар хатоси бўлиши керак.

⁵ Ҳассон ибн Уббоднинг Хуросон амирлигидан туширилган йили — 821.

⁶ Тоҳир ибн Ҳусайн — 821—822 йилларда Хуросон амири бўлган.

⁷ Нуҳ ибн Асаднинг вафоти йили 842, Аҳмад ибн Асадники — 864.

⁸ Аббосийлардан бўлган Восиқнинг халифалик йиллари — 842—847. Шунга кўра бу халифанинг номи янглиш келтирилган. Академик В. В. Бартольд Табарийнинг маълумотига асосланиб Наср ибн Аҳмаднинг бутун Мовароуннаҳрга амир қилиб тайинланганлиги ҳақидаги фармони 875 йили аббосийлар халифаси Муътаид юборганлиги ҳақида айтади (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 268).

XXIX

¹ Амр ибн Лайс — саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайснинг биродари; 879 йили ўз акаси ўрнига тахтга ўтирган. Сомонийлардан амир Исмонл уни Балхда мағлубиятга учратганлиги воқеаси XXX бобда батафсил сўзланган.

² Сарлавҳадан то шу ергача бўлган текст Д ва Л нусхаларида ҳошияда келтирилган ва тагига «Тарихи Муставфийдан» деб илова берилган.

³ Барча нусхаларда «туғилди» сўзини англатувчи *ولادت* ўрнида *ولايت* ёзилган; мазмунан тузатилди.

⁴ Яъқуб ибн Лайс — саффорийлар сулоласининг асосчиси, ҳукмронлик йиллари 868—879. Унинг Хуросонни тоҳирийлар сулоласи қўлидан олган йили — 873.

XXX

¹ Рабинжан (Т текстда ёзилиши *رشخان* Решхан); Л ва Д нусхаларида ва Т нинг 99-бетида келтирилган *رينجن* (Рабинжан) шакли қабул қилинди. Бу юқорида ўтган Арбинжондир (қ. XXVII боб, 16-изоҳ).

² Соқчибошлик—текстда: *صاحب شرط* (соҳиби шурат).

³ Дабир — котиб ва маслаҳатчи маъносида.

⁴ Исфижоб—текстда *استجاب* Истижоб ёзилган. Кўпчилик адабиётда машҳур бўлган шаклда олинди. Чимкент ёнида, Сайрам ўрнидаги ўрта аср шаҳри.

⁵ Ман — оғирлик ўлчови; ҳар хил ерларда турли миқдорни англатган; масалан, араб халифалигида ишлатилган 1 ман — 831 гр. Текстда умуман дон оғирлиги эмас, бир донга нон ҳақида гап бораётганлигига асосан бу ерда мазкур 831 гр атрофидаги миқдор тушунилиши мумкин.

⁶ Омил хирож—(текстда *عامل خراج*) хирож йиғиш ишлари мутасаддиси.

⁷ Девон даромади—текстда *اموال ديوان* (амволи девон), яъни давлат мол-мулки.

⁸ Қишлоқлар—текстдаги бу сўзни англатувчи *قرى* (бирлиги *قرية*) ўрнида кўпчилик нусхаларда *قوى* — «кучли» сўзи бўлиб, «кучли лашкар» маъносида ёзилган.

⁹ Возбодин — Бухоро ва Самарқанд оралигида ўрнашган экаиғи текст мазмунидан тушунилса ҳам, лекин тарихий адабиётда бундай номдаги жой учрамайди.

*¹⁰ УзФАШИ қўлёзмалари № 2212/1 (варақ 64б) ва 4355/III (варақ 95а) дан олинди. Таржимага асос қилинган бошқа нусхаларда: «Амир Исмонл хоразмликлардан бир тўда лашкарга бақириб, уларни амир Насрдан узоқлаштириди-да, отдан тушиб амир Насрнинг узангисини ўпди». Бу тарзда ёзилиши кейинги жумланing мазмунига қарши бўлганлиги учун биз мазкур икки қўлёзма текстини маъқул топдик.

¹¹ Муътазид — аббосийлардан; 892—902 йилларда халифалик қилган.

*¹² Мазкур 2212/1 (варақ 66а) ва 4355/III (варақ 96б) ларда бунинг ўрнида: «Марвага юзланди».

¹³ Али ибн ал-Хусайн—Жанубий Эрондаги Форс вилоятининг амири. 869—871 йиллар орасида Яъқуб ибн Лайс унинг ҳукмронлигидаги Форсни тортиб олган (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 275).

¹⁴ Гузгонийн амираи Аҳмад (кейинги абзацда Аҳмад ибн Фаригун) — ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги Андхўй, Шибирғон шаҳарлари жойлашган ерлар Гузгон (ёки Гузгонон) деб аталиб, IX—X асрларда у ерда фаригунлар сулоласи ҳукмронлик қилган; Аҳмад шу сулоладандир.

¹⁵ Мазкур 2212/1 (варақ 66 б) рақамлик қўлёзмадан олинди. Асос нусхаларда кўйидаги тарзда ёзилган.

از معروفان نشابور جندی را فرستاد و
پیش بدر رفت و عهد کرد و ایشان را بر خود گواه گرفت

¹⁶ Муҳаммад ибн Али ибн Суруш — юқорида Али ибн Суруш келганига кўра бу ерда ҳам ўша Али ибн Суруш бўлиши лозимлигига қарамай, барча нусхаларда шундай, яъни Али ибн Сурушнинг ўғли Муҳаммад асир тушган.

¹⁷ Йигирма бешинчи зу-л-қаъда шу XXX бобда, кейинроқ, 288 йил жумод ал-аввал келган, шунга кўра бу 287 йилнинг 25 зу-л-қаъдаси (21 ноябрь 900) бўлиши керак; чунки жумод ал-аввал ойна зу-л-қаъдадан кейин келади ва ушбу ҳисобда у 287 йилга ўтади.

¹⁸ Форёб — Гузгонон (қ. шу боб 14-изоҳ) даги шаҳарлардан бири. Афғонистондаги қадимий шаҳар, ҳозирги Давлатобод ўрнида бўлган.

¹⁹ Т да бошқа нусхалардаги *راست کردند* ўрнида *پست کردند* ёзилган маъноси: „паст қилдилар“. Умумий мазмунга кўра *راست کردند* „текисладилар“ дейиш тўғри.

²⁰ 10 жумод ал-аввал, 288 йил (2 май 901) — В. В. Бартольд аксар манбаларнинг кўрсатишига асосланиб бу сана ҳақиқатга тўғри келмаслигини, текстда зикр этилган воқеалар 900 йил апрель ёки май ойларида содир бўлганлигини исботлаган (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 284, 1-изоҳ).

²¹ П дан олинди, қолган нусхаларда, Т да ҳам, *ن* „нам“.

XXXI

¹ Аҳмад ибн Исмонл ас-Сомонийнинг ҳукмдорлик йиллари: 907—914.

XXXII

¹ Абу-л-Ҳасан Наср ибн Аҳмад ибн Исмонл ас-Сомоний ҳукмдорлиги: 914—943 йиллар.

² Б дан қўшилди.

³ Амири савъд ўн учинчи йили — юқорида ўтган 301 йилга қараганда, бу ерда 313 (29 март 925—18 март 926).

XXXIII

¹ Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмронлик йиллари: 943—954.

² Бу ерда Абу Зар деб нотўғри ёзилган, юқорида (қ. II боб, 7-изоҳ) айтилишича ҳақиқатан ҳам Бухорога қозилик қилиб фиқҳ масалаларига оид «Мухтасари кофий» номи асар ёзган киши Абу-л-Фазлдир.

³ Абу Али Исфаҳоний Нишопур амири эди — бошқа манбалар маълумотида бу шахс Исфаҳоний эмас Сағонийний ёки Чағонийний (Сурхон водийси) бўлиши керак. У 955 йилда вафот этган.

⁴ Иброҳим Симжур — 945—948 йилларда Нишопурда амирлик қилган.

⁵ Т да тушиб қолган, П дан қўшилди.

XXXIV

¹ Абдулмалик ибн Нуҳ ибн Насрнинг ҳукмронлик йиллари: 954—961. Бу ном олдидаги лақаб ва куня — Амири рашид Абу-л-фазорис — П дан қўшилди, Т да йўқ.

XXXV

¹ Мансур ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги адабиётда 961—976 йиллар деб кўрсатилган, лекин ушбу бобнинг охирида 25 сентябрь 975 йил аниқ айтилган. «Амири садид» унинг лақабидир. «Садид» — тўғри, ҳақ маъносида.

² П, Д ва Б нусхалари тексти шу ерда тугайди. Л да эса кейинги фасл тексти тўлиқ эмас. Таржима Т нусхаси бўйича бажарилди.

XXXVI

¹ Нуҳ ибн Мансур ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмронлиги: 976—997 йиллар.

² Шу даврдаги нуфузли кишилардан бири ҳожиб Бектузун кўзда тутилса керак. Бектузун текстда номи аталган Фойиқ ал-Хосса билан бирга Сарахсда 929 йил Мансур ибн Нуҳни асир олиб, сўнг уни кўр қилиб Бухорога жўнатганлиги тарихий адабиётда баён қилинган.

КЎРСАТКИЧЛАР

ШАХСИЙ НОМЛАР ҚҰРСАТКИЧИ

- Аббос, Жабраил ўғли — 64, 65
 Аббосийлар — 36, 58, 61, 104.
 Абдулазиз ибн ас-Садр ал-Имом ал-Ҳамид Бурҳонуддин Абдулазиз 14, 91.
 Абдулжаббор Аздий — 61, 105
 Абдулжаббор ибн Шуайб — 58.
 Абдулжаббор ибн Ҳамза — 72, 73.
 Абдуллоҳ ибн Абу-л-Аббос — 81
 Абдуллоҳ ибн Амр — 62.
 Абдуллоҳ Муборақ — 14.
 Абдуллоҳ ибн Муслим — 76.
 Абдуллоҳ (ибн) Худон — 43.
 Абдуллоҳ Ҳозим — 40, 43.
 Абдулмажид ибн Иброҳим ан-Наршахий — 14.
 Абдулмалик ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 30, 98, 108.
 Абдулмалик ибн Ҳарсама 58
 Абруй 16, 92.
 Абу Абдуллоҳ ал-Фақиҳ, Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли — 53, 71, 72, 103
 Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний — 49, 83, 86, 102.
 Абу Али, Абу-л-Ҳасан Муҳаммаднинг ўғли — 87.
 Абу Али ибн Сино — 95
 Абу Али Исфаҳоний — 84, 108
 Абу Али Муҳаммад ибн Ҳорун — 67.
 Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллоҳ 21, 72, 95
 Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик — қ. Абу Бакр... Наршахий
 Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий — 4—7, 9, 13, 15, 17, 22, 24, 26, 29, 33, 36, 38, 39, 47, 51, 56, 60, 66, 67, 85, 91.
 Абу Бакр Сиддиқ — 17, 37, 99.
 Абу Бишр Омир ибн Усмон Себавайҳий — 91.
 Абу Дайм Ҳозим Садусий — 14.
 Абу Довуд — 77.
 Абу Жаъфар Давонақий — 52, 61, 102, 105
 Абу Жаъфар Утбий — 98.
 Абу Закириё — 84.
 Абу Закириё Яҳё ибн Аҳмад ибн Асад — 72.
 Абу Зар — 84, 91, 108.
 Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Буҳорий — 15.
 Абу Иброҳим — қ. Исмоил Сомоний
 Абу Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулий — 105
 Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 85
 Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Халид ибн Бунёт — 19, 20.
 Абу-л-Аббос — 82.
 Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Асад ас-Сомоний — 83
 Абул-л-Аббос Тош — 87.
 Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусий — 36, 99.
 Абу-л-Ашғас — 74, 76
 Абу-л-Фазл ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Марвазий ас-Суламий — 15, 91, 108
 Абу-л-Фатҳ — 72
 Абу-л-Қосим Нуҳ ибн Мансур ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 86, 108.
 Абу-л-Ҳасан 83.

- Абу -л- Ҳасан Абдуррахмон (ибн) Муҳаммад ан-Нишопурий — 5, 6, 15, 20, 26, 28, 29, 36, 92, 95
- Абу -л- Ҳасан Майдоний — 56, 103
- Абу -л- Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим — 87
- Абу -л- Ҳасан ориз — 19.
- Абу -л- Ҳасан ал- Фойқ ал- Хосса — 87, 108.
- Абу -л- Ҳорис Мансур ибн Нуҳ — 87
- Абу Муслим — 17, 19, 23, 58, 59, 61, 65, 104,
- Абу Муҳаммад Бухорхудо — 73.
- Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий — 6, 9, 13, 21, 27, 29, 34, 36, 38, 48, 56, 60, 68, 69, 85, 91, 95, 98.
- Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбий — 98
- Абу Солиҳ Мансур ибн Исҳоқ — 83.
- Абу Тоҳир хожа — 100
- Абу Ханифа — 103
- Абу Толиб — 96
- Абу Юсуф — (қ. Яъқуб ибн Аҳмад) — 80
- Абу... қози — 49, 102
- Абу Ҳафс Кабир Бухорий 53—55, 71, 96, 103.
- Абу Ҳотам Ясорий — 73
- Айнуддавла — 30
- Айюб — 52
- Али (авлоди) 23, 32, 95
- Амир ул-муъминин Али — 58
- Али ибн Аҳмад — 79.
- Али ибн Муҳаммад ал- Қазвиний — 85
- Али ибн Суруш — 78, 79,
- Али ибн Ҳасан — 87.
- Али ибн ал- Ҳусайн — 77, 107
- Алптегин — 29, 86.
- Амир Занги Али — 29.
- Амири мозий — қ. Исмоил Сомоний.
- Амири рашид — қ. Абдулмалик ибн Нуҳ...
- Амири рашид (Абу -л- Фаворис) — қ. Абдулмалик ибн Нуҳ ибн Наср...
- Амири садид — қ. Мансур ибн Нуҳ ибн Наср.
- Амири саъид (Абу -л- Ҳасан) — қ. Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас- Сомоний.
- Амири шаҳид — қ. Аҳмад ибн Исмоил ас- Сомоний.
- Амири ҳамид (Абу Муҳаммад) — қ. Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас- Сомоний.
- Амр ибн Лайс — 70, 77—81, 106
- Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон — 22, 25, 29, 33, 37, 50, 51, 95, 96, 99.
- Асад ибн Абдуллоҳ ал Қушайрий — 56, 57, 69, 103.
- Асад ибн Абдуллоҳ ал- Қасрий — 103.
- Асад, Сомонхудо ўғли — 56, 69.
- Афросиёб — 23, 28, 96.
- Ашраф — қ. Шараф
- Ашъас ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад — 85, 86.
- Аҳмад — қ. Хина
- Аҳмад, амир Насриниғ ўғли — 74, 77.
- Аҳмад ибн Асад — 69, 70, 106.
- Аҳмад ибн Иброҳим ал- Баркадий — 14.
- Аҳмад ибн Исмоил ас- Сомоний — 10, 14, 82, 83, 91, 107.
- Аҳмад ибн Мусо Марзуқ — 75.
- Аҳмад ибн Нуҳаммад ибн Лайс — 19
- Аҳмад ибн Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас- Сомоний — 24, 96.
- Аҳмад ибн Фаригун — 77, 107.
- Аҳмад ибн Холид — 37.
- Аҳмадхон — 33, 98.
- Аҳмад ибн Ҳасан ал-Утбий 30, 98
- Баний Исроиил — 15
- Баҳром Чубин — 56.
- Бектузийлар 87
- Бектузун — 108.
- Бидун (Бухорхудо) — 17, 28, 29, 42, 43, 93, 101.
- Биеғу — қ. Қарожўрин Турк.
- Бишр ибн Тағшода — 58.
- Боғий — 63, 65
- Бунёт ибн Тағшода ибн Бухорхудо — 17, 19, 24
- Бухорхудо — 16, 17, 19, 24, 28, 29, 35, 37, 40, 47, 60.
- Вазир ибн Айюб ибн Ҳассон — 52
- Вардонхудо — 18, 35, 45.
- Варқо ибн Наср Боҳилий — 44.
- Восил ибн Амр — 57, 58
- Восиқ биллоҳ — 70, 106.
- Гирдак — 63, 65.
- Гўрхон — 29, 97.
- Дайламиийлар — 86.
- Жабраил ибн Яҳё — 64, 65.
- Жаъфар авлоди — 23, 95.
- Жунайд ибн Холид — 66.
- Зиёд ибн Солиҳ — 58—60.
- Иброҳим пайғамбар — 61.
- Иброҳим («Ахбори Муқанна»нинг муаллифи) — 61, 104

- Иброҳим Симжур—84, 108
 Иброҳим Тамғочон—49.
 Илès, Асаднинг ўғли—69.
 Исмаи́л ибн Муҳаммад ал-Марвазий—72
 Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний—қ. Ис-
 моил Сомоний.
 Исмоил Сомоний—10, 17, 19, 21-24, 32, 36,
 49, 50, 56, 70-80, 93, 94, 98, 106,
 107.
 Исо—61.
 Исо ибн Мусо ат-Таймий (Ғанжор)—14
 Исҳоқ ибн Аҳмад 75, 76, 83.
 Исҳоқ ибн Иброҳим ал-Хитний—14
- Кадиварлар—16, 92
 Кадрай Хина—52.
 Қайхусрав, Сиёвущининг ўғли—23, 24
 Қаршюз, Афросиёбнинг биродари—97
 Қашқашон (гурӯҳи)—9, 33, 34.
 Қисро 34, 99
 Коно Бухорхудот 37.
 Кулортегин—66
 Кулортегин—қ. Қадрхон Жабраил ибн
 Умар ибн Тўғрулхон.
 Қўрмағонун турк—45, 46
- Малики музаффар (Абу Солиҳ)—қ. Ман-
 сур ибн Наср ибн Аҳмад....
 Малик Шамсулмулк—қ. Шамсулмулк
 Наср...
 Маликшоҳ—33, 98
 Мансур ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил
 ас-Сомоний—10, 86
 Мансур ибн Нуҳ ибн Наср—31, 32, 51,
 87, 96, 98, 102, 105, 108.
 Мансур Қоратегин—79, 85
 Маоз ибн Муслим—65, 66, 105
 Марвонийлар—58, 104
 Масъуд Қилич Тамғочон—37, 99
 Маъмун—69, 106
 Маҳдий ибн Мансур—19, 36, 38, 61, 62, 64,
 94, 105
 Молик ибн Форим—64
 Мох—27
 Мударрис Ризавий—4—7, 95
 Мулло Султон 7,
 Муовия—17, 39, 93, 100
 Мусайяб ибн Зухайр аз-Забий—66
 Муслим ибн Зиёд ибн Абийҳ—42-44, 93, 100
 Мусо (пайғамбар)—61, 66
 Мусо ал-Ҳодий—38, 99
 Мустанн ибн ал-Муътасим 32, 98.
 Мухаллад ибн Умар—14
- Мухаллад ибн Хусайн—58.
 Муътазид биллоҳ—77, 81, 107
 Муътазим—95, 106
 Муқанна—9, 10, 18, 60-63, 64-68, 94,
 Муқотил ибн Сулаймон Қурайший—55.
 Муқтадир—19, 94
 Муҳаллаб—42, 43, 101
 Муҳаммад (пайғамбар)—94, 95, 97
 Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Азиз—87.
 Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Талҳа ат-
 Тоҳирин 37, 99
 Муҳаммад ибн Абдураззоқ—86.
 Муҳаммад ибн Абу Бакр—49
 Муҳаммад ибн Али Нужободий—27.
 Муҳаммад ибн Али ибн Суруш—78, 107,
 Муҳаммад ибн Аъян 14
 Муҳаммад ибн Восе—23.
 Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий 61, 104
 Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар 4, 5, 6, 9,
 13, 91, 95
 Муҳаммад ибн Лайс 78.
 Муҳаммад ибн Нуҳ—72
 Муҳаммад ибн Салом Байкандий—54.
 Муҳаммад ибн Солиҳ ал-Лайсий—56
 Муҳаммад ибн Султон Такаш (Хоразм-
 шоҳ)—30, 37, 97, 99
 Муҳаммад ибн Толут Ҳамадоний—54, 103
 Муҳаммад ибн Тоҳир—21, 95, 99
 Муҳаммад ибн Умар—72
 Муҳаммадшоҳ—80
 Муҳаммад ибн Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Ман-
 сур ибн Ҳалжад ибн Варақ—36
 Муҳаммад ибн Ҳорун—79
 Муҳаммад Порсойи Бухорий—103
 Муҳаммад Тақи Баҳор—5
 Муҳаммад Хусайн Шайбоний—53, 103
 Муҳтадий ибн Ҳаммад ибн Амр аз-Зух-
 лий—36
- Наим ибн Саҳл—63
 Наср, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Халид ибн
 Бунётнинг биродари—19
 Наср ибн Аҳмад ибн Асад—70, 71
 Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний—
 30, 49, 72—77, 83, 84, 97, 102,
 106, 107
 Наср (ибн) Сайёр—10, 17, 57, 58, 93, 103,
 104,
 Нуҳ—23, 61
 Нуҳ, Асаднинг ўғли—69, 106
 Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-
 Сомоний—10, 13, 34, 50, 84, 85,
 91, 96, 108

- *Омир ибн Умар ибн Имрон — 14, 63
 Порс Байкандий — 79
 Рофе ибн Лайс — 69
 Рофе ибн Ҳарсама — 71, 74, 75
 Сайфас — 49, 102
 Салмони Форсий — 27, 97
 Самъоний — 4
 Саъд ибн Халаф ал-Бухорий — 36
 Саъид — 67
 Саъид ибн Усмон ибн Аффон — 39-42, 47
 Саъид ибн Халаф ал-Балхий — 14, 91
 Саъид Ҳараший — 68
 Саҳл ибн Аҳмад ал-Доғуний ал-Бухорий — 21
 Себавайҳ ибн Абдулазиз ал-Бухорий ан-Наҳвий — 14, 91
 Сиёвуш — 23, 24
 Сиёвуш ибн Қайковус — 28
 Сиймо ул-кабир — 32, 75, 76
 Сомонийлар — 10, 30, 32, 35, 39, 56, 69, 70, 81, 82, 85, 87, 91,
 Сосонийлар — 34, 95
 Сомонхудот — 56, 69
 Софий ходим — 81
 Субоштегин — 53
 Сукон ибн Тағшода — 17, 93
 Сулаймон Лайсий — 40
 Сулаймон Қурайший — 59
 Султон Санжар — 29, 97
 Сугдиён — 65

 Талҳат ибн Хубайрат аш-Шайбоний — 55
 Тамғочон — 49, 102
 Тархун — 42, 45, 46, 55
 Татар (лашкари) — 37
 Тағшода — 10, 17, 18, 28, 32, 35, 39, 47, 56-58, 93.
 Тоҳир ибн Ҳусайн — 69, 106
 Тўғрулбек — қ. Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон.

 Убайдуллоҳ ибн Зиёд — 39, 40, 47
 Умар Субахий — 62

 Фазл ибн Аҳмад ал-Марвазий — 72
 Фазл ибн Яҳё ибн Халид Бармакий — 48, 49, 102
 Фарохурин — 92.

 Хайзурон, Атонинг қизи — 37.
 Хашвий — 63, 65, 105

 Хашуя — 54
 Хизрхон — 33, 98
 Хина — 52.
 Хисрав — қ. Кисро
 Халид ибн Жунайд — 58
 Хонсолор — 21
 Хоразмшоҳ — 29, 97
 Хотим ал-Фақих — 51
 Хотин — 9, 17, 18, 28, 36, 39-43, 47, 93
 Хунукхудо — 24, 45, 96

 Чингизхон — 30

 Шадлод — 26, 96
 Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочон — 21, 32, 49, 50, 95, 98, 102
 Шараф — 65, 105
 Шарик ибн Шайх ал-Маҳрий — 10, 58-60
 Шарик ибн Ҳарис — 56
 Шаҳоб вазир — 30.
 Шери Кишвар — 16, 17
 Шофей (имом) — 15, 91
 Шопур — 34, 35

 Шоҳпур Малик — 23
 Язид ибн Муовия — 42, 100
 Язид ибн Ғўрак — 36
 Яъқуб ибн Аҳмад (Абу Юсуф) — 74
 Яъқуб ибн Лайс — 71, 72, 106, 107
 Яҳё, Асаднинг ўғли — 69
 Яҳё ибн Наср — 54

 Ғанжор — қ. Исо ибн Мусо ат-Таймий.
 Ғассон ибн Уббод — 69, 106
 Ғитриф ибн Ато — 37, 38

 Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон — 21, 95
 Қарожурин турк — 16, 92
 Қарочабек — 30
 Қусам ибн Аббос — 41, 100
 Қутайба ибн Муслим — 10, 17, 18, 23, 25, 33-35, 44-48, 50, 51, 55, 93, 101, 103, 104.
 Қутайба ибн Тағшода Бухорхудо — 19, 59, 93, 94

 Ҳайёни Набатий — 45, 46, 101
 Ҳажжож — 44-46, 101
 Ҳаким (ибн) Аҳмад — 63, 64
 Ҳаким, Муқаннинг отаси — 61
 Ҳамавия ибн Али — 83.
 Ҳамза Ҳамадоний — 59,
 Ҳамук — 16.

- Ҳарсама ибн Аъян — 69
Ҳасан ибн Алоий Суғдий — 52, 53
Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толут — 32
Ҳасан ибн Тоҳир — 52
Ҳасан ибн Усмон Ҳамадоний — 14
Ҳафс ибн Ҳошим — 53
Ҳишом ибн Абдулмалик ибн Марвон — 57,
104
Ҳожиб — 66
- Ҳорун ар- Рашид — 36—38, 48, 69, 99, 102,
105, 106.
Ҳорун ибн Сиёвуш — 57
Ҳошим ибн Ҳақим — 61
Ҳумайд ибн Қаҳтаба — 62
Ҳусайн ибн Ало — 70, 82
Ҳусайн ибн Маоз — 63—64
Ҳусайн ибн Муҳаммад ал- Хаворижий —
71, 72
Ҳусайн ибн Тоҳир ат- Тоний — 70, 71, 73.

ГЕОГРАФИҚ ВА ТОПОГРАФИҚ НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

- Алаффурушлар дарвозаси — қ. Регистон Бухоро арки — 28
дарвозаси.
- Али авлодининг Баркади — қ. Баркад.
Али авлоди экинзори — қ. Кораки Алавиён.
Алибод — 79.
Ало кўчаси — 52, 73.
Амударё — 92, 94, 101, 104
Андхўй — 104, 107
Арбинжан — 66, 105, 106
Арвон — 35
Арқуд — қ. Тавонс
Аскарлар ибодатхонаси — қ. Маъбад ул-хайл
Ато кўприги — қ. Пули Ато
Атторлар дарвозаси — 51, 52, 60
Афшина — 23
Байканд (Пойканд) — 16, 24, 25, 35, 39, 44, 44, 45, 74, 92, 101
Байканд дарвозаси — 24
Байконруд — 35
Байт ул-тироз — 9, 26
Балх — 56, 61, 70, 77, 79-81, 86, 103, 105
Баний Асад дарвозаси — 53
Баний Саъд дарвозаси — 52, 53
Баний Саъд масжиди — 52
Барзам — 58, 104
Баркад — 23, 73
Баркади алавиён — қ. Баркад
Бағдод — 24, 26, 53, 61, 62, 81
Баққоллик бозори — қ. Жўбайи баққолон
Бебоклар кўчаси — қ. Кўйи риндон
Битик — 15, 92
Бодяйи хурдак (Кўзача) — қ. Кармина
Бозор дарвозаси — қ. Дарвозайи бозор
Бозори Мох — 9, 26
Бозори Мох руз — қ. Бозори Мох
Бу Лайс кўчаси — 33
Бумискат — 26
Бухоро — қарийб ҳамма бетларда учрайди
- Вазир ибн Айюб ибн Ҳассон кўчаси — қ. Кожакўчаси
Варахша — 24, 96
Вардона — 16, 18, 22, 23, 35, 45, 92
Возбадин қишлоғи — 75, 107
Гардун Қашон маҳалласи — 83
Гузгон (ёки Гузгонон) — 107
Гузгонийн — 77
Гургон — 81—83, 87
Дабусий қалъаси — 16, 92
Давлатобод — 107
Дарвоза маҳалласи — 33
Дарвозайи Ало — 52
Дарвозайи атторон — қ. Атторлар дарвозаси.
Дарвозайи бозор — 51
Дарвозайи Иброҳим — 33, 51
Дарвозайи Мансур маҳалласи — 30
Дарвозайи Нав — 32, 55, 98
Дарвозайи Нун — 51, 52
Дарвозайи Нур — қ. Дарвозайи Нав
Дарвозайи Саройи маъбад — 50
Дарвозайи Самарқанд — қ. Самарқанд дарвозаси
Дарвозайи ғуриён — 28, 29
Дари алаффурушон — қ. Регистон (аллафурушлар) дарвозаси
Дари Регистон — қ. Регистон (аллафурушлар) дарвозаси
Дари ғуриён — қ. Дарвозайи ғуриён
Дари Ҳақраҳ — 53, 55
Даштак — 31, 32
Деҳқонлар кўчаси — 54
Доғуний қасри — 20
Жайхун — 20, 25, 28, 39, 41, 44, 62, 72-74, 77-79, 82, 86, 94

- Жамбул —92
 Жураш —37
 Жўбайи баққолон — 21, 52
 Жўйбор —33
 Жўйи мулиён —9, 31, 32, 82
 Зандана —22
 Зарафшон —92
 Зармон —66, 68, 82, 105
 Зиёуддин темир йўл станцияси —92
 Ибодотхона саройи дарвозаси — қ. Дар-
 вазайи Саройи маъбад
 Ийд намозгоҳи —10, 50, 51
 Ирам боғи —96
 Ироқ —15, 22, 53, 83, 105
 Исвона —16, 92, 94
 Искажкат —17, 21, 22, 93
 Ислом динининг гумбази — қ. Қуббат ул-
 ислом
 Истижоб — қ. Исфижоб
 Исфаҳон —85
 Исфижоб —74, 106
 Кайфур —35
 Кампир девор — қ. Кампирак девори
 Қандиз дарвозаси — 53, 103
 Қанпирак девори —9, 36, 99
 Карки —104
 Кармина анҳори —34
 Кармина қишлоғи — 20, 35, 71, 72, 75.
 Қашмиз —58, 104
 Кермон —22, 83
 Кеш —40, 46, 62, 64, 66—68, 105,
 Китоб —105
 Коза қишлоғи —61
 Коми Даймун —35
 Кораки Алавиён —32, 57, 104
 Кох (Қаср) кўчаси —52
 Кох қишлоғи —55
 Кулортегин мадрасаси — 22
 Қушмиҳон — қ. Қашмиз
 Кўйи Ало — қ. Ало кўчаси
 Кўйи бикор — 84
 Кўйи риндон —52
 Куфа —41
 Кўшки Мох — қ. Кўшки Моҳак
 Кўшки Моҳак — 39, 100
 Кўшки муғон —34
 Кўшки Умар — 68.
 Кўшки Хиштивон —68
 Мадина — 41
 Мадинат ус-суфрия — 27.
 Мадинат ут- тужжор — қ. Мадинат ус-
 суфрия
 Мадрасайи Форжак —84
 Маймана — 104
 Мамостин —17, 93
 Марв — 36, 41, 46, 56, 58, 61, 62, 65, 66, 69,
 73, 85, 87
 Масжиди Бани Ҳанзала —52
 Масжиди жоме —10, 20-25, 32, 47-50, 77, 102
 Масжиди Мағок —60
 Масжиди Мох — қ. Мох масжиди
 Машриқ — 72
 Маъбад дарвозаси —23, 30
 Маъбад ул-хайл —50
 Минср —26.
 «Мис шаҳар» — қ. Мадинат ус-суфрия
 Мовароуннаҳр — 10, 19, 33, 44, 57, 62, 70,
 72, 76—78, 81, 83, 95
 Мох бозори — қ. Бозори Мох
 Мох дарвозаси —60
 Мосаф дарёси — қ. Руди Мосаф
 Мох масжиди —27, 84
 Муғлар кўчаси —54
 Муҳра дарвозаси — қ. Банний Асад дарво-
 заси
 Навканд — 60, 83
 Наржак — қ. Наршах
 Наршах —4, 63—65
 Наршах ҳисори —64
 Насаф — қ. Нахшаб
 Нахшаб — 40, 46, 62, 66, 68, 105
 Нишопур —41, 62, 77-79, 83-87, 108
 Нумижкат — 27, 63, 97, 105
 Нун дарвозаси — қ. Дарвозайи Нун
 Нур —16, 20, 92
 Нурота — қ. Нур
 Нур дарвозаси —52
 Обавийя қишлоқлари —35
 Овхатфар —35
 Октябрь колхозии —92
 Омуй (Омуя) — 58, 65, 73, 78, 79, 96, 104
 Ороми тан — қ. Ромтин қишлоғи
 Писта чақувчилар бозори — қ. Писта ши-
 канон бозори
 Писта шиканон бозори — 52
 Пули Ато — 79
 Рабинжан —72, 75, 106
 Работи малик —94
 Работи Сарҳанг —55
 Работи Тоҳир ибн Али —92

- Раҷфандун —24
 Регистон—30, 50, 60
 Регистон (алаффурушлар) дарвозаси —17, 18, 29, 31
 Решхан — қ. Рабинжан
 Ромтин қишлоғи — 17, 23, 39, 45, 73, 93, 96
 Ромитан — қ. Ромтин қишлоғи
 Ромуш —23
 Руди Зар —35
 Руди Мосаф —15, 92
 Руди Нафар — қ. Овхатфар
 Руди Сомжан —22, 35
 Рум —26
 «Савдогарлар шаҳри» — қ. Мадинат ус-суф-рия
 Сайрам —106
 Самарон —28, 97 (яна қ. Самарқанд)
 Самарқанд —15, 17, 21, 28, 33, 36, 40, 41, 49, 57, 60, 65, 66, 69, 70-77, 80, 83
 Самарқанд дарвоза маҳалласи — 84
 Самарқанд дарвозаси — 22, 64, 84
 Самарқанд ҳисори — 72
 Самтин — 17, 51
 Сарахс — 87, 108
 Сафна — 16, 20, 92
 Саъдобод дарвозаси — 33
 Сақматин — 17, 93
 Свердлов райони — 92
 Севанж қишлоғи — 20, 94
 Сенстон — 82
 Сиёвуш вали мозори — 97
 Симроят — 97
 Синд — 81
 Сом тоғи — 62
 Сомдун — 36
 Сомон қишлоғи — 56, 103
 Субах қишлоғи — 62
 Сумитон — 93
 Сўғд — 15, 36, 40—42, 45, 46, 62, 65, 66, 74
 Табаристон —38, 82, 83
 Тавонс —20, 21, 74, 75, 94
 Таровча —16, 92
 Тароз —16, 77, 92
 Тан оромн — қ. Оромн тан
 Тороб —45, 92, 101
 Тошкент — қ. Чоч
 Туркистон — 15, 18, 23, 42, 46, 63, 71, 81, 83
 Турон — 101
 Тус —14, 69
 Тўхористон —44, 101
 Тўқимачилик корхонаси — қ. Байт ут-тироз
 Фараб —15, 17, 25, 74, 75, 77, 92
 Фарахший қасри —17, 19
 Фарахший қишлоғи —17, 93
 Фаровиз ис- Суфлю — қ. Комн Даймум
 Фаровизи Улё —35, 52
 Фарғона —20, 55, 57, 70, 71, 74, 75, 79
 Фағодара маҳалласи —53
 Форёб —79, 107
 Форс —22, 83, 105, 107
 Фохира —27, 28, (яна қ. Бухоро)
 Фузайл кўшки —69
 Ханбуни мугон —104
 Харқона — қ. Харқонруд анҳори
 Харқонат ул — Улё (анҳор) —35
 Харқон бозори — 54, 55
 Харқонруд анҳори — 35, 42, 92
 Харқонруд (қишлоғи) — 16
 Хитой —17, 25, 45
 Хожа Имом Абу Ҳавс Кабир тепалиғи — 23, 55
 Хоразм —38, 66, 70, 79
 Хунбун —44, 45, 101
 Хунбун (Юқон Хунбун) —57, 101, 104
 Хуросон —14, 17, 20, 21, 25-27, 33, 37, 39, 42, 44, 48, 50-52, 55-57, 60, 62, 65, 69, 71, 75, 77, 81, 82, 85
 Хўжа Фулом тепа қишлоғи —92
 Хўтан —43, 100, 101
 Чағониён — 85
 Чимкент —106
 Чин —44
 Чорбакр —93
 Чоржўй —92, 96
 Чоч —20, 74, 94
 Шамсобод —9, 32, 33, 51
 Шарғ дарёси — қ. Рудн Сомжан
 Шарғ қишлоғи —17, 21, 22, 93
 Шаҳарруд канали —93
 Шаҳрисабз — қ. Кеш.
 Шибирғон — 107
 Шом —26
 Шопурком анҳори —34
 Шопурком райони —92
 Шористон (Шаҳристон) ҳисори — 79, 93
 Шофурком — қ. Шопурком анҳори
 Шош — қ. Чоч
 Эрон —101, 107
 Яккатут темир йўл станцияси —92
 Яман 38

Янги дарвоза — қ. Дарвозайи Нав
Яшкард — 28

Ғазна — 86
Ғиждувон — 63, 92
Ғўруқ (қўруқ) — 33

Қалъайи Дабусий — қ. Дабусий қалъаси
Қарокўл — 25
Қарши — 105
«Қизлар кўчаси» — қ. Кўйи Бикор
Қосимий — қ. Яшкард
Қуббат ул-ислом — 53
Қува — 4, 91

Қурайшийлар масжиди — 55
Қурғони Вардонзе — қ. Вардона

Ҳаж (Макка) — 15, 53
Ҳамукет — 16
Ҳанзала авлодининг масжиди — қ. Масжи-
ди Бани Ҳанзала
Ҳарий — қ. Ҳирот
Ҳаромком (яна қ. Руди Сомжан) — 25
Ҳақраҳ дарвозаси — қ. Дари Ҳақраҳ
Ҳинд — 81, 105
Ҳиндистон — 22
Ҳирот — 66, 67, 85, 105
Ҳулвон довони — 81

МҲНДАРИЖА

Муҳаррирдан	3
Бухоро тарихи	11
Изоҳлар	89
Кўрсаткичлар	109

На узбекском языке

АБУ БАКР МУХАММЕД ИБН ДЖАФАР НАРШАХИ

ИСТОРИЯ БУХАРЫ

Изд-во «Фан» УзССР

Ташкент — 1966

Абу Бакр Муҳаммад Ибн Жаъфар Наршахий.
Бухоро тарихи. Форс-тожик тилидан тарж.
А. Расулевники. Масъул муҳаррир А. Уринбоев.
Т., «Фан» 1966. (ЎзССР Фанлар акад. Абу Райҳон Беруний ном-
ли Шарқшунослик ин-ти).
108 бет. Тиражи 3000.

Абу Бакр Мухаммед ибн Джафар Наршахи.
«История Бухары».

9(С 52)

Муҳаррир *Д. Мўминова*
Техмуҳаррир *Ҳ. Қорабоева*
Корректор *М. Алиева, Н. Раҳимова*

Р00259. Теришга берилди 16/III-66 й. Босишга рухсат этилди 29/IV-66 й. Формати 70×90^{1/16}=3,75 қоғоз л.
—8,775 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 8,5. Нашриёт № 1616. Тиражи 3000. Баҳоси 81 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ № 107.
ЎзССР «Фан» нашриёти, Гоголь кўчаси, 70.